

liberal düşünce

Yıl 29 Sayı 114 Bahar 2024

LIBERTE

liberal düşünce

Yıl/Year 29, Sayı/N. 114, Bahar/Spring 2024

Yayın Kurulu

Dr. Adnan Küçük, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Ahmet Uzun, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Nuri Yurdusev, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Atilla Yayla, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Bahadır Akın, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
Prof. Dr. Bahattin Karademir, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Bekir Berat Özipek, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Buğra Kalkan, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cemal Fedayi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Cennet Uslu, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Fuat Oğuz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Dr. Hakan Şahin, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hamit Emrah Beriş, Ankara
Prof. Dr. Hamza Al, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Hayrettin Özler, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
Prof. Dr. Hüseyin Bal, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin
Dr. Levent Korkut, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Mehmet Turhan, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Metin Toprak, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul
Dr. Murat Yılmaz, Ankara
Doç. Dr. Oğuzhan Yanarışık, Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Çaha, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Selahattin Togay, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Salih Zeki Haklı, Polis Akademisi, Ankara
Prof. Dr. Tanel Demirel, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Yasemin Abayhan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Uluslararası Danışma Kurulu

Prof. Dr. Angelo Maria Petroni, Roma Sapienza Üniversitesi, İtalya
Prof. Dr. Chandran Kukathas, Singapore Yönetim Üniversitesi
Prof. Dr. Hardy Bouillon, Trier Üniversitesi, Almanya
Dr. Imad-Ad-Dean Ahmad, Hürriyet Minaresi Enstitüsü, ABD
Prof. Dr. Pascal Salin, Fransa
Prof. Dr. Richard Epstein, Chicago Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Suri Ratnapala, Avustralya
Prof. Dr. Victoria Curzon-Price, İsviçre
Dr. Stephen Davies, Ekonomik İşler Enstitüsü, İngiltere
Prof. Dr. Pierre Garello, Aix-Marsilya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Deirdre McCloskey, Illinois Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Jason Brennan, Georgetown Üniversitesi, ABD

Yönetim Yeri

Liberte Yayın Grubu®

GMK Bulvarı No:108/16, Maltepe, Çankaya / Ankara
Tel: (312) 230 87 03 Faks: (312) 230 80 03

İnternet Sitesi: www.liberaldusunce.com.tr

Yazı İşleri: yaziisleri@liberal.org.tr

Abonelik ve İrtibat:

www.liberte.com.tr/abonelik / info@liberte.com.tr

Baskı

Özbaran Ofset Matbaacılık

Saray Mah. Gıdacılar Cad. No: 8 Kahramankazan/Ankara - Sertifika No: 46549

Sahibi/Owner

Liberte Yayıncılık A.Ş. adına,
Hatice Özlem Yılmaz

Editör/Editor

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Yardımcı Editör/Assistant Editor

Dr. Abdulkadir Pekel

Yazı İşleri Müdürü/Publishing Manager

Dr. Büşra Sönmez

ISSN 1300-8781

e-ISSN 2667-6486

Basım Tarihi/Date of Printing: 22 Haziran 2024

İç Tasarım/Page Layout: Serpil Koçtürk

Kapak Tasarımı/Cover Design: M. Merve Şahin

Liberal Düşünce

üç aylık, uluslararası, hakemli, açık erişimli bir dergidir; Mart, Haziran, Eylül ve Aralık ayı içinde yayınlanır.

Liberal Dusunce is a quarterly, international, peer reviewed, open access journal, published in March, June, September and December.

Liberal Düşünce

dergisi

TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından

dizinlenmektedir.

Dergide yayınlanmak üzere makalelerin

dergipark.gov.tr/liberal adresinden

gönderilmesi gerekmektedir.

Liberal Düşünce

dergisi

Asian Science Citation

Index (ASCI), ASOS İndeks, Crossref,

İdeal Online, SOBIAD

Atıf Dizini tarafından taranmaktadır.

MAKALELER/ARTICLES

Editörden

Kapitalizm ve İktisadi Adalet: Kirzner'in Perspektifi

Capitalism and Economic Justice: Kirzner's Perspective

Adem Levent..... 1

Fikri Mülkiyete Liberteryen Bakış: Deontolojik ve Sonuçsalcı Yaklaşımlar

A Libertarian View of Intellectual Property: Deontological and Consequentialist Approaches

Dilara Buket Didin..... 21

Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Literatür Taraması

A Literature Review on the Relationship Between Economic Freedoms and Economic Growth

Dilek Tuğlu Dur & Ahmet Yılmaz Ata..... 45

İktisadî Sistemler Açısından Sigortacılık

The Economic Systems and Insurance

Şerafettin Okan Yayla 75

Şehirlerin Kökeninde Güven Unsuru Olarak Dini İnanışların Rolü

The Role of Religious Beliefs as a Trust Element in the Origin of Cities

Turgay Ovalı 97

Yer Üzerine: Felsefi Hermenötik Bir Yaklaşım

On Place: A Philosophical Hermeneutic Approach

Salih Yıldırım & Münür Bilgili 119

Theoretical Justifications of the Right to Free Speech in the Digital Era

Dijital Çağda İfade Özgürlüğü Teorik Gereççeleri

İlyas Firat Cengiz..... 139

Berkes'i Unutmak: Yas ve Melankoli Bağlamında Bir Unutuluş Hikâyesi

Forgetting Berkes: A Story of Forgetting in the Context of Mourning and Melancholia

Serhat Toker & Aznavur Demirpolat 155

Liberal Düşünce Dergisi yeni bir sayı ile karşınızda.

Dünya gündemi değişmediği gibi, siyasal ve ekonomik sorunlar global önemi korumaya devam etmektedir. Son dönemde yapay zekânın (AI) birçok faaliyette yer alması dışında savaş, saldırı, hak ihlalleri gibi hususlarda değişen ya da olumlu seyreden yeni olgulardan söz etmek oldukça zor.

Ancak yapay zekâ çalışmalarının pozitif kullanım imkânları dışında, silah sanayiinde temel yazılım olarak kullanılması, yıkıcı savaş pratiklerini de insan aleyhine geliştirmektedir. Bu bağlamda oluşan uluslararası rekabet, Türkiye gibi kendisini tehdit altında hisseden ülkeleri de harekete geçirmektedir. Böylece uluslararası çok aktörlü rekabet ortamı, bir yandan pozitif üretim süreçlerini tetiklerken öte yandan farklı bölgelerde insanî çatışmaların yıkımla sürmesine neden olmaktadır.

Anılan bu hususların farklı boyutları bulunmaktadır, bu nedenle sadece gündelik kısır değerlendirmelerle “yeni insanlık durumunu” açıklayabilmek ve anlayabilmek mümkün değildir. Yapılması gereken derin etik/politik, siyasal, iktisadi, sosyal, psikolojik boyutlarla hadiseleri ele almak olmalıdır.

Güncel sorunları teorik çerçevede ele almak oldukça önem arz etmektedir. Zira karmaşık ve bir o kadar belirsiz politik gelişmelerin gölgesinde oluşan akademik yazın gelişen yeni olguyu anlamak konusunda yeterli doneler sunamamaktadır. Bu durumda oluşan entellektüel sıklık iletişim ortamını bozduğu gibi, zamanın ruhunu yakalamayı da zorlaştırmaktadır. Zamanın ruhu yaşadığımız dönem açısından yeni insanlık durumu ile yakın ilişkidir.

Bu nedenle düşünce hayatının yozlaşması, küresel ölçekte karşılaşılan sorunların derinleşmesine neden olmaktadır. Ulusal siyasal ve ekonomik sorunların yarattığı dışlayıcı ruh hali, politik olguların psikolojik zeminde birey ve gruplar arasında dışlayıcı tutumların gelişmesine neden olmaktadır.

Dışlayıcılık salt bir tutum olmaktan çıkarak fiilî saldırıları ve çatışmayı insan eyleminin sırdan parçası haline getirmektedir.

Tüm bu sorunların fırsat mahiyetinde işlev görmek üzere global güçler tarafından kullanıma sunulması, mevcut sorunları derinleştirmeyi sürekli kıldığı gibi, temel insan haklarının değersizleştirilmesini ahlâkî ve politik yeni tarza dönüştürmektedir. Hak ihlâllerinin sıradanlaşması ve insanların yaşanan bu tarz ihlâlleri kanıksaması büyük bir tehde dönüşebilir.

Gelişen bu yeni tarz, hukuk, ahlâk ve ifade özgürlüğü üzerinde derin baskı kurmaktadır. Öte yandan bu hâl olumsuz bir dalga olarak yeni aşırı sağın palazlanmasına yol açarak, sosyal barışı ulusal ve uluslararası düzeyde tehdit etmektedir. Böylece, gelişen göç dalgası helezonik bir tarzda sadece kaynağında ürettiği mekânın değil, Batı medeni düzenini de tehdit etmektedir!

Küresel siyasal sistemde ağırlığı olan ve açık olarak totaliter sistemi tercih eden Çin ve Rusya gibi güçleri dengeleyen ve hatta belli düzeyde baskılayan ABD ve AB gibi başat aktörlerin, örneğin Filistin başta olmak üzere Asya, Afrika ve özellikle Ortadoğu'da istikrarsızlığı desteklemeleri ve soykırıma varan askerî hareketleri İsrail devleti lehine arkalamaları global düzeyde insan hakları ihlâllerini trajik olarak genişletmektedir.

Ayrıca son dönemde gerek ABD'de gerekse AB seçimlerinde aşırı sağ öjenik siyasetin güç kazanması, önemli bir tehdit olarak önümüzde durmaktadır. Anılan bu tehdidin dünyanın geri kalan bölgelerinde iz bırakması ve etkili sonuçlara yol açması kaçınılmaz görünmektedir.

Tüm bu gelişmelerin ima ettiği acil sorunların başında hak ihlâllerinin küresel ve ulusal siyasetin stratejik aparatına dönüşme eğilimidir. Bu durumda temel hak ve özgürlüklerin korunması için daha çok konuşmak, yazmak ve eyleme geçmek, kaçınılmaz gibi görünen büyük yıkımları yavaşlatabilir veya durdurabilir.

Bu duygu ve düşünceler ışığında mevcut sayımızda yer alan yazılardan yararlanmanız dileğimle!

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Editör

Kapitalizm ve İktisadi Adalet: Kirzner'in Perspektifi

Adem Levent*

Öz

Avusturya iktisat okulunun 1970 sonrası en önemli temsilcilerinden biri olan Kirzner, girişimci keşif teorisiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Kirzner'a göre girişimcinin asıl karakteri başlangıç koşullarında atıl fırsatları ortaya çıkarma yeteneğidir. Bu yetenek, "girişimci keşif eylemi" olarak adlandırılır. Girişimci keşif eylemi, kişinin maliyetsiz olarak elde edilebilen bir kazancın farkına vardığı eylemdir. Bu eylem neticesinde saf girişimci kârı elde edilir. Saf girişimci kârı, keşfedilen ve maliyetsiz olarak elde edilebilen kazançtır. Elde edilirken başkalarına zarar verilmediğinden de meşrudur. Kapitalist sistemin işleyişi, söz konusu saf girişimci kârına dayanır. Dağıtımçı adalet taraftarı düşünürler, girişimci kârını tam olarak anlamadıkları için kapitalist sistemi adaletsizlik ve ahlâksızlıkla suçlarlar. Girişimci keşif eylemi ve bu eylemden doğan saf girişimci kârının bilinmesi, kapitalizm ve dağıtımçı adaletle ilişkin tartışmalara yeni bir bakış açısı getirmektedir. Bu çalışma Kirzner'in kapitalizme ve dağıtımçı adaletle yönelik düşüncelerini irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kirzner, Girişimci Keşif Eylemi, Dağıtımçı Adalet, Bulucu-Koruyucu Etik.

Capitalism and Economic Justice: Kirzner's Perspective

Abstract

Kirzner, one of the most prominent representatives of the Austrian school of economics since 1970s, attracted attention with his theory of entrepreneurial discovery. According to Kirzner, the main characteristic of the entrepreneur is the ability to discover opportunities that are latent in initial conditions. This ability is referred to as "entrepreneurial discovery action". Entrepreneurial discovery action is realizing a profit that can be obtained without any cost. As a result of this action, pure entrepreneurial profit is obtained. Pure entrepreneurial profit is the profit obtained from the discovered and cost-free gains. It is also legitimate because it does not harm others when obtained. The functioning of the capitalist system relies on this pure entrepreneurial profit. Advocates of distributive justice, lacking a complete understanding of entrepreneurial profit, accuse the capitalist system of injustice and immorality. Awareness of entrepreneurial discovery action and its pure entrepreneurial profit brings a new perspective to the discussions on capitalism and distributive justice. This study examines Kirzner's thoughts on capitalism and distributive justice.

Keywords: Kirzner, Entrepreneurial Discovery Action, Distributive Justice, Finder-Keeper Ethics.

*Doç. Dr. | Bursa Uludağ Üniversitesi | ademlevent@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1683-6107 | DOI: 10.36484/liberal.1435265
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 1-19.
Gönderim Tarihi: 11 Şubat 2024 | Kabul Tarihi: 28 Mayıs 2024

Giriş

Avusturya iktisat okulu, özelde iktisadî düşünceye genelde de düşünce tarihine önemli katkılar yapmış bir gelenektir. Öncülük ettiği “marjinalist devrim”le Adam Smith’in “doğal özgürlük sistemi”ni 19. yüzyıl sonlarında yeniden diriltmiş, değer ve bölüşüm sorununun çözülmesine büyük katkıda bulunmuş, metodolojik bireycilik ile yöntem tartışmalarını derinleştirmiştir (Acar, 2010: 203-204). Birinci Dünya Savaşı sırasında iktisadi teoride en ileri fikirleri ifade eden Avusturya iktisat okulu, iki savaş arası dönemde hızlı bir düşüş yaşamıştır. 1920'lere gelindiğinde İngilizce konuşulan dünyada Alfred Marshall'ın fikirlerinin yaygınlaşması, hesaplama tartışmalarında Léon Walras'ın matematiksel genel denge yaklaşımının İngilizce konuşulan dünyaya ithal edilmesiyle bu çerçeveyi kullanan sosyalist iktisatçıların baskınlığını artırması (Salerno, 2010: 3) ve 1930'larda çoğu bilim insanının Viyana'dan göç etmesiyle (Boettke, 2022: 788) Avusturya iktisat okulunun etkisi azalmıştır. Bu durum 1970'lerde değişmeye başlamıştır.

1970'li yıllarda iktisat biliminin yeni çekim merkezi Amerika'da Ludwig Lachmann, Murray Rothbard ve Israel M. Kirzner'in katkıları ile Avusturya iktisat okulunda bir canlanma görülmüştür. Söz konusu üç yazarın fikirleri arasında bir homojenlik görülmemekle birlikte, üçlünün Avusturya iktisat okuluna yeni bir soluk kazandırdığına ilişkin fikir birliği mevcuttur. Lachmann, planlara dayanan insan eylemi, heterojen sermaye malları, radikal öznelcilik ve hermenötik iktisat perspektifiyle neoklasik iktisada karşı çıkarken Rothbard, Misesci praksiyolojik çizgide anarko-kapitalizm savunusu yapmıştır. Kirzner ise girişimci keşif teorisiyle dikkatleri üzerine çekmiştir.

Lachmann ve Rothbard'a nazaran Kirzner, Avusturya iktisat okulu ile neoklasik iktisat arasında 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca oluşan mesafeyi¹ kapatmaya çalışan dengeleyici ve rekabetçi bir girişimci teorisi sunmuştur. Başka bir deyişle Kirzner, girişimci teorisiyle Avusturya iktisat okulunun 1930'lu yıllarda Ludwig von Mises ve Friedrich A. Hayek'le başlayıp güçlü şekilde devam eden neoklasizme muhalif yönünü esneterek ana akıma² dâhil olma peşindedir. Aynı zamanda girişimci keşif teorisiyle kapitalist sistemi iktisadi adalet açısından ele alarak girişimci kazancını veya kârını meşru görmüştür.

1 Avusturya iktisat okulunun JEL kodlarındaki kategorisi, 1925'ten önce neoklasik teori başlığı altında ele alınırken 1950 sonrası dönemde heterodoks teori biçimindedir (Boettke, Coyne ve Newman, 2016: 200).

2 Çalışma boyunca ana akım, ortodoksi ve neoklasizm kavramları aynı anlamda kullanılmıştır. Elbette bunların farklı olduğuna ilişkin tartışmalar mevcuttur (Colander, Holt ve Rosser, 2004; Dequech, 2007; Hodgson, 2021). Ancak neoklasizm disiplinindeki baskınlığını hâlâ korumaktadır. 1945 sonrası neoklasizmin model kurmadaki başarısı ve baskınlığı (Bachouse, 2000: 31), Avusturya iktisat okulunu ana akımın veya ortodoksinin dışına itmiştir.

Söz konusu yaklaşımıyla kapitalizme yönelik felsefi eleştirilere iç görülü cevaplar üretmeye çalışmıştır.

Genelde Avusturya iktisat okulu mensupları, klasik liberal geleneğe uygun olarak kapitalizm kavramını kullanmaktan imtina ederlerken Kirzner, ilgili kavramı çalışmalarının temel problematiği yapmaktan çekinmemiş ve girişimci keşif faaliyetleriyle kapitalizmin destekleneceğini iddia etmiştir. Bu bakımdan Kirzner'in terminolojisinde kapitalizm kavramına yer verilmiştir. Elbette Kirzner'in düşüncesinde kapitalizmin bir kavram olarak tek başına irdelenmesi anlamlı değildir. Kapitalist sistem; girişimci keşif faaliyetleri, bireylerin koordinasyona yönelen kararları ve iktisadi adaletle birlikte incelenmiştir. Bununla beraber Kirzner'in girişimci teorisine ilişkin çalışmalar oldukça yaygınken (Butos ve Boettke, 2002; Douhan, Eliasson ve Henrekson, 2007; Klein ve Briggeman, 2010; Ramoglou, 2021) bu teoriden yola çıkarak geliştirdiği kapitalizm savunusuna (Lewin, 2002) ve iktisadi adalete dair fikirleri (Burczak, 2002) yeterince ele alınmamıştır.

Elinizdeki çalışmada Kirzner'in girişimci teorisi, kapitalist sistem ve iktisadi adalet bağlamında irdelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmanın ana motivasyonu, kapitalist sistemin iktisadi adaletsizlik ürettiğine ilişkin eleştirilerin Kirzner'in girişimci teorisiyle savuşturulup savuşturulamayacağını analizini yapmaktır. Bir ön tespit olarak şu söylenebilir: Kirzner'in girişimci keşif faaliyetlerine dayanan kapitalizm savunusu, kapitalist sistemin nasıl çalıştığına ilişkin önemli iç görüler sunmaktadır. Ancak bu sistemin nasıl ortaya çıktığına yönelik detaylı düşünceler içermez ve kapitalizmi sadece sonuçlar üzerinden değerlendirir. Haliyle bu durumda Kirzner, kapsamlı bir kapitalizm analizi sunmamış olur.

Kirzner'in iddialarının anlaşılması için bu çalışma şu şekilde organize edilmiştir. Öncelikle kapitalizm kavramının, 20. yüzyıl iktisat teorisindeki algılanışı incelenmiştir. Daha sonra, Kirzner'in girişimci keşif yaklaşımına yer verilerek buradan iktisadi adalete dair fikirlerine geçilmiştir. Ayrıca çalışmanın satır aralarında kaçınılmaz bir şekilde Kirzner'in girişimci teorisiyle birlikte Joseph A. Schumpeter'in girişimci teorisine de yer verilmiştir.

Kapitalizm ve 20. Yüzyıl İktisat Teorisi

Klasik liberal geleneği takip eden iktisatçılar, genellikle kapitalizm kavramını kullanmaktan pek hazzetmezler. Bu gelenekte kapitalizm kavramı yerine piyasa ekonomisi ifadesi tercih edilir. Örneğin, klasik liberal geleneğin 20. yüzyıldaki güçlü temsilcisi Mises (2008: 268), kapitalizm kavramı yerine

piyasa ekonomisi terimini kullanmanın daha uygun olacağını düşünmüştür. Ona göre kapitalizm kavramı, yıpranmış ve yanlış isimlendirilmiş bir terimdir. Mises'in belirttiği bu durum, klasik liberal geleneğin dışındaki ana akım iktisatçılarca da benimsenmiştir. Çünkü ana akım iktisat biliminin 20. yüzyıldaki tecrübesi bu kabulü neredeyse zorunlu hale getirmiştir.

İktisat bilimi, 20. yüzyılın 1940 ve 1990 yılları arasında büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Disiplinin merkezi, İngiltere'den Amerika'ya kayarken disiplin giderek teknikleşmiştir. Sezgisel olmayan ve öğrenmesi oldukça güç olan matematiksel analitik teknikler, disiplin içinde büyük kabul görmüştür. Formalizm (Blaug, 2003) olarak değerlendirilen bu durum neticesinde iktisat, giderek gündelik yaşama dokunuşunu kaybetmiş, sosyal meselelere ilgisiz kalarak daha formel ve matematiksel bir görünüme kavuşmuştur. İktisat artık teknik bir konu biçimini almıştır (Solow, 1997: 42). İktisatçılar, teknik araştırma nesnesine uygun olarak soyut ve evrensel, temsili bir bireysel aktör varsayımlardır. Bu varsayım ile bilim yapmayı sürdürmüşlerdir. Başka bir deyişle iktisatçılar, evrensel geçerlilik iddiası olan ancak tarihsel yönü bulunmayan fayda, kıtlık, seçim ve denge gibi kavramları matematiksel araçlarla ifade edip bilimsel "kesinlik" söylemini ilerletmişlerdir. Bunun neticesinde disiplin, kapitalizm veya diğer sosyoekonomik sistemleri çözümlenmekten uzaklaşmıştır (Levent, 2020: 486-487).

Bu nedenle kapitalizm kavramı, 20. yüzyılda ana akım iktisadın dilinde kaybolmuştur. Kavramın ana akım iktisat içerisindeki yeri, iktisat ders kitaplarının giriş kısmındadır. Başka bir deyişle kapitalizm analizi, iktisadın 20. yüzyıl tecrübesi sonucunda ana akımdan dışlanmış (Yılmaz, 2001/2002: 90). Hatta iktisatçılar nezdinde kapitalizm analizi yapmak, iktisat dışında bir araştırma nesnesi seçmek veya en iyi ihtimalle sosyal teoriye ait bir akademik faaliyet yürütmektir. Bu durum neticesinde iktisat biliminin sınırları dışına çıkmaktadır.

Ana akım iktisadın 20. yüzyıl tecrübesine sert eleştiriler yönelten Deirdre N. McCloskey için bu durum, aynı zamanda modern dünyanın anlaşılmasının önüne ket vurmaktadır. Çünkü McCloskey hem iktisat biliminin teknik araçlarıyla kapitalizmin anlaşılamayacağını iddia eder, hem de kapitalizmin sadece maddi boyuta indirgenerek pür iktisadi terimlerle çözümlenmesinin mümkün olmadığını söyler.

McCloskey'e göre (2019) kapitalizmin oluşumunda, sermaye ve tasarruf gerekli olmakla birlikte fikirler onlardan daha önemlidir. Sermaye birikimi, zihniyet evrimi sonucu kurumsal çerçeve içinde yaratılmıştır. Ancak sermaye birikiminin üretim araçlarının özel mülkiyet ilkesiyle güvence altına alındığı

kurumsal çerçeveyi yaratan fikirlerdir. Benzer şekilde tasarruf ancak diğer sayısız şeyle beraber gereklidir. Eşitlik, özgürlük ve adaletten oluşan liberal projenin kuzeybatı Avrupa'da "sıradan" insanları özgürleştirilmesiyle tasarruf ve sermaye sağlanmıştır. Bu bakımdan McCloskey için kapitalizm tek bir kelimeye sıkıştırılmış bilimsel bir hatadır.

Esas sorun kapitalizmi pür iktisadi terimlerle açıklamaktır. Oysa kapitalizm, burjuva "erdemleriyle" açıklanmalıdır. Burjuva sınıfına ait düşüncelerin halka yayılımı sonucu 1750 sonrası kapitalizm denen sistem ortaya çıkmıştır. Ekonomik olayların her seferinde maddi çıkarlarla açıklanması doğru değildir. Maddi açıklamaların hiçbiri, tek başına modern dünyayı açıklama gücüne sahip olamaz (McCloskey, 2013: 9). Çin, Avrupa'dan önce kitlesel ticaret, sömürü ve yatırıma sahiptir. Ticaret veya yatırım, sömürü veya kâr, her yerde eski rutinlerdir. Ancak Sanayi Devrimi çağına ve kuzeybatı Avrupa'ya özgü haysiyet ve özgürlük gibi burjuva erdemlerinin "sıradan" insanların fikirlerine yayılımıyla modern dünya kurulmuştur. Tarih, önemli olanın maddi sebepler değil, fikirler olduğunu akla yatkın kılmaktadır (McCloskey, 2013: 9).

McCloskey, modern dünyanın oluşumuna ve kapitalizmin ortaya çıkışına dair fikirleriyle 20. yüzyıl ana akım iktisat bilimi tecrübesinin dışında durmaktadır. Çünkü ana akım iktisatçılar, bırakın kapitalizmin ortaya çıkışına dair tartışmalar yapmayı, iktisat biliminin kendi tarihinden bile uzaklaşmışlardır (Blaug, 2001; Boulding, 1971). Giovanni Arrighi'nin (2001: 107) belirttiği üzere kapitalizm, iktisat biliminin tek konusu olması gerekirken kavram, akademik iktisatçılar tarafından araştırma nesnesi olmaktan çıkarılmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Amerika'daki sosyal bilim pratiği bu durumu oldukça meşru görmüştür.

Amerika'da iktisat özelinde sosyal bilim icrasında bulunan Kirzner, Amerikan sosyal bilim geleneğinin dışında davranmıştır. Çoğu kere kapitalizmi araştırmalarının merkezine taşımış (Kirzner, 1985; Kirzner, 1989; Kirzner, 1990) ve girişimci keşif faaliyetleriyle kapitalist sistemin işleyişini açıklamaya çalışmıştır. Bunu yapmasındaki asıl motivasyonun, ana akım neoklasik mikro iktisatta eksik olan girişimci keşif faaliyetlerini (Kirzner, 1997: 67) uygun bir teorik çerçevede sunmak ve kapitalizme alternatif iddiasındaki teorilerin yetersizliğini vurgulamak olduğu söylenebilir.

Kirzner, McCloskey gibi kapitalizmin ortaya çıkışına ilişkin maddi olmayan bir analiz sunmaz. Kapitalizme dair tarihsel bir anlatı da ortaya koymaz. Yapmaya çalıştığı, bu sistemin işleyişi sırasında açığa çıkan kârın veya kazanıcın neye dayandığının "doğru" bir açıklamasını yapmaktır. Çünkü kapitalizm

kârı önceleyen ve refah üreten bir sistemdir. Kirzner'a göre sistemi ayakta tutan kârın kaynağı, girişimcinin keşif faaliyetleridir.

Alertness ve Girişimci Keşif Teorisi

Kirzner'in girişimci keşif teorisi, birçok işlevi aynı anda görmesi bakımından önemlidir. Bu teori, piyasaların nasıl çalıştığını göstermekle birlikte kapitalizmin adaletsiz işlediğine dair olumsuz yargıların ne kadar "anlamsız" olduğunu tartışır. İlave olarak ana akım iktisadın piyasaların nasıl çalıştığını kavramadaki eksiklerini belirtir (Levent, 2021: 58). Söz konusu teorinin bu işlevleri yerine getirdiği düşünüldüğünde ciddi anlamda tartışılmayı hak eder.

Kirzner (2017), teorisini, Mises ve Hayek'in düşüncelerine dayandırarak açıklar. Ancak Hayek'e nazaran Mises, Kirzner'in düşüncesinde daha baskındır. Ona göre piyasa ekonomisinin itici gücü olan girişimci, mübadele ve üretimde uygun ayarlamaları üretmek için piyasa koşullarındaki değişen şartlar temelinde hareket eder. Hevesli girişimcilerin bitmek bilmeyen kâr arayışı, piyasa sistemini ticaretten ve inovasyondan elde edilen kazançları gerçekleştirmeye yönlendirir. Sürekli kâr arayışı, piyasa sürecinin Misesçi analizinde, piyasaların nasıl işlediğine dair kritik faktördür. Kârlar ve zararlar, yalnızca düzeltme gerektiren tutarsızlıklarla sonuçlanan değişen koşullar nedeniyle işleyen bir piyasa ekonomisinin her zaman mevcut özellikleridir. Piyasa sürecine ilişkin bu Misesçi vizyonun dile getirilmesi, detaylandırılması ve iyileştirilmesi, Kirzner'in bütün kariyerini kuşatmıştır (Boettke, 2014: 234). Bu nedenle Kirzner ve Mises, Avusturya iktisat okulu içinde aynı düşünsel çizgidedir.³ Kirzner ve Mises'in gösterdiği gibi girişimci faaliyetleri piyasaların nasıl çalıştığını anlamak için temel teşkil etmektedir (Butos ve Boettke, 2002: 119).

Kirzner'in girişimci teorisinin anahtarı *alertness* kavramıdır. Bu kavram, girişimcinin fırsatlara karşı gözü açık, uyanık ve tetikte olmasını ifade eder. Kirzner'a göre (1973: 127) girişimcinin asıl karakteri başlangıç koşullarında atıl fırsatları ortaya çıkarma yeteneğidir. Kirzner, fırsat farkındalığına girişimcinin uyanık (*alert*) olduğu bir tür "girişimci öğrenmeyi" öne sürer. Kirzner'a göre uyanıklık (*alertness*), kişinin mevcut ancak şimdiye kadar gözden kaçan fırsatlara karşı açık bir tutum aracılığıyla önceki tamamen bilinmeyen cehaletini keşfetmesine imkân tanır (Butos ve Boettke, 2002: 121).

3 Avusturya iktisat okulu, homojen düşünceler sergileyen iktisatçılardan oluşan bir gelenek değildir. Okulun 20. yüzyılda Misesçi ve Hayekçi olmak üzere iki ayrı damarı içerdiği söylenebilir. Misesçi damar, insan eylemini merkeze alırken Hayekçi damar kültürel evrim çizgisindedir (Salerno, 1992; Vanberg, 2022). Kirzner, her ne kadar Mises ve Hayek'e atıf yaparak girişimci keşif teorisini açıklasa da Kirzner'in girişimci teorisinde Mises'in düşünceleri Hayek'e göre daha ağırlıklıdır.

Tek dönemli durumda, uyanıklık en iyi ihtimalle şimdiye kadar gözden kaçırılan güncel gerçekleri keşfedebilir. Çok dönemli durumda girişimci uyanıklığı, girişimcinin, yaratıcı ve hayal edilebilir eylemin, gelecek piyasa dönemlerinde girilecek işlem türlerini hayati bir şekilde şekillendirebileceğine dair algısını içermelidir (Kirzner, 1999: 10-11). Piyasa sürecinde rekabet ve girişimci kavramları birbirinden ayrılmaz. Bunlar aynı madalyonun iki yüzü gibidir. Girişimci faaliyetleri aslında rekabetçidir. Girişimci piyasa sürecinin doğasının özünde rekabet bulunur. Başka bir deyişle rekabetçi piyasa sürecinin özünde girişimci vardır (Kirzner, 1973: 16-17). Piyasa süreci ya girişimci sıfatını alır ve "girişimci piyasa süreci" adını alır ya da rekabetçi sıfatını alır ve "rekabetçi piyasa süreci" olarak adlandırılır.

Piyasada dengeleyici⁴ bir rol oynayan girişimci, temel işlevini yeni ürünler veya teknolojik açıdan daha verimli üretim yöntemleri sunarak değil, sadece daha önceki hataları fark ederek işlevini yerine getirir. Önceki hataların neden olduğu aynı mal için çoklu fiyat durumunda var olan saf kâr fırsatlarının mevcudiyetini fark eder. Bu nedenle vurgu, daha önceki hataların yarattığı fırsatları dikkatli fark eden kişi olarak girişimci üzerindedir (Kirzner, 1999: 6-7). Bu açıklamalarıyla Kirzner, Mises'in yaklaşımını aynen devam ettirir. Mises'ten aldığı ilhamla şunu ifade eder: Pür girişimci kârının ortaya çıkmasını sağlayan şey, ürünlerin gelecekteki fiyatlarını diğer insanlara göre daha doğru şekilde yargılayan girişimcinin, üretim faktörlerinin bir kısmını veya tamamını, gelecekte görülen fiyatlardan daha aşağısına satın almasıdır. Dolayısıyla, yatırılan sermayenin faizi de dâhil olmak üzere toplam üretim maliyeti, girişimcinin ürün için aldığı fiyatların gerisinde kalır. Bu fark girişimci kârıdır. Kâr, aynı ürünün iki fiyat kümesi arasındaki farktır. Kâr, ürünün fiyatı, üretken hizmetlerin birleşik paketinin toplam fiyatından yüksek olduğunda ortaya çıkar. Kâr, arbitraj kazancının bir şeklidir (Kirzner, 2019: 93).

Saf arbitraj kazancının elde edilmesi, zorunlu olarak bir keşif unsuru içerir. Belirli bir piyasada aynı ürün için iki fiyatın ödendiği durumlarda, tam bir bilgisizlik durumu söz konusudur. Başka bir deyişle daha yüksek fiyatı ödeyen alıcı, satıcının daha düşük fiyata satış yapmak istediğinden habersizdir. Daha düşük fiyat talep eden satıcı, daha yüksek fiyat ödemeye hazırlanan alıcının farkında değildir. Bu arbitraj fırsatını dikkatli bir şekilde fark eden girişimci, bu fırsatın varlığını keşfetmiştir (Kirzner, 2019: 96).

4 Kirzner'in girişimcinin dengeleyici rolü üzerinde durması, Avusturya iktisat okulu içinden de eleştiriler almıştır. Örneğin, Lachmann, Kirzner ile birlikte 1970 sonrası Avusturya iktisat okulunu canlandıran isimlerden biri olmasına rağmen denge fikrine ve neoklasizme mesafeli olduğundan Kirzner'a eleştirel bakmaktadır. 1970 sonrası Avusturya iktisat okulu içindeki Kirzner-Lachmann çatallaşması için bkz. Vaughn, 1992; Vaughn, 1998.

Kirzner, söz konusu girişimci keşif teorisiyle dikkate değer bazı düşünceler üretmiştir. Bunlardan birincisi, girişimcilik fonksiyonu üretici veya yönetici fonksiyonundan keskin bir şekilde ayrılmalıdır. Uygulamada başarılı girişimciler, çoğunlukla yönetici ve üretici olsa da tesadüfen bu iki işlevi tek bir kişide birleştirir. Girişimcilik işlevi, neyin yapılabileceği ve yapılması gerektiğine dair vizyonu ve iç görüşü sağlamaktan ibarettir. Fırsat ortaya çıktığında girişimcilik çalışması yapılır. İkincisi, girişimcilik “maliyetsizdir”. Girişimci keşif eylemi, kişinin maliyetsiz olarak elde edilebilen bir kazancın farkına vardığı eylemdir. Açıkça, saf girişimci kârı, keşfedilen ve maliyetsiz olarak elde edilebilen kazançtır (Kirzner, 2000: 73). “Pahalı” olan bir şey satın alınıp tüketime veya üretime tahsis edilebilir. Satın alınması bir karar ve seçim gerektirir. İktisatçıların genellikle “maliyet” teriminden anladıkları budur. Bir şeyin (fırsat) maliyeti, onu elde etmek için bilinçli olarak vazgeçmeniz gereken şeydir (Lewin, 2002: 206). Üçüncüsü, girişimcilik hataya dayanır. Kâr fırsatı ancak henüz fark edilmemişse mevcuttur. Bir anlamda “piyasadaki boşluğu” yansıtır. Ürünlerin ve kaynakların piyasa değerleri, fark edilmeyen fırsatın değerini yansıtmaz. Kullanılmayan ve fark edilmeyen bir fırsat, tanım gereği piyasa hatasını yansıtır. Sonuncusu, girişimci uyanıklığının piyasada çok önemli bir koordinasyon rolü oynadığı sonucu ortaya çıkar. Çünkü girişimciler fırsatları fark ederek piyasa hatalarının ortadan kaldırılmasına neden olurlar. Hataların ortadan kaldırılması, mevcut ürünlerin üretiminde verimliliğin artırılması ve yeni ürünlerin tanıtılması yoluyla zenginliğin yaratılmasıyla sonuçlanır. Girişimcinin koordinasyon işlevi, fırsatların genellikle seri ve mekânsal olarak tamamlayıcı olması nedeniyle piyasa sürecinin dinamizmini destekler. Ekonomik büyüme, girişimcilik süreci olmadan düşünülemez (Lewin, 2002: 207).

Bunlarla birlikte girişimcilik tasvirine belirsizlik kavramını dâhil eden Kirzner, girişimciliği, gerçek dünya bağlamına yaklaştırarak ve bu bağlamı Mises ile ilişkilendirerek detaylandırır ve geliştirir. Bu bağlamın tanımlayıcı özelliği olarak belirsizliğin varlığı, girişimcinin piyasa dengeleme eğiliminden ayrı düşünülemez. Girişimci faaliyetinin dengeleyici özellikleri tamamen fiyat farklılıklarının algılanmasından ibarettir. Gerçek dünyanın başarılı girişimcileri tarafından sıklıkla sergilenen agresif, yaratıcı veya diğer “Schumpeterci” özellikler, girişimcilik faaliyetinin yönlendirdiği dinamik olan rekabetçi piyasa sürecinde hiçbir analitik rol oynamaz (Kirzner, 1999: 12).

Girişimciye yönelik bu tasvirlerle Kirzner, kendi girişimcisini Schumpeter’in girişimcisinden farklı görür. Kirzner, Schumpeter ile birlikte girişimcinin rolü üzerinde durduklarını belirtir. Ancak kendi anlayışında girişimcinin karakteri rekabetçi ve dengeleyici piyasa sürecini belirtirken Schumpeter’in

girişimcisi ise denge durumunu bozucu ve yıkıcıdır. Schumpeter'in aksine Kirzner'in girişimcisi, başlangıç koşullarındaki dengesizlik durumlarını dengeleyici piyasa rekabetine dönüştürme eğilimindedir (Kirzner, 1999: 5). Schumpeter'in yaklaşımında anti-tröst politikalarının eleştirisi olarak tam rekabet modeli, normatif bir ideal şeklinde ele alınır. Aynı zamanda tam rekabet, test edilmiş teknolojik yenilikle tutarsızdır. Schumpeter'in düşüncesinde sürekli fırtınalı veya dalgalı bir girişimci rolü vardır (Kirzner, 1973: 125-126).

Schumpeter, girişimcinin rolünü yeni şeyler yapmak veya zaten yapılmakta olan şeyleri, yeni bir şekilde oluşturmak şeklinde tanımlar. Bu, inovasyon ya da yeniliktir⁵ (Schumpeter, 1947: 151). Schumpeter, yeni birleşmelerin gerçekleştirilmesine girişim ve yeni birleşmeleri gerçekleştiren kişilerin işlevine ise girişimci denmesini uygun görmüştür. Girişimcinin sıradan özellikleri, "inisiyatif", "otorite" ve "öngörü" olarak sıralanabilir (Schumpeter, [1934] 2008: 74-75). Buna göre Schumpeter için girişimciliğin özü rutinden kopma, mevcut yapıları yıkma ve döngüsel denge akışından uzaklaştırma becerisidir (Kirzner, 1999: 7). Schumpeter ([1942] 2022: 154) girişimcinin fonksiyonunu, yeni bir ürün oluşturmaya yönelik denenmemiş bir teknolojik imkânı kullanarak mevcut bir ürünü yeni bir yolla üretmek, bir endüstriyi yeniden organize etmek ve benzeri şeyler yapmak suretiyle üretim sürecinde reform yapmak ya da onu devrimsel bir dönüşüme tabi tutmaktır şeklinde belirtmiştir. Girişimci, kapitalizmin yeniliklerini üreterek ona dinamizm katan kişidir. Kapitalizmin söz konusu dinamizmi, yeni tüketim malları, yeni üretim veya nakliye yöntemleri, yeni pazarlar ile kapitalist işletmenin yarattığı yeni endüstriyel organizasyon şekillerinden gelmektedir. Kapitalizmin dinamizmi ile ilgili bu hayati gerçek "yaratıcı yıkım" sürecidir. Kapitalizmin dayandığı temel budur (Schumpeter, ([1942] 2022: 104-105). Kirzner'a göre Schumpeter söz konusu girişimcisi, dengeyi bozan ve yıkıcı karakteriyle kapitalist sisteme içerden bir dinamizm katsa da aynı zamanda olumsuz bir etkiye sahiptir.

Bu minvalde Kirzner, Schumpeter'den farklı bir girişimci portresi sunar. Sunduğu girişimci portresi, piyasa ekonomisinin temel sürükleyicisiyken aynı zamanda piyasanın kendiliğinden dengeye gelmesini sağlayan koordinasyonu gerçekleştirir ve kazanılmış "meşru" haklar elde eder. Kazanılan

5 İktisat literatüründe Schumpeter ve Kirzner'in dışında girişimcinin rolü üzerine etkili çalışmalar, William J. Baumol'dan gelir. Schumpeter'in aksine Baumol, girişimciye her zaman yenilikçi bir rol atfetmez. Girişimcinin çabalarının yeniden dağıtılabileceği çeşitli roller vardır ve bu rollerden bazıları, geleneksel olarak o kişiye atfedilen yapıcı ve yenilikçi senaryoyu takip etmez. Aslında girişimci bazen ekonomiye zarar veren asalak bir varoluşa bile yol açabilir. Girişimcinin belirli bir zamanda ve yerde nasıl hareket edeceği büyük ölçüde oyunun kurallarına (ekonomideki ödül yapısına) bağlıdır (Baumol, 1990: 894).

meşru haklar, girişimci keşif faaliyetleriyle gelir. Bununla kapitalizmin doğasına içkin olduğu söylenen gelir eşitsizliği “suçlaması” bertaraf olur.

Keşif, Koordinasyon ve Kapitalizm

Piyasa ekonomisi tarafından yönlendirilen topluma adaletsizliği nedeniyle yapılan eleştiriler, özel mülkiyet kurumunun varlığı, gelir eşitsizliği ve fiyat sisteminin olumsuz etkileridir (Kirzner, 2000). Söz konusu eleştirilere ilişkin standart savunma ise iki iddiaya dayanır. Bunlardan birincisi, piyasa ekonomisinin refah üretmesi, diğeri bireysel özgürlükleri genişletmesidir (Sandel, 2022: 25). Kirzner ilgili savunmaları kabul etmekle birlikte kapitalizmin saf girişimci kâr olasılığına yoğunlaşır. Çünkü ona göre kapitalizmin adaletsizliğine ilişkin eleştiriler, kapitalist sistemin doğasını ve işleyiş tarzını yanlış algılamaktadır (Kirzner, 1989: 3). Kirzner, bunları girişimci keşif teorisiyle aşmaya çalışır.

Kirzner’ın keşif teorisine göre saf girişimci kârı, faktör gelirleri için sunulan geleneksel gerekçelere meydan okur. Girişimci keşif yaklaşımı, ne üretken kaynakların harcanmasıyla elde edilen kasıtlı olarak amaçlanan bir sonuç ne de tamamen tesadüfi bir kazanç kategorisini ortaya çıkarır. Kazanç, uyanık keşif yoluyla açığa çıkar ve kavranır (Kirzner, 2000: 72). Klasik dünya tüm olası sürprizleri dışlar. Analitik dünyada tüm alternatiflerle ilgili tüm seçimler bilinmekte ve pür girişimci kârı için herhangi bir boş yer kalmamaktadır. Böyle bir dünyada, kişinin şimdiye kadar aramadığını keşfetme fırsatı olamaz. Keşfedilen kazanç olasılığı, kullanılan analitik çerçeve tarafından dışlanırsa, bundan, dağıtım adaletine ilişkin tüm soruların, belirli bir pastayı nasıl adil bir şekilde paylaşılacağına ilişkin sorulara indirgendiği sonucu çıkar. Pastanın (veya içindekilerin) keşif eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabileceğini kabul etmemize izin veren ve bunu gerektiren keşif kavramıdır. Bir keşif eylemi, kasıtlı bir üretim eylemi değildir. Pür şans da değildir. Keşif eylemi, kişinin maliyetsiz olarak elde edilebilen bir kazancın farkına vardığı eylemdir. Açıkça, saf girişimci kârı, keşfedilen ve maliyetsiz olarak elde edilebilen kazanç için ayrılmış boşluğa sığar (Kirzner, 2000: 73).

Bir şey keşfedilince bir şekilde “yaratılmış” olur. Böylece keşfedilen madenin sahipliği elde edilir. Örneğin, deniz kabuğunun keşfiyle onun üzerinde hak sahipliği doğar. Keşfedici, herhangi bir şeyi “yoktan var etmiş” olur. Söz konusu keşif, John Locke’un emeğe dayanan özel mülkiyet teorisine yakındır. Dolayısıyla kapitalist süreçte keşfin önemi ortaya çıkar (Kirzner, 1989: 17). Çünkü keşif eylemi, ardından girişimciye kâr ve hak getirir.

Kirzner'in tezi, saf girişimci kârın cazibesine dayanır. Herhangi bir piyasada sırf cehaletten kaynaklanan bir fiyat farklılığı varsa, bu saf girişimci kârı için bir fırsat teşkil eder. Bu teze göre hiçbir şey yapmadan da kazanılacak bir şey vardır. Bir girişimci, bir malı düşük fiyattan satın alabilir ve daha yüksek fiyattan satarak saf kâr elde edebilir. Aslında bu kârın henüz yakalanamaması da aynı cehaletin bir yansımasıdır (Kirzner, 2017: 857). Fiyat farklılığı keşfin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bir nevi kâr, girişimci keşfiyle yaratılmıştır. Keşif, girişimci uyanıklığı ve yaratıcılıkla ilişkilidir.

Bu nedenle girişimci keşif yaklaşımı, keşfi dengesizlik dünyasındaki itici güç olarak görünürken saf kârı, adalet gerekçesiyle savunulabilecek bir kategori olarak kabul eder. Keşif, kaynak harcamadan dünyaya yeni şeyler getiren uyanık/dikkatli eylemle ilgilidir. Kasıtlı üretimden ve saf şansın bir sonucu olarak elde edilenden de farklıdır. Çünkü ikincisi hiçbir insan eylemi gerektirmez. Keşfedilen kazanç, daha önceki olası fiziksel varlığına rağmen, insan bilinci söz konusu olduğunda basitçe "orada olmayan" kazançtır. Onu var eden, girişimci uyanıklıktır. Kişinin gördüğünü kavrama eylemi, yaratıcı bir eylemdir (Kirzner, 2000: 74). Kişinin bu şekilde "yarattığı" üzerinde hak iddiası, onu üreten kaynakların mülkiyetine dayandırılmaz. Böyle kaynaklar daha önce yoktur. Bu kazanç hiçbir şekilde haklı olarak sahip olunan bir ağacın meyvesi de değildir. Kazanç, onu keşfeden kişi tarafından, deyim yerindeyse "yoktan var ederek" yarattığı gerekçesiyle talep edilebilir. Girişimci keşif yaklaşımı, toplum tarafından düşük bir değerde ele alınan kaynakları toplumun daha çok değer verdiği ürünlere dönüştürme fırsatını keşfeden uyanık girişimci tarafından yaratılan artı değeri, yaratılmış kazanç olarak görmemize izin verir. Başarılı girişimcilerin yakaladıkları pasta dilimi, önceden var olan bir pastadan hiç kesilmemiştir, onu kavrama ediminde yaratılmış bir parçadır (Kirzner, 2000: 74).

Genelde iktisadi adalet literatüründe iktisadi kazanç, ya tamamen kasıtlı planların beklenen sonucu olarak ya da pür şansla açıklanır. Ahlâki olarak kazancın girişimcinin dikkati sonucu ortaya çıktığı görülmez. Ancak girişimci keşif yaklaşımına göre açığa çıkarılmış kazanç tamamen ahlâkidir. Bu durum dağıtımcı adalete ilişkin yeni sonuçlar üretir (Kirzner, 1989). Buna göre kapitalizmi, gelir dağılımı adaleti açısından değerlendirmek hatalıdır. Dağıtımcı adalet fikri, kusurludur. Çünkü kapitalist sistemde gelirler, gayri şahsi belirlenir. Gelirler, sayısız piyasa katılımcısının etkileşimleri sonucu ortaya çıkar. Daha sonra dilimlenip dağıtılan bir pastanın tamamı asla yoktur. Bireysel gelirler, varsayılan pastanın büyüklüğü ve bileşiminin belirlendiği süreçle eş zamanlı olarak kazanılır (Kirzner, 1989: 8).

Bu bakımdan iktisadi adalet tartışmalarında piyasa keşif sürecini ve piyasa keşif sürecinde ise salt girişimci kârının oynadığı rolü fark etmek önemlidir. Değişen bir dünyada piyasa katılımcıları tarafından hatalar yapıldıkça, saf kâr fırsatları sürekli olarak ortaya çıkar. Bu fırsatların kaçınılmaz olarak geçici karakteri, girişimcilerin bu pür fiyat farklılıklarını fark etme, kullanma ve sonra ortadan kaldırma yönündeki güçlü piyasa eğiliminden kaynaklanmaktadır. Saf kâr fırsatlarının paradoksu, kesinlikle aynı anda sürekli olarak hem ortaya çıkması hem de kaybolmasıdır. Piyasanın keşif yolunu/prosedürünü oluşturan, saf kâr için fırsatların yaratılması ve yok edilmesinin kesin-tisiz sürecidir (Kirzner, 1982).

Bu kesintisiz süreçte girişimci eylemleri, doğası gereği koordinasyon sağlar. Koordinasyon iktisadi "iyiliğin" ölçütüdür. Buradaki iktisadi iyilik, refahın artması ve özgürlüklerin genişlemesidir. Kapitalist sistem, koordine edici girişimci davranışların sergilendiği iyiliğin yegâne düzenidir (Kirzner, 1998). Ancak Kirzner'ın iktisadi iyiliğin kesin bir ölçütü olarak kullanılabileceğini iddia ettiği koordinasyonun başarısız olduğuna dair eleştiriler bulunmaktadır. Örneğin, Daniel B. Klein ve Jason Briggeman'a göre (2010) Kirzner, Hayek'in koordinasyon tartışmalarına sahte göndermelerde bulunmaktadır. Kirzner, Hayek'i, Ronald Coase'u ve bu alandaki çağdaşlarının genel olarak benimsediği koordinasyon anlayışını kabul etmiyor görünmektedir. Nedeni ise Kirzner'ın Misesçiliğe bağlılığından kaynaklanmaktadır. Gönüllü kârlı faaliyetin her zaman ve zorunlu olarak koordine edici olduğu iddiasından vazgeçilmesi ve Misesçi bilim imajının bir kenara bırakılmasıyla Kirzner'ın kapitalizm savunusu kurtulabilir.

Kirzner'ın düşüncesinde Misesçiliğin terk edilmesi mümkün değildir. Çünkü Kirzner'ın girişimci teorisini baştan ayağa Mises'in düşünceleri oluşturmaktadır. Kirzner'ın girişimci keşif faaliyetlerine dayanan kâr teorisi, tamamen Misesçi'dir. Kapitalizmin iç işleyişini gösterir. Bu sistem mevcut fırsatlara dair girişimci algısını harekete geçirebilecek saf kâr teşvikleri sunar (Kirzner, 1999: 16). Bu nedenle Kirzner, Mises'in düşüncelerini terk ederse kendi düşüncesinden de geriye pek bir şey kalmayacaktır. Üstelik Kirzner'ın Mises'in praksiyoloji düşüncelerini tam olarak anlayamadığına ilişkin bir eleştiri de (Salerno, 1992: 119-120) söz konusudur. Hatta Joseph T. Salerno (1992: 121), Kirzner'ın piyasa sürecine ilişkin görüşünün Mises'ten ziyade Hayek'le daha fazla ortak noktası olduğunu belirtir. Aslında Kirzner, Mises ve Hayek'in düşüncelerinin sentezini yapmaya çalışır. Mises'ten girişimci teorisini, Hayek'ten ise sosyal adalet ve bilginin toplumda dağılık bir şekilde var olduğuna ilişkin fikirlerini alır. Hayek'in (1995: 103) sosyal adalete dair fikirlerini

tamamen paylaşır. Dağıtımçı adaleti kusurlu görürken sosyal adaleti anlamsız bulur. Sosyal adaleti kumanda ekonomisiyle yorumlar (Kirzner, 1989: 9).

Çağdaş Avusturya iktisat okulu içinde Hayek ve Mises ayrımı üzerinden yürüyen iç tartışma bir kenara bırakılırsa, Kirzner'in düşünceleri daha iyi anlaşılabilir. Çünkü Kirzner'in düşüncelerini, kapitalizm açısından değerlendirmek bu çalışmanın amaçlarıyla uygundur. Bu bağlamda McCloskey'in Mises'e yönelttiği eleştirinin bir benzeri Kirzner'a yöneltilebilir. McCloskey'e göre (2019) kapitalizmin "dostu" olan Mises bile kapitalizmin ortaya çıkışını yanlış değerlendirmiştir. Tamamen iktisadi vurgularla kapitalizmi açıklamıştır. Kirzner da kapitalizmin ve piyasaların işleyişini tamamen girişimci kârı gibi iktisadi itkilerle ifade etmiştir. Belki de Kirzner'in düşüncesinde eksik olan maddi olmayan fikirlerdir. Üstelik kapitalizmin işleyişindeki tanımlayıcı özelliği, girişimciye ve onun eylemlerinin sonuçlarına dayandırmak, doğrudan sonuçlara dayalı bir kapitalizm savunması yapmaktır (Lewin, 2002: 211). Başka bir deyişle Kirzner'in kapitalizm savunusu sonuçlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Girişimci bir değer "yaratıcısıdır" ve dolayısıyla kendi yaratımının meyvelerine "hak sahibidir". Kirzner'in haklar fikrine başvururken savunusunu girişimci eylemin sonuçlarına ilişkin anlayışa sıkı bir şekilde dayandırdığı görülür (Lewin, 2002: 205). Bununla beraber Kirzner, kapitalizm savunusunun bulucu-koruyucu (*finder-keeper*) etik perspektifinden sürdürülmesi gerektiğini düşünür.

Bulucu-Koruyucu Etik, Yetkilendirme ve İktisadi Adalet

Kirzner, dağıtımçı adalet literatürünün büyük çoğunluğunun girişimcinin kârını görmezden geldiğini ve bu nedenle piyasaların nasıl işlediğini anlamadığını iddia eder. Bahsi geçen literatürün en dikkate değer isimlerinden biri olan John Rawls da buna dâhildir. Kirzner'a göre Rawls, neoklasik refah iktisadının piyasalara dönük yaklaşımını benimsediğinden kapitalist piyasa sürecinin esası olan kâr motivasyonlu girişimci faaliyetlerini görmezden gelmiştir. Kapitalizmin işleyişine dair argümanları, 1930'lardaki sosyalist hesaplama tartışmalarındaki Oskar Lange ve Abba P. Lerner'in fikirlere gelmektedir. Bu da sosyalizmle uyumlu piyasalar inancıdır (Kirzner, 1989: 65-66). Kirzner için bu yaklaşımıyla Rawls, kapitalizmin işleyişinde kilit rol oynayan girişimci kâr teşvikini kavrayamamış, sosyalizmle uyumlu bir piyasa fikri geliştirmiştir. Kapitalist gelirlerin keşif karakterinin etik imalarını görememiştir.

Benzer şekilde kapitalizmin gelir dağılımı ilkesi, Milton Friedman'ın savunduğu "özgür bir toplumda gelir dağılımını doğrudan haklı çıkaracak etik ilkenin, herkesin kendisinin ve sahip olduğu araçların ürettiği şeye göre olması

gerektiği” şeklindeki görüşle de savunulamaz. Friedman’ın etik ilkesi, pür kapitalizmin etik savunusu olarak hizmet görmez. Çünkü Friedman’ın kapitalist etiğinin karşılaştığı sorun, saf girişimci kârının kazanılması için gerekçe sağlayamamasıdır. Friedman’ın “adalet, sadece kapitalist etik yoluyla yerine getirilir” önermesi kabul edilirse, o zaman kapitalizm altında ekonomik faaliyetin ana itici gücünün toplumun temel etik ilkesini ihlal ettiği de kabul edilmelidir. Ancak kapitalizm, pür girişimci kâr peşinde koşma özgürlüğüne dayanmaktadır. Bu nedenle Friedman’ın etiğinin kapitalizmle pek bir ilgisi yoktur (Kirzner, 2019: 90).

Kirzner’a göre kapitalizmin ahlâki ve adalet savunusu, girişimci keşif teorisiyle paralel olan bulucu-koruyucu (*finder-keeper*) etik ilkeyle sürdürülmelidir. Bulucu-koruyucu etik ilke, Rawls ve Friedman’dan ziyade Robert Nozick’in yetkilendirme teorisine yakındır. Bulucu-koruyucu ilke, piyasa keşif sürecine en uygun etik teoridir.

Bulucu-koruyucu etik, keşifle ilgilidir. Bu görüşe göre, şimdiye kadar “var olmayan” kaynağı keşfeden kişi, bir anlamda, bulduğu şeyin “yaratıcısı” olarak görünmektedir. O halde, bulan kişinin “yarattığı” şeyi koruma hakkına sahip olması doğal hale gelir (Kirzner, 1978: 17-18). Bulucu-koruyucu yaklaşım, sahip olunmayan ya da keşfedilmemiş olduğu için bir kaynağı keşfeden ve onu ilk kavrayan kişiye adil bir unvan verecektir. Bu durumda unvanının adaletinin, saf keşif eyleminin yaratıcı karakterinden kaynaklandığı görülür. Bir keşif eyleminde kaynak, diğerleri için hiçbir zaman var olmadığından mutlaka başkalarına zarar vermez (Kirzner, 1990: 221). Bulucu-koruyucu yaklaşım, sahipsiz nesnenin ilk keşfeden tarafından adil bir şekilde özel mülkiyete dönüşünü iddia eder. Bu, Lockecu özel mülkiyet teorisine yakındır. Keşif ve Lockecu mülkiyetin her ikisi de şimdiye kadar sahip olunmayan nesnelerin doğadan ilk edinimine dayanır. Ancak Kirzner’a göre Lockecu mülkiyetten ziyade Nozick’in yetkilendirme teorisi, kapitalizme ilişkin daha ikna edici bir açıklama getirir (Kirzner, 1989: 100).

Nozick’in yetkilendirme teorisi, üç ilkedен oluşur. Birincisi, bir mülkü adalete uygun şekilde edinmiş biri, onun üzerinde yetki sahibidir. İkincisi, bir mülkü o mülk üzerinde yetki sahibi olan başka birinden transferle ilgili adalet ilkesine uygun şekilde elde eden kişi, o mülk üzerinde yetki sahibidir. Üçüncüsü, birinci ve ikinci ilkelerin uygulamaları hariç, hiç kimse bir mülk üzerinde yetki sahibi değildir (Nozick, 2006: 205). Nozick bu yetkilendirme teorisini, bireysel hakları ve minimal devleti savunmak için geliştirir. Kalkış noktası, kişilerin ayrılığıdır. Buna göre kişiler ahlâk açısından önem taşırlar ve kişilerin sahip oldukları hak ve özgürlükler kamu yararı adına ihlal edilemez

(Brighthouse, 2022: 125). Dağıtımçı adalet fikrine karşı çıkan bu liberteryen itirazın temel iddiası, her kişinin dokunulmaz bir özgürlük hakkına sahip olduğudur (Sandel, 2022: 91). Kirzner (1978: 9), Nozick'in yetkilendirmeye dayanan adalet anlayışını kabul eder. Ancak ona girişimcinin keşif rolünü ekler.

Kirzner'a göre (1989: 101) Nozick'in yetkilendirme teorisi özünde gönüllü piyasa mübadelesine dayanır. Saf kârı mümkün kılan işlemlerde yer alan saf hatanın, ilgili işlemlerin ilk bakışta gönüllülüğünü geçersiz kıldığı düşünülebileceğinden, saf kârın yetkilendirme yaklaşımı kapsamında tamamen savunulabilir olmadığını belirtir (Kirzner, 1990: 222). Yaratılış/keşif yoluyla mülkiyetin, sadece doğadan elde etme yoluyla sahiplikten oldukça farklı olduğu belirtilmelidir. Edinim yoluyla sahiplenme, verili tutulmayan kaynakların önceki arka planına göre gerçekleşir (hiç kimse bunların varlığından haberdar olmasa bile). Edinme aslında bir tür doğadan ilk sahibine "transfer"dir. Öte yandan, yaratma/keşif yoluyla sahiplik hiçbir şekilde devir kavramını içermez. Keşfedici, şimdiye kadar var olmayan kaynakları kendiliğinden üretmiştir ve dolayısıyla bunların doğal sahibi olarak görülmelidir. Bulucu-koruyucu etiğinin benimsenmesi, elbette, olağan (Nozick'in kullandığı) anlamda doğadan kazanım kapsamını dışlamaz. Mars'a ayak basan ilk insanın, Mars'ın "yaratıcısı" olduğunu iddia etmesi pek mümkün değildir. Herkesin varlığından haberdar olduğu, elde tutulmayan bir kaynak üzerinde adil mülkiyetin tesis edilebilmesi için, doğadan adil kazanıma uygun görülen kriterlerin mutlaka takip edilmesi gerekmektedir (Kirzner, 1978: 18).

Nozick'in yetkilendirme teorisi son derece önemli bir çerçeve sunar. Girişimci keşfe ilişkin iç görüşler, bulucu-koruyucu etik ile birleştiğinde, Nozick'in uygulamaya koymaya çalıştığı piyasa sisteminin işleyişi için daha iyi sonuçlar üretir (Kirzner, 1978: 25). Kapitalizm fırsat "yaratır". Ancak bütün iktisadi adalet tartışmaları, genel denge modeli altında yürüdüğünden bunu göremez. Genel denge modeli, gerçek dünyanın ve kapitalist gelirlerin keşif karakterini ihmal eder. Genel denge modeli merkezi planlamaya dayalı bir ekonomi tasavvur ettiğinden kapitalizm gibi fırsat yaratamaz (Kirzner, 1989: 95-96).

Söz konusu tartışmalarla Kirzner'in varmak istediği nokta şudur: Kapitalist sistemin itici gücü olan saf girişimci kârı, piyasada var olan ama şimdiye kadar keşfedilmemiş fırsatlardan kaynaklanır. Girişimci, keşif eylemleriyle piyasada saklı olan ama o güne kadar gün yüzüne çıkmamış fırsatları açığa çıkarır. Girişimcinin kârı da buna dayanır ve bu nedenle de gayet "meşrudur". Girişimci, ilgili eylemleri sırasında, başkalarına zarar vermez. Herhangi bir sömürde veya haksızlıkta bulunmaz. Tüm fırsatlar piyasada sürekli kendiliğinden oluşur. Bu nedenle koruyucu-bulucu etik perspektifinden kapitalizmin

adaletsiz olduğuna ilişkin eleştiriler geçersiz olur. İktisadi adalet tartışmalarının olumsuz gölgesi kaybolur.

Sonuç

Çağdaş Avusturya iktisat okulu içinde neoklasizme yakın bir isim olan Kirzner, neoklasik iktisatta girişimci keşif faaliyetlerinin bulunmamasını eleştirip dengeleyici girişimci teorisiyle Avusturya iktisat okulunu neoklasizme yaklaştırmaya çalışır (Douhan, Eliasson ve Henrekson, 2007: 213). Giriştiği bu rolde temel esin kaynağı ise Mises'tir. Kapitalizmin işleyişindeki pür girişimci kârını, hiçbir iktisatçının ve felsefecinin Mises kadar açıklayamadığını söyler (Kirzner, 1989: 70). Aynı zamanda pür girişimci kârını, iktisadi adalet açısından da savunur.

Kirzner, iktisadi adalet tartışmalarında yer alan kapitalizmle ilgili eleştirilerin kusurlu olduğunu iddia eder. Ona göre bu tartışmalar, piyasa sisteminin nasıl çalıştığını bilmeden yapılan akıl yürütmelerdir. Piyasa sisteminin işleyişi, tamamen “yoktan var edilen” pür girişimci keşif kârına dayanır. İktisadi adalet literatüründe Nozick'in yetkilendirme teorisinin girişimci keşif teorisine en yakın yaklaşım olduğunu belirtir. Ancak bu teorinin de bulucu-koruyucu etik ilke ile desteklenip detaylandırılması gerektiğini ifade eder. Buradan çıkardığı sonuç, kapitalizmde var olan kazançların, girişimci keşif faaliyetlerine dayandığı için “meşru” görülmesi gerektiğidir. Çünkü girişimci keşif faaliyetleri, bir başkasına zarar vermeden elde edilen fırsatlara dayanan kâr “yaratır”. Bunun neticesinde piyasa sistemi çalışır. Piyasa sistemi çalışırken herkese fırsat çıkabilir. Yeter ki girişimciler, diğer insanların yaptığı hatalara karşı dikkatli/uyanık (*alertness*) olsunlar.

Kirzner, 1960'lardan başlayıp günümüze kadar devam eden bütün kariyerini ilgili düşüncelerle sürdürür. 20. yüzyılın ikinci yarısında tecrübe edilen iktisat biliminin içe kapalı teknik ilerleyişi neticesinde kapitalizm tartışmalarından uzak durması, Kirzner'in akademik çalışmalarında görülmez. Aksine iktisadi adalet tartışmalarına değinerek kapitalizmin felsefi eleştirilerini yapan düşünörlere kulak kabartır ve iktisadın içe kapalı dilini, zorlayarak siyaset felsefesinin dağıtımcı adalet tartışmalarına yaklaştırır. Bununla beraber kapitalizm savunusunda, girişimci eylemlerine dayanan kârı vurgulayarak kapitalizmin işleyişine dair önemli iç göröler getirirken kapitalizmi büyük oranda sonuçlar üzerinden analiz eder. Bu durumda da geniş çaplı bir kapitalizm analizi sunamamış olur.

Kaynakça

- Acar, M. (2010), Avusturya İktisadının İktisadî Düşünceye Katkıları Üzerine, *Liberal Düşünce Dergisi*, 15 (59-60): 203-214.
- Arrighi, G. (2001), Braudel, Capitalism, and the New Economic Sociology, *Review*, 24 (1): 107-123.
- Backhouse, R. E. (2010), Austrian Economics and the Mainstream: View From the Boundary, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, 3 (2): 31-43.
- Baumol, W. J. (1990), Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive, *Journal of Political Economy*, 98 (5): 893-921.
- Blaug, M. (2001), No History of Ideas, Please, We're Economists, *Journal of Economic Perspectives*, 15 (1): 145-164.
- Blaug, M. (2003), The Formalist Revolution of the 1950s, *Journal of the History of Economic Thought*, 25 (2): 145-156.
- Boettke, P. J. (2014), Entrepreneurship, and the Entrepreneurial Market Process: Israel M. Kirzner and the Two Levels of Analysis in Spontaneous Order Studies, *Review of Austrian Economics*, 27: 233-247.
- Boettke, P. J. (2022), Menger and Contemporary Austrian Economics: Knowledge, Institutions and Liberalism, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 29 (5): 788-800.
- Boettke, P. J., C. J. Coyne ve P. Newman (2016), The History of A Tradition: Austrian Economics from 1871 to 2016, *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, 34A: 199-243.
- Boulding, K. E. (1971), After Samuelson, Who Needs Adam Smith?, *History of Political Economy*, 3: 225-237.
- Brighouse, H. (2022), *Adalet Teorileri: Çağdaş Bir Tartışma* (çev. İsmail Yılmaz), Ankara: Fol Kitap.
- Burczak, T. (2002), A Critique of Kirzner's Finders-Keepers Defense of Profit, *The Review of Austrian Economics*, 15 (1): 75-90.
- Butos, W. N. ve P. J. Boettke (2002), Kirznerian Entrepreneurship and The Economics of Science, *Journal des Economistes et des Etudes Humaines*, 12 (1): 119-130.
- Colander, D., R. P. F. Holt ve J. B. Rosser (2004), The Changing Face of Mainstream Economics, *Review of Political Economy*, 16(4): 485-499.
- Dequech, D. (2007), Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox Economics, *Journal of Post Keynesian Economics*, 30 (2): 279-302.
- Douhan, R., G. Eliasson ve M. Henrekson (2007), Israel M. Kirzner: An Outstanding Austrian Contributor to the Economics of Entrepreneurship, *Small Business Economics*, 29 (1/2): 213-223.
- Hayek, F. A. (1995), *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı* (çev. Mustafa Erdoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hodgson, G. M. (2021), Debating the Future of Heterodox Economics, *Journal of Economic Issues*, 55 (3): 603-614.
- Kirzner, I. M. (1973), *Competition and Entrepreneurship*, Chicago: The University of Chicago Press.

- Kirzner, I. M. (1978), Entrepreneurship, Entitlement, and Economic Justice, *Eastern Economic Journal*, 4 (1): 9-25.
- Kirzner, I. M. (1982), Competition, Regulation, and the Market Process: An "Austrian" Perspective, *Cato Institute Policy Analysis*, 18: 1-7.
- Kirzner, I. M. (1985), *Discovery and the Capitalist Process*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Kirzner, I. M. (1989), *Discovery, Capitalism and Distribute Justice*, Oxford: Basil Blackwell.
- Kirzner, I. M. (1990), Discovery, Private Property and the Theory of Justice in Capitalist Society, *Journal des Economistes et des Etudes Humaines*, 1 (3): 209-224.
- Kirzner, I. M. (1997), Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach, *Journal of Economic Literature*, 35 (1): 60-85.
- Kirzner, I. M. (1998), Coordination as a Criterion for Economic "Goodness", *Constitutional Political Economy*, 9: 289-301.
- Kirzner, I. M. (1999), Creativity and/or Alertness: A Reconsideration of the Schumpeterian Entrepreneur, *Review of Austrian Economics*, 11: 5-17.
- Kirzner, I. M. (2000), *How Markets Work: Disequilibrium, Entrepreneurship and Discovery*, London: Published by The Institute of Economic Affairs, Second Impression.
- Kirzner, I. M. (2017), The Entrepreneurial Market Process: An Exposition, *Southern Economic Journal*, 83 (4): 855-868.
- Kirzner, I. M. (2019), The Ethics of Pure Entrepreneurship: An Austrian Economics Perspective, *Review of Austrian Economics*, 32: 89-99.
- Klein, D. B. ve J. Briggeman (2010), Israel Kirzner on Coordination and Discovery, *The Journal of Private Enterprise*, 25 (2): 1-53.
- Levent, A. (2020), Ana Akım İktisat ve Kapitalizm İlişkisi: Eleştirel Bir Giriş, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2): 483-492
- Levent, A. (2021), Piyasa, Sosyal Düzen ve Kapitalizmin Koordinasyon Problemi, *Sosyoloji Divanı*, 9 (18): 51-69.
- Lewin, P. (2002), Entrepreneurship and the Defense of Capitalism: An Examination of the Work of Israel Kirzner, *Journal des Economistes et des Etudes Humaines*, 12 (2): 203-212.
- McCloskey, D. N. (2013), Why Economics Cannot Explain the Modern World, *Economic Record*, 89: 8-22.
- McCloskey, D. N. (2019), *Why Liberalism Works: How True Liberal Values Produce a Freer, More Equal, Prosperous World for All*, New Haven and London: Yale University Press.
- Mises, L. V. (2008), İnsan Eylemi (çev. İsmail Aktar), Ankara: Liberte Yayınları.
- Nozick, R. (2006), *Anarşi, Devlet ve Ütopya* (çev. Alişan Oktay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı.
- Ramoglou, S. (2021), Why Do Disequilibria Exist? An Ontological Study of Kirznerian Economics, *Cambridge Journal of Economics*, 45: 833-856
- Salerno, J. T. (1992), Mises and Hayek Dehomogenized, *The Review of Austrian Economics*, 6 (2): 113-146.
- Salerno, J. T. (2010), Menger's Causal-Realist Analysis in Modern Economics, *The Review of Austrian Economics*, 23: 1-16.

- Sandel, M. J. (2022), *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?* (çev. Mehmet Kocaoğlu), Ankara: Felix Kitap, 10. Baskı.
- Schumpeter, J. A. ([1934] 2008), *The Theory of Economic Development*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Schumpeter, J. A. ([1942] 2022), *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* (çev. Mustafa Acar), Ankara: Serbest Kitaplar.
- Schumpeter, J. A. (1947), The Creative Response in Economic History, *The Journal of Economic History*, 7 (2): 149-159.
- Solow, R. M. (1997), How Did Economics Get That Way and What Way Did It Get?, *Daedalus*, 126 (1): 39-58.
- Vanberg, V. J. (2022), Carl Menger, F. A. Hayek and the Evolutionary Strand in Austrian Economics, *The Review of Austrian Economics*, 35: 481-515.
- Vaughn, K. I. (1992), The Problem of Order in Austrian Economics: Kirzner vs. Lachmann, *Review of Political Economy*, 4 (3): 251-274.
- Vaughn, K. I. (1994), *Austrian Economics in America: The Migration of A Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yılmaz, F. (2001/2002), İktisatta 'Politik'in Doğası, *Doğu Batı*, 4 (17): 87-103.

Fikri Mülkiyete Liberteryen Bakış: Deontolojik ve Sonuçsalcı Yaklaşımlar

Dilara Buket Didin*

Öz

Son yıllarda giderek artan sayıda liberteryen, fikri mülkiyet haklarının meşruiyetinden şüphe duymaya başlamıştır. Liberteryenler, “sonuçsalcı” ve “deontolojik” olmak üzere iki felsefi çizgide konumlandırılabilir. Sonuçsalcı çizgidekiler, “laissez faire”in, toplumun tüm üyeleri ya da en azından çoğu tarafından tercih edilen fayda maksimizasyonunu gerçekleştireceği fikrine dayanmakta; deontolojik çizgidekiler ise ahlaki normlardan hareket etmektedir. Makalede bu ayrıma istinaden fikri mülkiyeti kabul eden ve reddeden liberteryenlerin görüşleri ikiye ayrılarak incelenmiştir. Ayrıca liberteryen düşünürlerin görüşleri, ilk olarak öncü ve daha sonra modern liberteryenler olmak üzere kronolojik olarak ele alınmıştır. Son olarak bu makalenin temel odağı telif hakkı ve patenttir. Zira fikri mülkiyetle ilgili tartışmaların çoğunun telif hakkı ve patentin meşruiyetine odaklanmaktadır. Fikri mülkiyeti deontolojik çizgiden kabul eden düşünürler, Locke’çu emek teorisinden hareket etmekte; reddedenler, fikri mülkiyetin diğer insanların özgürlüğünü sınırlandıran devlet imtiyazları olduğunu ileri sürmektedir. Sonuçsalcı yaklaşımdan fikri mülkiyeti kabul edenler ise fikri mülkiyetin inovasyona teşvik ederek faydayı artırdığını iddia etmekte, reddedenler de bunun aksini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fikri Mülkiyet, Liberteryenizm, Telif Hakkı, Patent.

A Libertarian View of Intellectual Property: Deontological and Consequentialist Approaches

Abstract

In recent years, a growing number of libertarians have begun to doubt the legitimacy of intellectual property (IP) rights. Libertarians can be positioned along two philosophical lines: “Consequentialist” and “deontological”. Consequentialists believe that laissez-faire will lead to utility maximization preferred by all or at least most members of society; deontologists are guided by moral norms. Based on this distinction, the article analyzes the views of libertarians who accept and reject IP. In addition, the views of libertarians are analyzed chronologically, first the pioneer and then the modern. Finally, the main focus of this article is copyrights and patents. This is because most of the debates on IP focus on the legitimacy of copyrights and patents. Thinkers who accept IP from the deontological line are based on Lockean labor theory; those who reject it argue that IP is a state privilege that limits the freedom of other people. Those who accept IP from a consequentialist approach argue that IP increases utility by encouraging innovation, while those who reject it argue the opposite.

Keywords: Intellectual Property, Libertarianism, Copyright, Patent.

*Dr. Öğr. Üyesi | Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi,
Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Ana Bilim Dalı | dilara.tatar@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9147-4241 | DOI: 10.36484/liberal.1448987
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 21-44.
Gönderim Tarihi: 8 Mart 2024 | Kabul Tarihi: 17 Nisan 2024

Giriş

Fikri mülkiyet günümüz hukuk sistemlerinde, telif hakkı, marka, patent, ticari sırlar, coğrafi işaret, endüstriyel tasarım ve model ile entegre devre topografyası gibi belirli türdeki bilgi, fikir veya diğer gayri maddi varlıklara atfedilen çeşitli yasal hakları kapsamaktadır. Fikri mülkiyet hakkı sahibi, genellikle fikri mülkiyetin konusuyla ilgili olarak münhasır hakları kullanma hakkına sahip olmaktadır (Chandra, 2012: 16-8).

Bu kısa bilgilendirmeden sonra makaleye okuyuculardan bilimsel makalelere ücretsiz ama yasal olmayan erişim sağlayan ağ servislerinin olmadığı bir dünya hayal etmesini isteyerek başlıyoruz. Kanaatimizce okuyucuların zihinlerinde böyle bir dünyayı canlandırmaları, fikri mülkiyet haklarının olmadığı bir dünyayı canlandırmalarından daha fazla rahatsızlık vericidir. Zira bu satırları okuyanların pek çoğu üniversitelerde görev yapan öğretim elemanları ya da üniversite öğrencileridir. Bu nedenle onlar, bilimsel makalelere ücretsiz erişim sağlayan ağ servislerden toplumun geneline kıyasla daha sıklıkla yararlanmaktadır. Özellikle telif ücretleri nedeniyle yabancı dilde basılan kitap ve makalelerin ülkemizdeki fiyatları düşünülürse... Oysa aynı kesim, fikirlerinin korunması gerektiğini de düşünmektedir. İşte fikri mülkiyetin böyle bir ikircikli doğası söz konusudur. Fakat buna rağmen günümüzde mucitlerin ve eser sahiplerinin (fikir üreticilerinin) emeklerini güvence altına almak için özel bir tür yasal korumaya ihtiyaç duyduğuna dair genel bir mutabakat da dikkat çekmektedir (Boldrin ve Levine, 2010:1). Fikri mülkiyet haklarının meşru bir mülkiyet hakkı türü ve serbest piyasa ekonomisinin gerekli bir parçası olduğu fikri, yaklaşık iki yüzyıl önce modern patent ve telif haklarının ortaya çıkmasından bu yana kabul görmektedir (Kinsella, 2009: 28; 2013: 2).

Buna rağmen ilk çıktığı günden beri fikri mülkiyetle ilgili, yasaların, inovasyon için yeterli teşvik ve mevcut fikirlerden yararlanma özgürlüğü arasında nasıl bir denge kurması gerektiği tartışılmaktadır. Tartışmanın iki tarafı da fikri mülkiyet haklarının meşru olduğu konusunda hemfikirdir. Anlaşmazlık, fikri mülkiyet haklarının nasıl tespit edileceği, hangi süreyle koruma sağlayacağı veya korumanın kapsamı gibi sorunlar üzerinedir (Boldrin ve Levine, 2010:1; 2008: 5, 6).

Son yıllarda ise giderek artan sayıda liberteryen, fikri mülkiyet haklarının meşruiyetinden şüphe duymaya başlamıştır (Kinsella, 2013: 2; Narveson, 2007: 61, 62). Bilindiği üzere liberteryenler, mülkiyet haklarını desteklemekte ve mülkiyet haklarının maddi kaynaklar üzerindeki hakları kapsadığını savunmaktadır. Bu kaynaklar, arazi veya ev gibi taşınmazlar ya da sandalye, sopa,

araba ve saat gibi taşınırlar olabilir. Ayrıca yine liberteryenler, kişinin kendi bedeni üzerinde mülkiyet hakkı olduğunu savunmaktadır (“öz-mülkiyet”). Onlara göre tüm kıt maddi kaynaklar, belirli bireyler tarafından “mülk” edinilebilir (Kinsella, 2008: 7, 8)¹. Fakat konu, maddi olandan gayri maddi olana doğru ilerledikçe bulanıklaşmakta ve liberteryenler, sıklıkla anlaşmazlığa düşmektedir. Örneğin bazı liberteryenler, mülkiyeti Lockeçu emekle gerekçelendirmekte ve fikri mülkiyet haklarını da bu temelde meşrulaştırmakta; bazıları ise mülkiyeti özgürlüğün somutlaşması olarak tanımlanmakta ve bundan hareketle fikri mülkiyet haklarını desteklememektedir (Palmer, 1990: 817, 8).

Liberteryenler, “sonuçsalcı (consequentialist)”² ve “deontolojik” olmak üzere iki farklı felsefi çizgide konumlandırılabilir (Milsted Jr., 2009: 35; Barnett, 2007: 14)³. Sonuçsalcı çizgidekiler, “laissez faire”in, toplumun tüm üyeleri ya da en azından çoğu tarafından tercih edilen fayda maksimizasyonunu gerçekleştireceği fikrine dayanmakta, değerden arınmış (wertfrei) bir sosyal bilim metodolojisinden hareket etmekte, özgürlüğün ahlaki değerine ise çok az atıfta bulunmaktadır (Taner, 2013: 231; Block, 2011: 1). Örneğin onlar için fikri mülkiyeti değerlendirmede temel kriter faydadır. Fikri mülkiyet haklarının neden olduğu yeniliklerden elde edilen refah ile bu tür yeniliklerin yayılması üzerindeki kısıtlamalardan kaynaklanan refah kayıplarını dengelenmeli ve net fayda en üst düzeye çıkarılmalıdır (Palmer, 1988: 262). Deontolojik çizgidekiler ise fikri mülkiyetin “doğal hak” olduğunu veya olmadığını ileri sürmektedir. Onlara göre zihnin yarattıkları tıpkı maddi mülkler gibi koruma hakkına sahiptir. Çünkü ikisi de kişinin emeğinin ürünüdür. Kişi kendi emeğine sahip olduğu için, emeğinin meyvesi üzerinde de doğal bir hakka sahiptir. Bu teori, kişinin bedenine ve emeğine, dolayısıyla da fikir “ürünler”i de dâhil olmak üzere bunların meyvelerine sahip olduğu ahlaki varsayımına dayanmaktadır (Kinsella, 2008: 17).

Makalenin amacı, bu ayrıma istinaden fikri mülkiyeti kabul ve reddeden liberteryenlerin görüşlerini incelemektir. Literatürde fikri mülkiyetin felsefi temelleri incelenmiş (Tatar, 2014) fakat liberteryen düşünürlerin bu konuda-

1 Liberteryenizmin temel kavramları için bkz.: Boaz, 2015: 27-29.

2 Sonuçsalcı yaklaşım, her türlü faydacı (utilitarian) argümanı içermektedir. Buradaki “faydacılık”, ekonomik olarak toplum üyelerinin doğrudan refahına odaklanan bir yaklaşım olabileceği gibi, faydanın çok daha geniş bir şekilde ele alındığı daha soyut bir bakış açısı da olabilir. Fakat tüm sonuçsalcı argümanlarda, bir politika veya sistemin olası sonuçları tanımlanmakta ve değerlendirilmektedir. Bkz.: Lewin, 2007: 442.

3 Liberteryen teorisyenler devletin gerekliliği noktasında da ikiye ayrılmaktadır. Minimal devletçi çizgideki liberteryenler, devletin görev ve yetki alanının mümkün olabilecek ölçüde sınırlandırılarak, adalet ve güvenlik dışında refah dağıtma görevi vermez iken; anarko-kapitalistler, liberalizmin özgürlük ve bireycilik ilkelerinin devlet denilen kuruma bütünüyle karşı çıkılmasını gerektirdiği düşüncesindedirler. Bu çizgideki başlıca isimler ise, David Friedman, Murray Rothbard ve Hans-Hermann Hoppe'dir. Bkz.: Taner, 2013: 231.

ki fikirleri detaylı olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle bu makalenin öncelikli hedefi, literatürdeki bu boşluğu gidermektir. Bu yüzden makalenin sonuç kısmında kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Literatürdeki bu boşluk giderilmeden, detaylı bir analiz yapılması yerinde bulunmadığı için böyle bir tutum benimsenmiştir. İfade edilen amaç doğrultusunda liberteryen düşünürlerin görüşleri, öncü ve daha sonra modern liberteryenler olmak üzere kronolojik olarak ele alınacaktır. Makalede yürütülecek incelemenin temel odağı ise girişte ikircikli doğasına atıfta bulunduğumuz telif hakkı ve benzer bir doğayı içkin olduğu makalede de görülebilecek olan patenttir. Böyle bir odaklanmaya ihtiyaç duyulmasının sebebi ise fikri mülkiyetle ilgili literatürde yürütülen liberteryen tartışmaların birçoğunda telif hakkı ve patentin meşruiyetine odaklanılmış olmasıdır (Kinsella, 2008: 16).

Fikri Mülkiyetin Kabulü

Deontolojik Yaklaşım: “Bir insanın emeğinin fikir ürünleri üzerindeki hakları, zorunlu olarak emeğinin maddi ürünleri üzerindeki haklarıyla aynı temele dayanır”⁴

Erken dönem Amerikan anarşizmi ve modern liberteryenizm üzerindeki etkisinin yanında Lysander Spooner (1808-1887) fikri mülkiyet haklarına ilişkin görüşleriyle de öne çıkmaktadır (D’Amato, 2014). 1855 yılında yayımlanan “Fikri Mülkiyet Hukuku (The Law of Intellectual Property)” başlıklı kitabına fikri mülkiyete ilişkin doğa yasasını anlamak için, doğa yasasının mülkiyete ilişkin ilkelerini anlamak gerektiğini ifade ederek başlayan Spooner’a göre fikirler üzerindeki mülkiyet hakkı, en az maddi şeyler üzerindeki mülkiyet hakkı kadar güçlüdür. Mülkiyet ve zenginlik ayrımını yapan Spooner, zenginliği, insanın fiziksel, entelektüel, ahlaki veya duygusal refahına katkıda bulunabilecek ya da bu refahı oluşturabilecek akla gelebilecek her türlü nesne, fikir ve his olarak tanımlamıştır. Mülkiyet ise sahibi olmayan ve kimin isterse onun mülkü hâline dönüşmeye hazır olan zenginlikten farklı olarak sahibi olan zenginliktir. Tüm mülkler zenginliktir; ama tüm zenginlikler mülk değildir. Dünyadaki zenginliklerin çok küçük bir kısmının sahibi vardır. Benzer şekilde fikri zenginliğin de sahip olunmaya elverişli olan çok küçük bir kısmı mülk edinilmiştir (Spooner, 1855: 7-13).

Spooner mülkiyet hakkını bir insanın, diğer tüm insanlara karşı, herhangi bir şeyin münhasır kontrolü, hâkimiyeti, kullanımı ve yararlanması için sahip olduğu hak olarak tanımlamıştır. O’na göre maddi zenginlik üzerin-

4 Spooner, 1855: 21.

deki mülkiyet hakkı, doğal zenginlik ya da doğanın ürünlerinin basitçe ele geçirilmesi ve başka zenginliklerden yapay olarak üretilmesiyle elde edilir.⁵ Spooner'a göre dünyanın doğal zenginliği, onu ilk ele geçirene aittir. Ayrıca bir kimsenin, başkalarının şahsına ya da mülküne zarar vermeden, hâlihazırda sahip olmadığı doğal zenginlikleri ele geçirerek elde edebileceği mülkiyet miktarının ele geçirmek için sahip olduğu gücünün ya da yeteneğinin sınırı dışında doğa yasası tarafından belirlenmiş bir sınırı yoktur. Bu noktada herhangi birinin ilk olarak ele geçirdiği, sahibi olmayan doğal zenginlik kesinlikle onun mülkü hâline gelecektir. Görüldüğü üzere Spooner, John Locke'un (1632-1704) mülkiyetin meşruiyeti için gerekli olarak gördüğü ikinci koşulunu reddetmektedir.

Bilindiği üzere Locke'un mülkiyet teorisine göre yeryüzünden kendiliğinden ortaya çıkan tüm yiyecekler ve tüm hayvanlar, yani doğanın kendisi tarafından üretilen tüm nimetler, ortaklaşa olarak tüm insanlığın mülkiyetindedir. Ayrıca her insanın da kendi bedeni üzerinde münhasır mülkiyet hakkı vardır. Yani bedeninde kendisinden başka hiç kimsenin herhangi bir hakkı yoktur. Bu nedenle mülkiyetine sahip olduğu bedenini kullanarak yani emeğini katarak ürettiği şeyler yine kendisinin olacaktır (Locke, 2021: 39-41). Fakat mülkiyetin meşruiyeti iki koşulun (proviso) yerine getirilmesine bağlıdır (Salih, 2005:165). Bunlar, mülkiyeti kazanılan nimetlerin israf edilmeden kullanılması (non-waste) ile başkaları için yeterli miktar ve nitelikte ortaklaşa nimetin kalmış olmasıdır (enough, and as good in common for others) (Locke, 2021, 39-44).

Öte yandan Spooner ilk ele geçirenin mülkiyet hakkını, Locke'a benzer şekilde emekle gerekçelendirmiştir. O'na göre ilk ele geçiren mülkiyetine almak için emek vermiştir ve mülkiyetine aldığı şeyden mahrum bırakılırsa bu emek onun için kaybolacaktır. Ayrıca daha önce herhangi bir insanla eşit hakka sahip olan ilk ele geçiren, şimdi daha üstün bir hakka sahiptir. Çünkü emeğini ele geçirmek için harcamıştır ve diğerleri bunu yapmamıştır. Dahası, doğanın zenginliği tükenmez. İlk gelen, en iyi ihtimalle, bütünün ancak sonsuz küçük bir kısmına sahip olabilir; muhtemelen, bütün dünya sakinleri arasında eşit olarak paylaştırılıysaydı, payına düşecek kadarına bile sahip olmazdı. Yine mülk edinilen zenginlik, örneğin bir asmanın ya da ağacın meyvesi gibi, bozulabilir nitelikte olduğunda, ilk gelen kişi onu kendi ihtiyacını karşılamak için kullanmadıkça, hiç kimsenin ihtiyacını karşılamadan yok olacaktır. Mülk edinilen zenginlik, örneğin toprak gibi kalıcı bir doğaya sahipse, ilk gelen kişi ona sahip olarak -yani üzerinde yararlı emek harcayarak- onu

5 Birinci durum literatürde farklı isimlerle anılmaktadır: İlk bulan, ele geçiren, keşfeden veya işgal eden. Makale kapsamında "ilk ele geçiren (first occupancy)" kullanılacaktır (Tatar, 2014: 69).

insanlığın ihtiyaçlarına, doğal halinde bırakılsaydı olacağından daha fazla katkıda bulunabilecek hâle getirir. Son olarak, doğanın zenginlikleri, ancak insanların doğanın bazı kısımlarını tek tek mülk edinmeleriyle, insanların isteklerinin karşılanması için kullanılabilir olacaktır. Tüm bu nedenlerden ve muhtemelen verilebilecek daha başka nedenlerden dolayı, ilk ele geçirenin mülkiyet hakkı gerekli olduğu kadar adil ve doğaldır (Spooner, 1855: 18, 19).

Spooner'a göre mülkiyet hakkının kazanıldığı diğer olasılık ise emek yoluyla zenginlik yaratılması ya da üretilmesidir. Bu zenginlik, doğanın ürünlerine emek verilerek ve onların değerine katkıda bulunularak yaratılmıştır. Eğer emek veren, emeğini verdiği taş, tahta, demir, yün ve pamuğun sahibi ise, emeğinin bu eşyalara kattığı ek değer de gerçek sahibi olacaktır. Maddi zenginlikte mülkiyet hakkının hangi ilkelere göre elde edildiğini anlattıktan sonra Spooner, aynı ilkelerin fikirler ya da entelektüel zenginlikte mülkiyet hakkının elde edilmesine nasıl uygulanacağı sorusunu ele almıştır. Eğer fikirler doğanın ürünleri ya da doğada var olan ve insanların yalnızca keşfettiği ya da sahip olduğu şeyler olarak kabul edilirse, o zaman bir fikri keşfeden ya da onu ilk ele geçiren kişi, onun yasal ve meşru sahibi olacaktır. Fikirler, doğanın ürünleri ya da doğada var olan ve sadece insan tarafından keşfedilen şeyler olarak değil de insanın emeğiyle -zihninin emeğiyle- yaratılan tamamen yeni bir zenginlik olarak kabul edilirse, bunlar üzerindeki mülkiyet hakkı, emeğiyle onları yaratan kişiye ait olacaktır (Spooner, 1855: 20-21).

Dolayısıyla, ister maddi ister fikri olsun, insanların emekleriyle ürettikleri ya da yarattıkları tüm zenginlik, gerçekte zihinlerinin, iradelerinin ya da ruhlarının emeğiyle ve yalnızca onlar tarafından üretilir ya da yaratılır. Bir insanın emeğinin fikir ürünleri üzerindeki hakları, zorunlu olarak emeğinin maddi ürünleri üzerindeki haklarıyla aynı temele dayanmaktadır. Üretim nedeniyle ikincisi üzerinde hakkı varsa, aynı nedenle birincisi üzerinde de aynı hakka sahiptir; çünkü her iki tür zenginlik de aynı şekilde onun fikri ya da ruhsal güçlerinin ürünüdür (Spooner, 1855: 21).

Spooner, zenginlik olanakları açısından fikri mülkiyet haklarını, maddi varlıklar üzerinde kurulan mülkiyet haklarına nazaran daha kıymetli kabul etmektedir (Dülger, 2023: 524). O'na göre maddi ve fikri mülkiyet üzerinde bir ayırım yapılacaksa fikir üzerindeki hak, maddi nesne üzerindeki haktan daha güçlüdür. Çünkü maddi nesne, doğanın tüm insan ırkı için sağladığı ve bir insanın diğer bir insan kadar mülk edinme hakkına sahip olduğu genel malzeme stokundan inşa edilmiştir. Oysa fikir, insanın kendi yeteneklerinin saf bir yaratımıdır (Spooner, 1855: 22).

Spooner'a göre mülkiyet hakkının temeli, ilk olarak, her insanın kendi geçimini sağlama doğal hakkına; ikinci olarak da, yalnızca geçimini sağlamanın yanı sıra, genel mutluluğunu ve refahını sağlama hakkına dayanmaktadır. Fikri zenginlik olmadan -yani fikirler olmadan- maddi zenginlik ne biriktirilebilir ne insanın geçimine ya da mutluluğuna katkıda bulunabilir ne de katkıda bulunması sağlanabilir. Yani fikri zenginlik, diğer zenginliklerin elde edilmesi ve kullanılması için vazgeçilmezdir. Bu nedenle, her açıdan, fikirler üzerindeki mülkiyet hakkı, maddi şeyler üzerindeki mülkiyet hakkı kadar insanın doğasında ve gerekliliklerinde derin bir temele sahiptir (Spooner, 1855: 23).

Spooner teorisini ortaya koyduktan sonra fikri mülkiyete karşı ileri sürülen itirazları incelemiş ve bunları yanıtlamıştır. Daha sonra fikri mülkiyetin sürekliliği ve intikaline değinmiştir. O'na göre fikri mülkiyet hakkı, en azından yaşam boyunca devam etmelidir. Zira doğa, mülkiyet hakkına kesinlikle yaşam dışında bir sınır koymamıştır. Daha kısa bir süreyle sınırlandırılması, mülkiyet hakkının doğasına aykırı olacaktır. Ayrıca doğal hukukun bir ilkesi olan miras, maddi mülkiyete olduğu kadar fikri mülkiyete de uygulanmalı ve fikri mülkiyet, ölümden sonra akrabalara aktarılmalıdır. Bir insanın maddi mülkiyetinin akrabalarına miras kalmasına ilişkin ne kadar güçlü gerekçe varsa, fikri mülkiyeti için de o kadar güçlü bir gerekçe vardır. Bu da bir kişinin, kendi mülklerinin tüm insanlığa değil, akrabalarına gitmesini isteyeceğine dair varsayımdır. Zira insanlar yaşamları boyunca yabancılardan ziyade yakın aileleri ve akrabaları için çalışır ve mallarını onların refahına adar. Bu, doğal ve makuldür. Ayrıca insanın ahlaki görevleriyle de tutarlıdır. Bu yüzden bu varsayımın aksi açıkça anlaşılmadıkça, hukuk bu varsayıma göre hareket etmelidir (Spooner, 1855: 81-83).

Fikri mülkiyet haklarını deontolojik olarak temellendiren diğer bir düşünür Ayn Rand'dır (1905-1982). Rand, Spooner'ı yakından takip etmektedir (D'Amato, 2017). Spooner'a benzer şekilde Rand, "Patentler ve Telif Hakları" başlıklı makalesinde mülkiyetin başka bir türü olarak gördüğü fikri mülkiyetin doğal bir hak olduğunu ileri sürmüştür. O'na göre patent ve telif, tüm mülkiyet haklarının temelinin yasal bir uygulamasından ibarettir. Bu da insanın zihninin ürünü üzerindeki hakkıdır. Her tür üretken çalışma zihinsel ve fiziksel çabanın bir kombinasyonunu içermektedir: Düşünce ve düşünceyi maddi bir forma dönüştürmek için gerekli olan fiziksel eylem. Bu iki unsurun oranı farklı iş türlerinde değişiklik göstermektedir. Örneğin vasıfsız el emeğini gerçekleştirmek için gereken zihinsel çaba asgari düzeydeyken, patent ve telif hakkına konu olan eylemlerde zihinsel çaba en üst düzeydedir. Bu yüzden fikri mülkiyet yasaları en saf hâliyle zihnin katkısını korumaktadır (Rand ve diğerleri, 1986: 128).

Rand'a göre patent ya da telif, devlet tarafından bir hediye, imtiyaz ya da iyilik olarak verilen bir şey değildir. Devlet patent ve telif vasıtasıyla fikri sadece güvence altına alır, fikrin ortaya çıkışını onaylar ve sahibinin münhasır kullanım ve tasarruf hakkını korur. Bir kişi patent ya da telif hakkı için başvurup hakkını güvence altına almak zorunda değildir; isterse fikrini başkasına devredebilir. Ancak mülkiyet hakkını kullanmak isterse, devlet diğer tüm hakları koruduğu gibi bunu da koruyacaktır. Patent ve telif, mülkiyet hakkının kalbi ve çekirdeğidir. Bunlar bir kez yok edildiğinde, diğer tüm hakların yok edilmesi bunu doğal olarak takip edecektir. (Rand ve diğerleri, 1986: 128)

Rand'dan farklı olarak Avusturya Okulu mensuplarından Amerikalı iktisatçı ve siyaset teorisyeni Murray Rothbard (1926-1995) telif hakkını kabul etmekte, fakat patenti meşru görmemektedir. O'na göre neredeyse tüm yazarlar patent ve telif haklarını birlikte ele almıştır. Çoğu, her ikisini de devlet tarafından verilen özel tekel imtiyazları olarak değerlendirmiş; birkaçı ise her ikisini de serbest piyasadaki mülkiyet hakkının bir parçası olarak görmüştür. Ancak neredeyse herkes patent ve telif haklarını eşdeğer olarak değerlendirmiştir. Fakat bu, Rothbard'a göre tamamen yanlıştır çünkü bunlar serbest piyasa açısından tamamen farklıdır (Rothbard, 2009: 745-746).

Patent ve telif haklarının her ikisi de münhasıran yenilikler üzerinde mülkiyet hakkı tesis etmektedir. Ama bunların hukuki uygulamasında çok önemli bir fark bulunmaktadır. Bir yazar veya besteci telif hakkının ihlal edildiğine inanır ve yasal yollara başvurursa, "davalının ihlal edildiği iddia edilen esere 'erişmiş' olduğunu" kanıtlamalıdır. Eğer davalı sadece şans eseri davacının eseri ile aynı olan bir şey üretmişse, ihlal söz konusu olmaz. Başka bir deyişle Rothbard'a göre telif hakkının temelinde sözleşme ihlalinden doğan hırsızlığın engellenmesi yatmaktadır. Bir kişinin yazdığı kitabı satın alan herhangi bir kişi, bu kitabı satış için yeniden kopyalamamayı veya çoğaltmamayı da kabul etmektedir. Başka bir deyişle, yazar fikri mülkiyetini alıcıya alıcının satış için çoğaltmaması koşuluyla satmaktadır. Alıcı mülkiyeti doğrudan değil, sadece bu koşulla satın aldığından, kendisi veya sonraki bir alıcı tarafından sözleşmenin herhangi bir şekilde ihlali hırsızlıktır ve serbest piyasada buna göre muamele görecektir. Bu nedenle telif hakkı, serbest piyasada mülkiyet hakkının bir yansımasıdır (Rothbard, 2009: 746-747).

Patent ise tamamen farklıdır. Patent hırsızlığın engellenmesiyle hiçbir ilgisi yoktur. Patentte ilk mucide münhasır bir imtiyaz tanınmaktadır. Bir başkasının tamamen bağımsız şekilde aynı veya benzer bir makine veya ürün icat etmesi durumunda, bu icadı kullanması zor yoluyla engellenmektedir. Başka bir ifadeyle patent, tüm mülkiyet kendisine ait olsa ve buluşu ilk mucitten

açık ya da örtülü olarak çalmamış olsa bile, bir kişinin buluşunu kullanmasını engellemektedir. Dolayısıyla basitçe patent, devlet tarafından verilen münhasır tekel imtiyazlarıdır ve piyasadaki mülkiyet haklarının ihlali niteliğindedir. Sonuç olarak telif ve patent arasındaki en önemli fark, telif hakkının serbest piyasadaki mülkiyet hakkının mantıksal bir sonucu olması, patentin ise mülkiyet hakkının tekel tarafından ihlal edilmesidir (Rothbard, 2009: 747-749).

Rothbard, patenti değerlendirirken “tür-örnek (type-token)”⁶ argümanından hareket etmiştir. Bu argümana göre, yeni bir ürün keşfeden ya da yaratan bireylerin bu örnek ürün üzerinde meşru olarak mülkiyet hakları vardır. Fakat diğer bireylerin meşru olarak edindikleri mülklerini kullanarak yarattıkları (kendi ürünlerini yaratmak için orijinal ürünü kopyalayıp kopyalamadıklarına ya da tersine mühendislik yapıp yapmadıklarına bakılmaksızın) yeni ürünlerinin diğer fiziksel örnekleri üzerinde meşru olarak mülkiyet hakları olamaz. Zira belirli bir yaratıcı çalışma veya buluşun fikri mülkiyet haklarına sahip olmak, aslında, diğer bireylerin kendi haklı olarak edindikleri mülkleriyle istediklerini yapma özgürlüğünü sınırlamaktadır. Bu ise liberteryenizmle çelişmektedir (Salih, 2005: 162-163).

Amerikalı düşünür Nozick (1938-2002), patent konusunda Rothbard’dan farklı görüşlere sahiptir. “Anarşi, Devlet ve Ütopya (Anarchy, State, and Utopia)” başlıklı kitabında telif hakkının meşruiyeti konusunda liberteryenlerin birbiriyle çelişen görüşleri sürdüğünü ifade eden ve konuya ilişkin bir tarafın haklılığına dikkat çekmeyen Nozick (2021: 193-194); patenti Locke’un ünlü ikinci koşulu çerçevesinde değerlendirerek liberteryen tartışmalara önemli bir katkı sağlamıştır. Nozick’e göre ikinci koşul “...bir hastalığı etkili bir şekilde iyileştiren yeni bir madde üreten ve bu maddeyi koyduğu bazı şartlar gerçekleşmediği takdirde satmayı reddeden bir tıp araştırmacısı...” tarafından ihlal edilmemiştir. Zira bu tıbbi araştırmacı dışındaki diğer herkes de onun gibi onun sahipliğindeki kimyasal maddelerinin muadillerini rahatlıkla mülk edinebilir. Araştırmacının kimyasal maddeleri sahiplenmesi ya da satın alması, üçüncü kişilerin bunlara erişimini kaybetmesine yol açmayacaktır. Dolayısıyla diğer insanlar için bu maddelerden yeterli miktar ve nitelikte kalmış olacaktır (Nozick, 2006: 238-239).

Başka bir ifadeyle Nozick’e göre, başkalarının ihtiyaç duyduğu yeni bir ilaç geliştiren bir tıp araştırmacısı, ilacı istediği fiyata satma ya da ilacı

6 Tür-Örnekçe (Type-Token) karşıtlığına örnek olarak “...Savaş ve Barış romanının kendisi ile bu romanın binlerce basılı kopyası arasındaki fark...” verilebilir. Basılı romanın her bir nüshasının ağırlık, hacim, doku gibi fiziksel özellikleri vardır. Her bir basılı nüsha, birer örnekçedir. Aynı romanın basılı nüshalarının yanında bir de kendisi vardır. Bir fikir olarak, yaratıcı bir sürecin ürünü olarak bu romanın fiziksel özellikleri yoktur. Romanın fikri kısmı ise türünü ifade etmektedir (Stainton, 2015: 166-167).

başkalarından tamamen esirgeme hakkına sahiptir. Çünkü Locke'un ikinci koşulunu ihlal etmemiştir. Hopper'e göre aynı durum ilaç şirketleri ve ürettikleri ilaçlar için de geçerlidir. Bu durumda, ilaç şirketleri tarafından istihdam edilen bireyler, ilaç üretmek için emeklerini sahip olmadıkları kaynaklarla harmanlamaktadır. Ancak bu bireyler, istihdam edildikleri ilaç şirketleriyle imzaladıkları sözleşmelerle kendi inovasyonları üzerindeki haklarından vazgeçmektedir. Dolayısıyla, tıpkı bireyler gibi, ilaç şirketleri de geliştirdikleri ve ürettikleri ilaçlar üzerinde hak sahibidir (Hopper, 2013: 13).

Nozick'e göre patent, diğer insanları patentin sahibi olmasa mevcut olmayacak bir buluştan mahrum bırakmayacaktır. Fakat aynı buluşu, patentten bihaber şekilde icat etmek isteyenler üzerinde bir etki doğuracaktır. Bu nedenle buluşu kendi yaptığını ispatlama sorumluluğu bulunan mucidin, buluşunu istediği gibi kullanması engellenmemelidir. Ayrıca düşünüre göre patente bir zaman sınırı konulması, bağımsız icatlara katkıda bulunacaktır (Nozick, 2006: 239-240).

Nozick "yetkilenme (the entitlement) teorisi" olarak isimlendirdiği teorisinde, mülkiyetin elde edilmesi, transfer edilmesi ve bu iki ilkenin ihlali halinde ortaya çıkan adaletsizliğin düzeltilmesi olmak üzere üç adalet ilkesi benimsenmiştir. İlk elde etmenin adil olması, sahip olunan mülkiyetin meşru yollarla edinilmiş olmasını ifade etmektedir. Bu, tarihsel bir incelemeyi gerekli kılmaktadır. Başka bir ifadeyle mülkiyetin ilk olarak nasıl edinildiği ve bunun meşru olup olmadığı geçmiş araştırmalarla tespit edilecektir. Transfer ilkesi ise mülkiyetin serbest piyasada özgür takaslar ya da diğerlerinin gönüllü karşılıksız kazandırmaları sonucu elde edilmesi anlamına gelmektedir (Nozick, 2006: 204-207).

Papaoannou'ya göre bu teori fikri mülkiyete uygulandığında birinci ilke, fikre nasıl sahip olunduğunu (yani çalıntı olmadığını, yetenek ve beceriye dayandığını), ikinci ilke fikir sahibinin fikri istediği gibi transfer etmekte özgür olduğunu ve üçüncü ilke, birinci ve ikinci ilkelerin ihlali durumunda ne yapılması gerektiğini gösterir. Böylece teori, insanların fikirlerini satma ve satın alma hakkına sahip olduğuna ve devletin, yenilikçi fikirlerin faydalarını dezavantajlı veya daha az yaratıcı insanlar lehine yeniden dağıtmasının ahlaki açıdan meşru görülemeyeceğine dayanmaktadır. Zira böyle bir dağıtıma sadece fikrin sahipleri karar verebilir (Nozick, 2006: 81). Fakat Nozick'in kitabında fikri mülkiyete dair böyle genel bir çıkarımın yer almadığı dikkatle ifade edilmelidir.

Sonuçsalcı Yaklaşım: “Fikri mülkiyet hukuku, hukuk kurallarının, fikri üretimin farklı türlerindeki mülkiyetin yaratılması, korunması ve el değiştirmesinin değişen maliyet ve faydalarına uyarlama girişimidir.”⁷

Fikri mülkiyet için en güçlü ve en çok başvurulan bir diğer gerekçe, teşvik sağlamaya dayanan sonuçsalcı yaklaşımdır (Hettinger, 1989: 48). Bu yaklaşımda eser sahipleri ve mucitleri yenilik üretmeye teşvik etmek için telif hakkı ve patent tekelleri verilmesiyle toplumdaki zenginliğin en üst düzeye çıkarıldığı ileri sürülmektedir (Sonderholm, 2010: 1112). David D. Friedman (1945-), faydacılık, hukuk ve ekonomi temelinde fikri mülkiyeti sonuçsalcı yaklaşımla analiz etmekte ve meşru görmektedir (Kinsella, 2000: 6). 1994 yılında “Fikri Mülkiyet Olarak Standartlar: Ekonomik Bir Yaklaşım (Standards As Intellectual Property: An Economic Approach) başlıklı bir makale yayımlamıştır. Bu makalenin “Fikri Mülkiyetin Ekonomisi (The Economics of Intellectual Property)” başlığında, her biri kendi bilgi birikimine, arzularına ve kaynaklarına sahip milyonlarca insandan oluşan bir toplumun koordinasyon sorunuyla karşı karşıya kaldığını ileri sürmüştür: Farklı hedeflere ulaşmak için insanların çabalarını nasıl koordine edecekleri. O’na göre bu sorunun çözümü özel mülkiyet ve ticarete dayalı merkezi olmayan bir sistemdir. Böyle bir sistemde, şeyler insanlara aittir ve onlar tarafından diğer insanlara devredilebilir. Bir şeyi, ona önceki sahibinden daha fazla değer veren birine aktaran bir takas, takasın tarafları arasında paylaşılabilir net bir fayda üretmektedir. Böylece sistem, kaynakları onlara en çok değer verenlere aktararak mal ve hizmetlerin etkin bir şekilde tahsis edilmesini sağlamaktadır (Friedman, 1994: 1111).

Fakat Friedman’a göre özel mülkiyet sisteminin işleyebilmesi için, mülkiyet hakkının tanımlanması, zorla kabul ettirilmesi ve tahsis edilen şeyler üzerindeki mülkiyet haklarının el değiştirebilmesi gerekmektedir. Özel mülkiyet sisteminin fikri mülkiyet bağlamında işleyişinde bazı zorluklar vardır. Öncelikle bir fikrin kime ait olduğu sorusuna cevap vermek genellikle zor ve çoğu zaman imkânsız bir iştir. Bu durum, tarafların amaçladıkları eylemin bir başkasının mülkiyet haklarını ihlal edip etmediğini bilmelerini ve bu eylem gerçekleştiğinde, mahkemenin ortaya çıkan anlaşmazlığı çözmesini zorlaştırır. Bir diğer zorluk, fikri mülkiyet haklarının ihdasıyla ilgilidir. Belirli bir buluşun toplumsal değeri büyük olabilir ve bunun sonucunda patenti alan mucit lisans ücretlerinden büyük bir gelir elde etmeyi bekleyebilir. Buluşun gelecek hafta yerine bu hafta yapılmasının toplumsal değeri ise çok azdır. Ancak patent, ilk buluşu yapana verildiğinden, bu haftaki buluş ile gelecek

7 Friedman, 1994: 1129.

haftaki buluş arasındaki fark, patentin tüm değerini oluşturabilir. Bu nedenle patent yasası, erken bir buluş için verimsizliğe teşvik sağlayabilir. Zira belirli bir işlemin patentini alan mucit, bu işlemi icat etme ve uygulama yeteneğini herkesin kullanımından çıkarmış olmaktadır. Yani diğer potansiyel mucitlerin durumu kötüleşmektedir. Mucit buluşu yapmamış ve patentini almamış olsaydı yapabilecekleri bir şeyi yapmakta artık özgür değillerdir. Birçok durumda bu önemsiz bir kayıp olabilirken, bir hafta sonra başka biri aynı buluşu yapmak üzereyse, bu kayıp artık önemsiz olmayacaktır. Yine buluş, buluşun kullanımı faydalı hâle gelir gelmez başka herhangi birinin kolayca yapabileceği ve patenti alındıktan sonra başka hiç kimsenin yapmakta özgür olmadığı aşikâr bir buluşsa da kayıp önemsiz değildir (Friedman, 1994: 1112-1114).

Friedman, diğer bir zorluk olarak belirli bir tür fikri mülkiyet türüne yasal koruma sağlamanın maliyetine dikkat çekmiştir. Burada belirleyici üç faktör bulunmaktadır. İlk faktör, bu tür bir fikrin mülkiyetinin tanımlanmasının ve korunmasının kolaylık düzeyidir. Neye sahip olunduğunun ve birisinin onu ihlal edip etmediğinin belirlenmesinin daha zor olması, daha yüksek koruma maliyetleri getirmektedir. İkinci faktör, belirli bir tür eser ya da buluşu üretin ve hak iddia eden bir kişinin, bu yolla diğer insanların kullanabileceği seçenekleri azaltma derecesidir. Bu tür etkilerin boyutu ne kadar büyük olursa, fikri mülkiyet korumasının, önceden var olan bir mülkiyeti güvence altına almak amacıyla harcamalara, gerçek kaynakların tüketimine neden olması da o kadar muhtemeldir. Son faktör ise fikri mülkiyetin kullanılması için gereken işlemlerin zorluğudur. Bu sorunlar daha ciddi hâle geldikçe, fikirler üzerindeki mülkiyet haklarının tanımlanması ve uygulanmasından elde edilen faydalar azalmaktadır. Friedman'a göre bu maliyetler faydalarla dengelenmelidir (Friedman, 1994: 1114-5).

Sonuç olarak Friedman'a göre fikri mülkiyet hukuku, hukuk kurallarının, fikri üretimin farklı türlerindeki mülkiyetin yaratılması, korunması ve el değiştirmesinin değişen maliyet ve faydalarına uyarlama girişimi olarak yorumlanabilir (Friedman, 1994: 1129). Fikri mülkiyet hukukunda doğru koordinasyon ve korumanın sağlanmasıyla inovasyonda olumlu bir gelişme kaydedilebilecektir (Soepboer, 2009: 45).

Fikri Mülkiyetin Reddi

Deontolojik Yaklaşım: “İcadınızın size kalmasını mı istiyorsunuz? O zaman kendinize saklayın.”⁸

Fikri mülkiyeti reddeden liberteryenler, Spooner ve Rand’inki gibi argümanların temel bir sorunla karşı karşıya olduğuna dikkat çekmektedir. Bu argümanlarda kişinin kendi bedeni üzerindeki mülkiyet hakkına ve bedeni ve zihninin emeğine saygı gösterilirken, başkalarının kendi bedenlerini ahlaki ve yasal olarak sahip olduğu kaynaklarla birlikte kullanmaları kısıtlanmaktadır. Demokrat Loco-Foco Partisi’nin lideri ve New York Evening Post’ün editörü olan liberteryen düşünür, gazeteci, şair ve yazar William Leggett (1801-1839) tam da bu noktaya dikkat çekmektedir (Palmer, 1990: 828). O’na göre fikri mülkiyet hakları başkalarının kendi bedenleri üzerindeki mülkiyet haklarını ihlal eden yasal tekellerdir. Yasal tekellerdir çünkü fikri mülkiyet hakları, doğuştan gelmez, hukuk tarafından yapay bir şekilde oluşturulur (Leggett, 1984: 391).

Leggett’a göre yazarın yazdığı kitap üzerinde münhasır bir doğal mülkiyet hakkı vardır; yani, kendisine saklamayı seçtiği sürece doğal bir hakkı vardır. Bir imalatçının belirli bir eşyayı imal etme süreci, bunu gizli tuttuğu sürece onun mülkiyetindedir. Balıkçı ve kuşçunun kendine özgü zanaatı da, aynı şekilde, bunları açıklayana kadar onların malıdır. Ve yazarın düşünceleri de, onları dünyaya yayınlayana kadar, aynı şekilde onun malıdır. Fakat yayıldığı anda münhasır doğal haklar, artık ortak mülkiyet hâline gelmektedir. Herkes imalatçının ürettiği eşyayı taklit etme, balıkçının ve kuşçunun zanaatlarını uygulama ve yazarın kitabını kopya etme özgürlüğüne sahiptir. Bunlar üzerindeki herhangi bir münhasır ya da kişiye has mülkiyetin yasadan başka bir temeli yoktur (Leggett, 1984: 391-393).

Dolayısıyla Leggett, bir yazarın kitabı üzerinde sahip olduğu münhasır doğal mülkiyet hakkının, yalnızca bir imalatçının emeğinin sonuçları üzerinde sahip olduğu münhasır doğal mülkiyet hakkı anlamında anlaşılması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunun sebebi yazarın eserini tasarladığı zihinsel sürecin, münhasır mülkiyetinde olmamasıdır. Böyle bir şey söz konusu olmaz; çünkü düşünme yetilerini özgürce kullanma hakkı doğa tarafından tüm insanlığa verilmiştir. Bir şeyi yapmanın belirli bir tarzının bir kişi tarafından düşünülmüş olması, aynı fikirlerin bir başkasının zihninde belirlemesine ve onun bu fikirler ekseninde hareket etmesine engel olmamalıdır (Leggett, 1984: 399).

8 Tucker, 1891: 6.

Leggett fikri mülkiyete başka bir nedenden dolayı daha karşı çıkmaktadır. O'na göre fikri mülkiyet, "en büyük sayıda insanın en büyük iyiliğine" zarar vermektedir. Çünkü fikri mülkiyet hakları, fikirlerin serbestçe yayılmasını engellemekte, kamu yararına zarar vermektedir (Leggett, 1984: 397). Palmer'a göre Leggett'in bu argümanı, güçlü sonuçsalıcı unsurlar içermekle birlikte, özgürlük ve mülkiyet arasındaki yakın ilişkiye dayanmaktadır (Palmer, 1990: 829).

Liberteryenizmin birçok savunucusunu derinden etkileyen anarşist düşünür Benjamin Ricketson Tucker (1854-1939) (İnce, 2019: 182) ise fikri mülkiyet konusuna Leggett'in aksine yalnızca deontolojik yaklaşmıştır. Tucker'a göre fikri mülkiyetin savunucuları, maddi şeylerin üretimi ile fikir üretimi arasında bir analogi kurmaktadır. Bu analoginin gücüne dayanarak, sadece fikir üreticisinin, maddi ürünlerin üreticisinden daha az olmamak üzere, emeğinin karşılığını almaya layık olduğu söylenmekle kalınmamaktadır. Daha da ileri gidilerek maddi ürünler üreten emekçiden farklı olarak fikir ürünü üreten emekçinin rekabetten muaf tutulma hakkına sahip olduğu iddia edilmektedir (Tucker, 1926: 253). Oysa fikri mülkiyet, mucitleri ve eser sahiplerini, emeklerini aşan bir getiriye halktan zorla almalarını sağlayacak kadar uzun bir süre rekabete karşı koruyan bir tekelden ibarettir. Bu yüzden patent ve telif hakkı, rekabeti doğrudan yasaklamakta ve özgürlüğün inkârını teşkil etmektedir. Ayrıca adaletle ilişkisi de reddini gerektirmektedir. O'na göre fikri mülkiyetin temelleri adalete dayanır ya da dayanmaz. Eğer adalete dayanıyorsa, fikri mülkiyet hakkı olmayan insanlar neden hakları ellerinden alınarak cezalandırılsın? Eğer adalete dayanmıyorsa, adil hareket etmeyen insanlar neden haksız imtiyazlara sahip olsunlar? Patent ve telif hakları adletsizse, kim olursa olsun hiç kimseye verilmemelidir. Öte yandan adilse, bu imtiyazlardan yararlanma hakkına sahip olan herkesin menfaatine olacak şekilde verilmelidir. Aksi takdirde bazı insanlara doğa yasaları ve gerçekleri üzerinde yıllarca sürececek bir mülkiyet hakkı ve herkese açık olması gereken bu doğal zenginliğin kullanımı için başkalarından haraç alma yetkisi verilmiş olacaktır (Tucker, 1926: 12, 250-252).

Ayrıca Tucker, ilk olarak mülkiyet kavramının neden ortaya çıktığını sorusunu sormuştur. O'na göre mülkiyet kılığının neden olduğu çatışmaları çözenin bir aracı olarak ortaya çıkmıştır. Tüm mallar kıt olduğundan, kullanımları için rekabet vardır. Aynı sandalye iki kişi tarafından aynı anda aynı şekilde kullanılamayacağına göre, sandalyeyi kimin kullanacağını belirlemek gerekmiştir. Mülkiyet bu sorunu çözmüştür. Sandalyenin sahibi onun kullanımını belirlemiştir (Tucker, 1890: 5).

Tucker'a benzer şekilde modern dönem düşünürü Tom G. Palmer (1956-), "kıtlık"a dikkat çekmektedir. O'na göre liberal bir düzende mülkiyet haklarının işlevi, bir maksimi maksimize etmek değil, insanların kıt kaynakların tahsisinde iş birliği yapmalarına olanak sağlamaktır. Buradaki anahtar kavram, kıtlıktır. Kıtlık olmadan, herhangi bir argüman mülkiyet hakkı yaratamaz. Maddi mallar, birbiriyle çelişen kullanımlar söz konusu olduğu için açıkça kıttır. Mülkiyet haklarına yol açan bu kıtlıktır. Maddi mallardaki mülkiyet hakları, onları en yüksek değerdeki kullanımlarına yönlendirmiştir. Mülkiyet haklarının değiş tokuş edilebilmesi, mülkiyet sahiplerinin kâr arayışı içinde bu hakları sürekli olarak yeniden düzenleyeceği anlamına gelmektedir. Eğer kıtlık olmasaydı bu süreç gereksiz olurdu (Palmer, 1990: 860, 1).

Palmer'a göre fikri mülkiyet hakları, doğal kıtlığa değil, "yapay, kendi kendine yaratılan bir kıtlığa" dayanmaktadır. Diğer bir deyişle, mevzuat ya da yasal fiat, fikir ürünlerinin kullanımını, yenilikçiler için daha fazla gelir getireceği umulan yapay bir kıtlık yaratacak şekilde sınırlandırmaktadır. Ancak fikri mülkiyet hakları kıtlıktan kaynaklanmaz, aksine kıtlığın nedenidir. Bu türden bir kıtlık, mülkiyet haklarının meşrulaştırılmasının merkezinde yer aldığından, fikri mülkiyet haklarının meşru bir ahlaki temeli yoktur (Palmer, 1990: 861-864).

Fikir ürünlerine erişimi yasal olarak sınırlandırarak kâr fırsatları yaratma ve dolayısıyla maddi malların tahsisini yöneten piyasa süreçlerini taklit etme girişimi ölümcül bir çelişki içermektedir: Maddi mallar üzerindeki hakları ihlal etmektedir. Bu yüzden mülkiyet haklarını özgürlükle temellendiren argümanlar, fikri mülkiyet haklarına temelden düşman olmak zorundadır. Özgürlük temelli bir öz-mülkiyet hakkının tesis edilmesi, somut nesnelere üzerindeki mülkiyetin temelini oluştururken, fikir ürünleri üzerindeki mülkiyeti dışlamalıdır. Çünkü fikri mülkiyet, başkalarının kendi bedenlerini veya haklı olarak edindikleri mülklerini belirli şekillerde kullanma özgürlüğüne müdahale etmektedir (Palmer, 1990: 864, 865).

Palmer'e göre her ikisi de kasten devlet tarafından yaratılmış tekeller olan ve örf ve âdet hukuku ya da başka bir şekilde kendiliğinden ortaya çıkmış olmayan patentler ve telif hakları, gönüllü piyasa süreçlerine yapılan haksız müdahalelerdir. Piyasaların işleyişinin incelenmesi, maddi mülkiyet haklarına dayalı gönüllü bir rejimin, teknoloji, sözleşme ya da yenilik ve yaratıcılığı ödüllendiren diğer araçlar yoluyla nasıl kurumlar ve mekanizmalar yarattığını göstermektedir. Patent ve telif haklarının bireysel haklara dayalı bir rejimdeki yeri yoktur (Palmer, 1988: 303, 304).

Felsefe profesörü Roderick T. Long (1965-) konuya farklı bir perspektiften yaklaşmıştır. O'na göre etik olarak, her türlü mülkiyet hakkı, bireylerin kendi hayatlarını kontrol etme hakkının uzantısı olarak gerekçelendirilmelidir. Dolayısıyla, köle sahibi olma "hakkı" gibi bu ahlaki temelle çelişen sözde mülkiyet hakları geçersizdir. Fikri mülkiyet hakları da bu testi geçememektedir. Çünkü telif hakkı yasalarını ve benzerlerini uygulamak, insanların sahip oldukları bilgileri barışçıl bir şekilde kullanmalarını engellemektir. Eğer bir bilgi meşru bir şekilde elde edilirse (örneğin bir kitap satın alınarak), o zaman hangi gerekçeyle onu kullanmak, çoğaltmak, ticaretini yapmak engellenebilir? Bu ifade ve basın özgürlüğünün ihlali olacaktır. Bilgiyi üreten kişinin onun üzerinde mülkiyet hakkı olduğu gerekçesiyle bu argümana itiraz edebilir. Ancak bilgi bir bireyin kontrol edebileceği somut bir şey değildir. Diğer insanların zihinlerinde ve diğer insanların mülklerinde var olan bir genel olgudur (universal) ve bunlar üzerinde fikrin kaynağı olan kişinin meşru bir hâkimiyeti yoktur. Diğer insanlara sahip olmadan bilgiye sahip olamazsınız (Long, 2011: 188).

"Diyelim ki ben bir şiir yazdım ve siz onu okuyup ezberlediniz. Bu şiiri ezberleyerek aslında beyninizde depolanmak üzere şiirin bir 'yazılım' kopyasını yaratmış olursunuz. Ancak siz özgür ve özerk bir birey olarak kaldığınız sürece benim bu kopya üzerinde hiçbir hak iddia edemeyeceğim açıktır. Kafanızdaki bu kopya sizindir, başkasının değil" (Long, 2011: 189).

Ayrıca bir kişi, şiiri yazıya dökmeye, beyninde depoladığı bilginin "basılı bir kopyasını" çıkarmaya başladığında, kullandığı malzemeler (kalem ve mürekkep) onun mülkiyetindedir; kullandığı bilgi şablonu (yani şiirin hafızada depolanmış hali) onun mülkiyetindedir. Öyleyse bu malzemelerden üretilen basılı kopyanın yayımlanması, satılması, uyarlanması engellenmemelidir (Long, 2011: 189).

Long, patentin ahlaki olarak ele alınmasının daha net olduğunu ifade etmiştir. Zira Long'a göre patent, aslında doğa kanunlarında bir sahiplik iddiası içermektedir. Patent savunucuları, patent yasalarının keşifleri değil, sadece buluşların mülkiyetini koruduğunu; telif hakkı savunucuları telif hakkı yasalarının fikirlerin kendisini değil, sadece fikirlerin uygulamalarını koruduğunu savunmaktadır. Fakat bu ikisi arasındaki ayrım doğal değildir. Bakırın elektriği iletmesi bir doğa kanunuysa, bakırın, diğer malzemeler eklenerek pil oluşturması da bir doğa kanunudur (Long, 2011: 189).

Patentlere dair başka bir sorunsal, birbirinden bağımsız çalışan ancak aynı araştırma geçmişinden yararlanan iki kişinin aynı buluşu bağımsız olarak ortaya çıkarma ihtimalinin yüksek olmasıdır. Fakat patent, patent için ilk başvuru yapan mucide münhasır haklar tanıyacaktır. Yani ikinci mucit, fikri kendi başına geliştirmiş olmasına rağmen, buluşundan yararlanamayacaktır.

Oysa bir mucidin patent hakkı olduğunu iddia etmesinin temelinde, aslında belirli bir şeyi icat etmiş olması yatar. Bir kişinin buluşunu patent ofisine kaydettirmesi, hak sahibi olması için değil, hakkını kaydettirmek içindir. Dolayısıyla, patent ofisine ikinci gelen kişinin de ilk gelen kişi kadar hakkı olduğu ortadadır. Bu ise, patentin *reductio ad absurdum*'udur (Long, 2011: 190, 1).

Long, kendisinden önceki liberteryen düşünelere benzer şekilde kıtlığa dikkat çekmektedir. Ancak bilgi, kıt bir kaynak değildir. Bir kişi bir maddi kaynağı kullandığında, bu kaynağın başka birinin elindeki miktarını azaltmaktadır. Bu sebepten hangi kaynağın kim tarafından ve ne zaman kullanılacağını belirlemek için yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulur. Ancak bilgi için bu geçerli değildir. Bir kişi bir bilgiyi edindiğinde, başka birinin payını azaltmaz, bu yüzden de bilgi için mülkiyet haklarına ihtiyaç yoktur (Long, 2011: 191).

Long, fikri mülkiyet haklarının yararlı bir işlevi olmadığı izlenimini vermiş olabileceğini, ancak telif hakları ve patentlerin araç olarak sunulduğu bazı amaçların tamamen meşru olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir. Ancak, bu amaçlara daha iyi hizmet edebilecek başka araçlar olduğuna inanmaktadır. O'na göre, gönüllü boykot, fikir üreticilerinin haklarını korumak için devletten çok daha güvenli bir araçtır. Çünkü bu, üreticilerin ekonomik gücü ile tüketicilerin ekonomik gücü arasında pragmatik bir denge kurmaya çalışır ve bu denge, piyasa teşviklerinden arındırılmış bir devlet tekelinden daha yüksek olasılıkla, iki grubun meşru ahlaki talepleri (üreticilerin ücretlendirme konusundaki ahlaki talepleri ve tüketicilerin kolay erişilebilir bilgi konusundaki ahlaki talepleri) arasında bir denge kurabilir (Long, 2011: 194-6).

Ünlü liberteryen düşünür Hans-Hermann Hoppe'nın (1949-) öğrencisi ve O'nun etiğini takip eden Norman Stepfan Kinsella (1965-), Long'a benzer şekilde mülkiyet hakkının kaynağı olarak kıtlığa dikkat çekmiştir. O'na göre bir kaynak üzerindeki çatışma olasılığı, o kaynağın kıt hâlde olmasından kaynaklanmakta ve kaynağın kullanımını yönetecek etik kurallara ihtiyaç duyulmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, mülkiyet haklarının temel sosyal ve etik işlevi, kıt kaynaklar üzerinde kişiler arası çatışmayı önlemektir (Hoppe, 2012: 29). Hoppe'nın "argümantasyon etiği", bu çatışmanın engellenmesinin liberteryen etiğe göre elzem olduğunu, ayrıca bu işlevi yerine getirmek için mülkiyet haklarının mevcut olmasının alternatifsiz tek yol olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu mülkiyet haklarının nesnel ve kolaylıkla tespit edilebilir olması da zorunludur. Locke'u takip eden liberteryenlerin de kabul ettiği gibi⁹, Hoppe'ya

9 Kinsella'ya göre Locke'un kıt bir kaynakla "emeği karıştırma" fikri, yalnızca kullanıcının mülke sahip olduğunu gösterdiği için önemlidir (çünkü üzerinde çalışılabilmesi için mülke sahip olunması gerekir). Bunun nedeni emeğin ödüllendirilmesi gerektiği ya da emeğe ve dolayısıyla onun meyvelerine "sahip olduğumuz" değildir. Başka bir deyişle, yaratma ve emek katma, sahip olunmayan kıt kaynakların ne zaman ele geçirildiğini ve dolayısıyla sahip olduğu anı göstermektedir. Bkz.: Kinsella, 2009: 39-40.

göre de bir mülkün doğal sahibi yalnızca ilk ele geçiren olabilir. Yalnızca ilk ele geçirenin mülk sahipliği kuralı, kıt kaynakların mülkiyetinin nesnel, etik ve keyfi olmayan bir şekilde dağıtılmasını sağlayabilir ve bunun başka yolu da yoktur. Zira bunun alternatifleri (ikinci ele geçirenin sahip olması veya kolektif mülkiyet) argümantasyon etiğine uygun bir şekilde savunulamaz. Argümantasyon etiğine göre, bütün bunlara karşı çıkılması “performatif çelişki”dir; çünkü mülkiyet hakkı tanınmazsa ne insanlık ne de şu anda mülkiyet hakkına karşı bir argüman sunmakta olan birey var olabilir; dolayısıyla argümanı “şu anda konuşmuyorum” veya “şu anda yaşamıyorum” demek gibi hükümsüzdür (Kinsella, 2009: 30; Hoppe, 2010: 160-4). Bu nedenle, mülkiyet haklarının nesnel, ayırt edilebilir sınırları olmalı ve ilk ele geçirenin mülk sahipliği kuralına uygun olarak tahsis edilmelidir. Dahası, mülkiyet hakları sadece kıt kaynaklar için geçerli olabilir. Fikri mülkiyet haklarıyla ilgili sorun, fikri mülkiyet haklarıyla korunan ideal nesnelere kıt olmaması ve bu tür mülkiyet haklarının ilk ele geçiren mülk sahibi kuralına uygun olarak tahsis edilememesidir. Fikirler doğal olarak kıt değildir. Bununla birlikte, fikri bir üründe bir hak tanıyarak, daha önce var olmayan bir kıtlık yaratılmaktadır (Kinsella, 2009: 31-33).

Kıt kaynaklar üzerindeki mülkiyet hakları ilk ele geçirenin mülk sahipliği kurallarına uygun olarak tahsis edildiğinde, mülkiyetin sınırları görünür olmakta ve tahsis açıkça adil gerçekleşmektedir. Bu tür mülkiyet haklarının geçerli olduğu durumlarda çatışmalardan kaçınılabilir çünkü üçüncü taraflar mülkiyetin sınırlarını görebilir ve dolayısıyla bu sınırlardan kaçabilir ve tahsis adil ve hakkaniyetli olduğu için bunu yapmaya motive olabilirler. Ancak, mülkiyet haklarının kökeni, gerekçesi ve işlevi göz önüne alındığında, bunların yalnızca kıt kaynaklara uygulanabilir olduğu açıktır. Mülkiyet hakları sonsuz bolluktaki şeyler için geçerli değildir, çünkü bu tür şeyler üzerinde çatışma olamaz (Kinsella, 2009: 31).

Telif hakları kitaplar, makaleler, filmler ve bilgisayar programları gibi “orijinal eserler” ile ilgilidir. Bunlar telif hakkı sahibinin başkalarının kendi mülklerini (örneğin mürekkep ve kâğıt) belirli şekillerde kullanmasını engellemesine izin veren devlet imtiyazlarıdır. Bu nedenle telif hakkı kelimenin tam anlamıyla sansürle sonuçlanır. Patentler ise “icatlar” üzerinde haklar vermektedir. Bunlar patent sahibinin devletin mahkeme sistemini kullanarak başkalarının kendi mülklerini belirli şekillerde kullanmalarını - mülklerini patentte açıklanan belirli bir model veya tasarıma göre yeniden yapılandırmalarını veya mülklerini (kendi bedenleri de dâhil olmak üzere) patentte açıklanan belirli bir dizi adımda kullanmalarını yasaklamasına izin veren devlet imtiyazlarıdır (Kinsella, 2013: 22, 23). Dolayısıyla fikri mülkiyet haklarının, diğer herkesin kendi mülkleri ile belirli eylemleri gerçekleştirmelerini ya-

saklayabilmesi nedeniyle, hak sahiplerine, onların maddi mülkiyeti üzerinde kısmi kontrol yetkisi vermektedir (Kinsella, 2009: 35).

Ayrıca Kinsella fikri mülkiyetin korunması için “sözleşme”yi öneren fikirleri de reddetmektedir. Zira patent ve telif hakları, bir sözleşmeye rıza gösterip göstermediklerine bakılmaksızın tüm üçüncü taraflara karşı ileri sürülebilmektedir. Bunlar herkesi bağlayan gerçek haklardır. Buna karşın bir sözleşme sadece sözleşmenin taraflarını bağlar. Üçüncü kişileri, yani sözleşmenin asıl tarafı olmayanları bağlamaz. Dolayısıyla, fikri mülkiyetin korunmasında sözleşmenin kullanımı sadece bir yere kadar götürür. Bir kitap yayıncısı, kitabı satın alanları kitabı kopyalamamaları için sözleşmeyle yükümlü kılabilir, ancak bu sözleşme, üçüncü kişilerin kitabı yayımlamasını veya satmasını engelleyemez (Kinsella, 2008: 47).

Tüm bu nedenlerle Kinsella’ya göre hem patent hem de telif hakkı devlet tarafından verilen tekel imtiyazlarıdır. Telif ve patente devlet A’ya B’nin mülkünü kontrol etme hakkı vermektedir: A, B’yi B’nin kaynaklarıyla belirli eylemlerde bulunmamaya zorlayabilir. Bunun liberteryen ilkeler altında haklı gösterilemeyeceği açıktır. B zaten kendi mülkünün sahibidir. Ona göre, A sonradan gelen biridir. A’nın söz konusu kaynağa el koyması için artık çok geçtir. Kaynak artık sahipsiz değildir. A’ya B’nin mülkünde mülkiyet hakkı vermek, temel liberteryen ilkelerle açıkça çelişir. Bu, servetin yeniden dağıtımından başka bir şey değildir. Fikri mülkiyet liberteryen değildir ve haksızdır (Kinsella, 2013: 23).

Sonuç Odaklı Yaklaşım: “Eshilos, Homeros, Shakespeare, Dante veya Milton gibi yazarlara herhangi bir telif hakkı verildiğinden haberdar değilim.”¹⁰

“Fikri Mülkiyetin Liberteryen Bir Eleştirisi (A Libertarian Critique of Intellectual Property)” başlıklı kitabında Butler Shaffer (1935-2019), patent ve telif hakkının, aksi takdirde başkalarının kolayca kopyalayabileceği şeyleri yaratmak için çaba ve kaynakları harcama konusunda isteksiz olabilecek mucitler ve yazarlar için büyük değer taşıdığına savunulduğunu ifade etmiştir. O’na göre bu argüman, bir bütün olarak toplum da dâhil olmak üzere diğerlerinin de bu tür üretken çabaların ödüllendirilmesinden fayda sağlayacağını öne sürecek şekilde genişletilmiştir (Shaffer, 2013: 26).

Fakat Schaffer’a göre patent ve telif gibi tekellerin yaratıcı süreç için çok önemli olduğu iddiası insanlık tarihine bakıldığında doğrulanamaz.

¹⁰ Shaffer, 2013: 27.

Uygarlık, insanlığın geri kalanına keşiflerini, icatlarını, yazılarını veya sanatsal yaratımlarını, ne amaç ne de sonuç olarak tekel statüsünden yararlanma beklentisi olmaksızın bahşeden birçok üretken bireyin çalışmalarından gelişmiştir. Homeros, Shakespeare, Dante ya da Milton gibi yazarların telif hakkı olmamıştır. Keza Leonardo'nun ya da Gutenberg'in icatları, Mısır piramitleri ya da Roma su kemerleri, devlet tarafından patentlenmemiştir. Hatta patent ve telif hakkı, belirli bir araştırma veya keşif alanıyla ilgili bilgi alışverişini caydırarak yaratıcı süreci engellemektedir. Eğer bir bilim adamına bir alet icat ettiği için patent verilmişse, başka bir bilim adamının benzer bir ürün üzerinde çalışmaya devam etmesi ya da patentli ürün üzerinde değişiklikler ya da varyasyonlar yapmak için çalışması muhtemelen engellenecektir (Shaffer, 2013: 26-28).

Öte yandan Shaffer, patent teşvikleri nedeniyle bilim adamları ve mucitlerin, bir rakibin kendi çalışmalarını ilerletebilecek iç görüler elde etmemesi için laboratuvarlarında ve araştırmalarında gizliliği koruduğuna dikkat çekmektedir. Bunda bir keşfi ilk yapan olmanın verdiği ego tatmini rol oynamaktadır. Ayrıca bir başkasına verilen patent veya telif hakkının geliştirme çalışmalarının devamını engelleyebileceği korkusu da gizlilik konusundaki baskıları artırmaktadır (Shaffer, 2013: 30).

Fikri mülkiyetin maliyet-fayda analizinde dikkat çeken başka bir konu, patent alma sürecinin, pahalı ve zaman alıcı bir süreç olduğudur. Büyük firmalar patent alma ve patentlerini koruma maliyetlerini bir bireye veya küçük bir firmaya göre daha kolay karşılayabilir. Bu yüzden yaratıcı ürüne sahip bireyler, ürünlerini daha büyük firmalara satma eğiliminde olabilir. Benzer şekilde birçok potansiyel ürünle ilgili çeşitli devlet kurumlarının yeni ürünlerin pazara sunulmasından önce geçmesini istediği pahalı test ve onay gereklilikleri olabilir. Bu da daha büyük ve köklü firmaların lehine bir uygulamadır. Sonuç olarak Shaffer'a göre liberteryen felsefeyle tutarlı bir şekilde, şiddet kullanma tekeliyle tanımlanan bir sistem olan devlet tarafından hem yaratılan hem de uygulanan herhangi bir "mülkiyet"e saygı duyulamaz (Shaffer, 2013: 43).

Shaffer'a benzer şekilde "Fikri Mülkiyetin İmkânsızlığı Üzerine (On the Impossibility of Intellectual Property)" başlıklı makalesinde Jakub Bożydar Wiśniewski, "fikri tekellerin" ekonomik olarak boğucu etkisine odaklanan geleneksel argümanların öne sürdüğünden çok daha fazla piyasa sürecinin işleyişini felç etme kapasitesine sahip olduklarını ileri sürmüştür. Zira O'na göre fikri mülkiyet yasaları girişimcilerin belirli, kesin olarak tanımlanabilir bir mal kategorisini serbestçe kullanmalarını engellemekte, fırsatçı müdahaleciliğin esasen keyfi eylemleri için bir bahane işlevi görmektedir. Daha

somut olarak, fikri mülkiyet yasalarının tanımsal keyfiliği, girişimcileri oldukça sıkıntılı bir rejim belirsizliği katmanı ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle, fikri mülkiyet yasaları, sağlam ekonomik kalkınmanın önünde, şimdiki kadar hâkim olan argümanların öne sürdüğünden çok daha temel bir engel olarak görülmelidir (Wiśniewski, 2020: 42, 43).

Sonuç Yerine: Kısa Bir Değerlendirme

Spooner, Rand, Rothbard ve Nozick, fikri mülkiyet haklarını deontolojik olarak temellendirmiştir. Deontolojik yaklaşımda telif hakkı ve patentin gerekçesi olarak Spooner, Rand ve Nozick, Locke'un emek teorisinden yola çıkmış, Rothbard ise bu düşünürlerden farklı olarak telif hakkının serbest piyasada mülkiyetin bir yansıması olduğunu, bu yüzden meşru olduğunu fakat patent için aynı değerlendirmenin yapılamayacağını ifade etmiştir. Leggett, Tucker, Palmer, Long ve Kinsella fikri mülkiyeti deontolojik gerekçelerle reddetmiştir. Leggett ve Tucker, fikri mülkiyet imtiyazları aracılığıyla başkalarının özgürlüğüne ve mülkiyetine devlet eliyle sınır koyulduğuna dikkat çekmiş; Palmer, Long ve Kinsella ise mülkiyetin temelinde kıtlık olduğunu hatırlatarak, fikri mülkiyetin aksine yapay bir kıtlığa sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Sonuçsalcı yaklaşımda fikri mülkiyeti savunan Friedman, maliyet ve fayda analizinin yapılmasıyla fikri mülkiyetin meşruiyetinin sağlanabileceğini savunurken; Shaffer, bu analizde fikri mülkiyetin çoktan kaybettiğini duyurmuştur.

Fikri mülkiyetin deontolojik savunusuna, bireysel özgürlük ve mülkiyet hakları ile tutarsız olduğu gerekçesiyle temel bir eleştiri getirilebilir. Bireysel özgürlük açısından fikri mülkiyet hakları, hak sahiplerinin tek taraflı olarak başkalarının kişisel özgürlüğüne ve meşru olarak edindikleri mülkle ne yapabileceklerine sınır koymalarına neden olmaktadır (Sonderholm, 2010: 1111). Ayrıca patent ve telif hakları devletin hukuk aracılığıyla dayattığı imtiyazlardır. Yani telif hakkı ve patent, ahlaki düşüncelerle gerekçelendirilen doğal haklar değildir. Hatta aksine yasal imtiyazlar olarak fikri mülkiyet hakları ciddi ahlaki sorunlara da yol açmaktadır, çünkü devleti masum taraflara karşı güç kullanmaya teşvik etmektedir. Dolayısıyla fikri mülkiyet, doğal bir hak olarak değerlendirilmemelidir (Sandefur, 2007: 143, 144, 158). Mülkiyet hakları ile tutarsızdır çünkü fikri mülkiyeti özellikle iktisadi perspektiften ele alan düşünürler, onun, mülkiyet teorilerinin temelini oluşturan kıtlıkla ilişkilendirilemeyeceğini dolayısıyla mülkiyet teorileriyle gerekçelendirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.

Fikri mülkiyete sonuçsalcı yaklaşım da sorunludur. Sonuçsalcı yaklaşım, her türlü kötü politikanın meşrulaştırılmasına sebebiyet verme potansiyeline

sahiptir. Bu yaklaşımdaki etik ve metodolojik sorunlar göz ardı edilse bile, fikri mülkiyet korumasının refahı artırdığı ya da azalttığı konusunda bir fikir birliği yoktur. Yani fikri mülkiyetin toplam refahı artırdığı ispatlanamamıştır. Bu sadece böyle varsayılmıştır (Kinsella, 2013: 24, Kinsella, 2008: 21; Himma, 2008: 13). Ayrıca sonuçsalcı yaklaşım tutarlı da değildir. Fikri mülkiyet yasalarının net bir fayda sağlayıp sağlamadığını belirlemek için fikri mülkiyetten elde edilen “faydalardan”, fikri mülkiyetin hukuken tanınmasının getirdiği “maliyetlerin” çıkarılması durumunda aslında kişiler arası meşru olmayan fayda karşılaştırmaları yapılmaktadır. Fakat tüm değerlerin bir piyasa fiyatı olmadığına dair iktisadi gerçeklik göz ardı edilmektedir (Kinsella, 2008: 20, Kinsella, 2023: 412).

Tüm bunlardan dolayı bizce fikri mülkiyetin deontolojik ya da sonuçsalcı yaklaşımla desteklenebilecek bir temeli bulunmamaktadır. Bu nedenle bilimsel makalelere ücretsiz ama yasal olmayan erişim sağlayan ağ servislerinin olmadığı bir dünya hayal etmenizi isteyerek başladığımız bu makaleyi, McElroy’un sözlerini hatırlatarak bitirmek istiyoruz: “Bir yazar olarak kârımı maksimize etmeye hevesliyim. Ancak aklınızdan geçenler üzerinde hak iddia edecek kadar istekli değilim” (2011: 10).

Kaynakça

- Barnett, R. E. (2007). Modern Liberteryenizmin Ahlâkî Temelleri. (çev. Mustafa Erdoğan). *Liberal Düşünce Dergisi*, 12(45), 9-26.
- Block, W. E. (2011). David Friedman and libertarianism: A critique. *Libertarian Papers*, 3, 1-34.
- Boaz, D. (2015). *The libertarian mind: a manifesto for freedom*. Simon&Schuster.
- Boldrin, M., ve Levine, D. K. (2008). *Against Intellectual Monopoly*. Cambridge University Press.
- Boldrin, M., ve Levine, D. K. (2010). Does Intellectual Monopoly Help Innovation. *Indian J. Intell. Prop. L.*, 3, 1-36.
- Chandra, R. (2012). *Knowledge as property: issues in the moral grounding of intellectual property rights*. Oxford University Press.
- D’Amato, D. (2014). Libertarian Views of Intellectual Property: Rothbard, Tucker, Spooner, and Rand. <https://www.libertarianism.org/columns/libertarian-views-intellectual-property-rothbard-tucker-spooner-rand>, (21.01.2023).
- Dülger, M. (2023). Anarko-Bireyci Bir Doğal Hukuk Yorumu: Lysander Spooner ve Hukuk Teorisi. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 81(2), 507-529.
- Fisher, William W. (2001). Theories of Intellectual Property. Stephen Munzer (Ed.). *New Essays in the Legal and Political Theory of Property* içinde (s. 168-208). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Friedman, D. (1993). Standards as intellectual property: an economic approach. *U. Dayton L. Rev.*, 19, 1109-1130.
- Hettinger, E. C. (1989). Justifying intellectual property. *Philosophy & Public Affairs*, 18(1), 31-52.
- Himma, K. E. (2008). The justification of intellectual property: Contemporary philosophical disputes. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 59(7), 1143-1161.
- Hoppe, H. H. (2010). *A Theory of Socialism and Capitalism*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- Hoppe, H. H. (2012). *The Great Fiction Property, Economy, Society, and the Politics of Decline*. Baltimore: Laissez Faire Books.
- Hopper, Z. (2013). *Thomas Pogge And The Two Types Of Libertarian* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Georgia State University College of Arts and Sciences.
- Horra, L. P. (2017, 9 Kasım). *Lysander Spooner: The Libertarian Anarchist*. Erişim adresi: <https://austriancenter.com/lysander-spooner-libertarian-anarchist/>, (20.02.2024).
- İnce, M. (2019). Lysander Spooner'in Siyaset ve Hukuk Teorisi. Coşkun Can Aktan ve Ahmet Taner (Ed.). *Liberteryenizm ve Anarko-Kapitalizm* içinde (s. 180-196). SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Yayınları.
- Kinsella, N. S. (1998). Is intellectual property legitimate?. *Pennsylvania Bar Association Intellectual Property Law Newsletter*, 3, Winter, 1-3.
- Kinsella, N. S. (2008). *Against Intellectual Property*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- Kinsella, N. S. (2009). Intellectual Property and Libertarianism. *Liberty*, 23(11), 27-30, 45-46.
- Kinsella, N. S. (2013). Law and Intellectual Property in Stateless Society. *Libertarian Papers*, 5, 1-44.
- Kinsella, N. S. (2023). *Legal Foundations of a Free Society*. Houston: Papinian Press.
- Lee, A. (2013). Intellectual Property, Moral Rights, and Social Utility: A Classically Liberal Exploration of the Normative and Practical Implications of Intellectual Property Rights. *NYUJL & Liberty*, 7, 428-463.
- Leggett, W. (1984). *Democratic Editorials: Essays in Jacksonian Political Economy*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Lewin, P. (2007). Creativity or coercion: Alternative perspectives on rights to intellectual property. *Journal of business ethics*, 71, 441-455.
- Locke, J. (2021). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*. (çev. Fahri Bakırcı). 6. Baskı. Ankara: Serbest Kitaplar.
- Long, R. (2011). The Libertarian Case Against Intellectual Property Rights. Gary Chartier and Charles W. Johnson (Ed.). *Markets Not Capitalism: Individualist Anarchism Against Bosses, Inequality, Corporate Power, and Structural Poverty* içinde (s. 187-198). London: Minor Compositions.
- McElroy, W. (2011). Contra copyright, again. *Libertarian Papers*, 3(12), 1-10.
- Milsted Jr., C. S. (2009). Bridging the Two Libertarianisms. *Liberty*, 23(11), 35-38.
- Narveson, J. (2007). The Free Society. *Liberal Düşünce Dergisi*, 12(45), 57-66.
- Nozick, R. (2006). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*. (çev. Alişan Oktay). 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Palmer, T. G. (1988). Intellectual property: a non-posnerian law and economics approach. *Hamline L. Rev.*, 12, 261-304.
- Palmer, T. G. (1990). Are patents and copyrights morally justified-the philosophy of property rights and ideal objects. *Harv. JL & Pub. Pol'y*, 13(3), 817-865.
- Papaioannou, T. (2006). Towards a critique of the moral foundations of intellectual property rights. *Journal of Global Ethics*, 2(1), 67-90.
- Rand, A., Branden, N., Greenspan, A., ve Hessen, R. (1986). *Capitalism: The Unknown Ideal*. Signet.
- Rothbard, M. N. (2009). *Man, Economy, and State A Treatise on Economic Principles with power and market government and the economy*. Second Edition, Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- Salih, L. (2015). A Libertarian Defence of Intellectual Property. *Rerum Causae*, 7(2), 161-182.
- Sandefur, T. (2007). A critique of Ayn Rand's theory of intellectual property rights. *The Journal of Ayn Rand Studies*, 9(1), 139-161.
- Shaffer, B. (2013). *A Libertarian Critique of Intellectual Property*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- Soepboer, M. (2009). *Libertarian views on intellectual property law: An analysis of laissez-faire theories applied on the modern day IP system* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). University of Cape Town School for Advanced Legal Studies.
- Sonderholm, J. (2010). Ethical issues surrounding intellectual property rights. *Philosophy Compass*, 5(12), 1107-1115.
- Spooner, L. (1855). *The Law of Intellectual Property; or An Essay on the Right of Authors and Inventors to a Perpetual Property in their Ideas*. Vol. I, Boston: Bela Marsh.
- Stainton, R. (2015). Dil Felsefesi. (çev.: Yeşil, M.). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 165-175.
- Sterckx, S. (2006). The moral justifiability of patents. *Ethical Perspectives*, 13(2), 249-265.
- Taner, A. (2013). Çağdaş Liberalizmde Yeni Yol Ayrımı: Anarko Kapitalist Liberalizme Karşı Minimal Devletçi Liberalizm. *Liberal Düşünce Dergisi*, (70), 227-243.
- Tatar, D. B. (2014). Mülkiyet ve Fikri Mülkiyetin Felsefi Temelleri. Ankara: Astana Yayınları.
- Tucker, B. (1890). More on Copyright. *Liberty*. Vol.: VII, No.: 18, Whole No.: 174, 4-5.
- Tucker, B. (1891). The Knot-Hole in the Fence. *Liberty*. Vol.: VII, No.: 26, Whole No.: 182, 5-6.
- Tucker, B. R. (1926). *Individual liberty: selections from the writings of Benjamin R. Tucker*. C. L. S. (Ed.). New York: Vanguard Press.
- Wiśniewski, J. (2020). On the impossibility of intellectual property. *Quarterly Journal of Austrian Economics*, 23(1), 33-45.

Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Literatür Taraması

Dilek Tuğlu Dur* & Ahmet Yılmaz Ata**

Öz

Geçmişte ekonomik büyümenin ekonomik olmayan belirleyicilerine ve kurumsal faktörlerin rolüne ikincil önem verilmekteydi. Son dönem iktisadi çalışmalarda özellikle ekonomi dışı faktörlerin önemi üzerinde durulmaktadır. Kurumsal yapı içerisinde var olan ekonomik özgürlüklerin bir ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde etkisinin olup olmadığı sorusu, ekonomik özgürlükler ile ilgili araştırmaların artmasına neden olmaktadır. Ancak mevcut araştırmaların bu soruya ne kadar iyi cevap verdiği bilinmemektedir. Dolayısıyla, bu çalışma, literatürde ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik araştırmaların nasıl geliştiğini ortaya koymakta ve mevcut eğilimleri belirlemektedir. Çalışma bulgularına göre, araştırmaların çoğunluğu ekonomik özgürlüklere sahip olan ülkelerde ekonomik büyümenin daha yüksek düzeylere ulaştığını açıkça göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Özgürlükler, Ekonomik Büyüme, Kurumsal İktisat.

A Literature Review on the Relationship Between Economic Freedoms and Economic Growth

Abstract

In the past, a secondary importance was given to the non-economic determinants of economic growth and to the role of institutional factors. However, recent economic studies focus particularly on the importance of non-economic factors. The question whether economic freedoms that exist within the institutional structure have an impact on the economic growth of a country has led to an increase in research on economic freedoms. But it is not known how well the existing research can answer this question. Therefore, this study investigates how the research on the relationship between economic freedoms and economic growth has developed in the literature and determines current trends. According to the findings, the majority of research clearly shows that economic growth reaches higher levels in countries with higher levels of economic freedom.

Keywords: Economic Freedoms, Economic Growth, Institutional Economics.

*Öğr. Gör. | İskenderun Teknik Üniversitesi, Dörtüyl Meslek Yüksekokulu
tugludilek@gmail.com | ORCID: 0000-0003-4586-1632

**Prof. Dr. | Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
yilmazata75@gmail.com | ORCID: 0000-0001-5928-8801

DOI: 10.36484/liberal.1425355

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 45-74.

Gönderim Tarihi: 24 Ocak 2024 | Kabul Tarihi: 29 Mart 2024

Giriş

Ekonomistler, ekonomik büyümenin dünyadaki yoksulluğu ve umutsuzluğu hafifletmede kritik öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Büyüme, Romer (1990) tarafından tanımlandığı şekliyle emek, fiziksel sermaye, beşeri sermaye ve teknolojiden oluşmaktadır. Günümüzde piyasa odaklı reformların ekonomik büyümeyi teşvik edeceğine yaygın olarak inanılmaktadır. Piyasaların liberalizasyonu ile ekonomik büyüme sürecinin olumlu yönde etkileneceği hem tarihsel süreç bağlamında hem günümüz ülke ekonomileri bağlamında kabul gören bir durum olarak nitelendirilmektedir. İktisat biliminin kurucu ilkelerinin ortaya konulduğu Adam Smith'in zamanından günümüze kadar birçok iktisatçı kaynakları seçme ve tedarik etme özgürlüğünün, iş hayatında rekabetin, başkalarıyla ticaretin ve mülkiyet haklarını güvence altına almanın ekonomik büyümenin temel bileşenleri olduğunu savunmuşlardır (Scully, 1992; Gwartney, Lawson ve Block, 1996). Bir anlamda ekonomik büyüme performansı üzerinde sadece ekonomik unsurların yeterli olmayacağı, kurumsal unsurların da etkili olduğu görüşü ortaya konulmaktadır. Özellikle de piyasa ekonomisini geliştiren yapısal ve kurumsal iyileştirmelerin, büyüme üzerinde ciddi olumlu tesirlerinin olduğu ifade edilmektedir. North'a (1997: 412) göre, ekonomik performansı etkileyen temel faktörler; demografik, teknolojik ve kurumsal özelliklerdir. Buna göre, bireyin üretim gücünü belirleyen demografik yapı, insanın doğa üzerindeki gücünü belirleyen teknoloji düzeyi ve oyunun kurallarını belirleyen kurumsal çerçeve, bir ekonominin göstereceği performansı şekillendiren üç temel öğedir. Ülkelerin ekonomik büyüme performanslarında sadece iktisadi nedenler değil aynı zamanda kurumsal ve yapısal faktörlerin de önemli rollerinin olduğu, günümüz ekonomi literatüründe en fazla vurgulanan konulardandır (Acemoğlu ve diğerleri, 2004). Nitekim Dünya Bankası'nın "Piyasalar için Kurumlar İnşa Etmek" başlıklı 2002 Dünya Kalkınma Raporu'na göre, piyasa bazlı kurumlar, bilgiyi verimli bir şekilde iletecek, mülkiyet haklarını ve sözleşmeleri uygulayacak ve rekabeti güvence altına alacaktır. Bunların tümü ekonomik özgürlüklere bağlıdır ve piyasaya katılım teşviklerini etkileyebilecektir (World Bank, 2002).

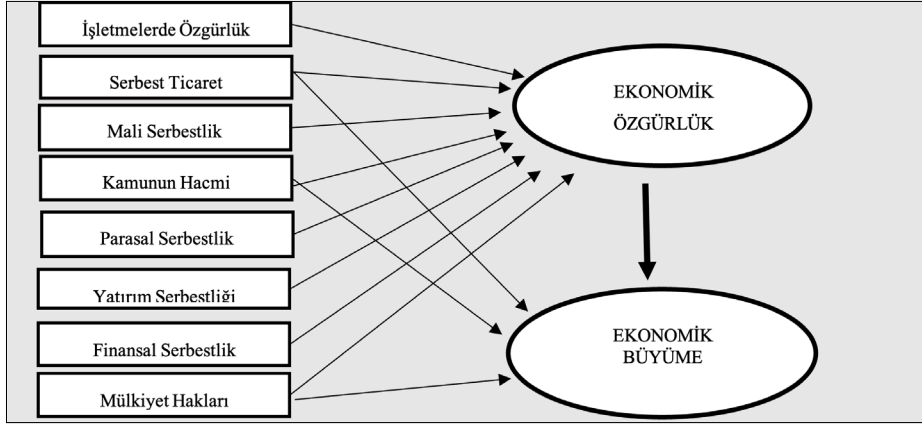
Ekonomik özgürlüğu teşvik eden politikaların, sürdürülebilir ekonomik büyümeye yönelik uygulanabilir bir yol olduğu öne sürülmektedir. Gwartney ve diğerleri (1996), bireylerin, (a) güç kullanmadan, dolandırıcılık veya hırsızlık yapmadan sahip oldukları mülk, başkalarının fiziksel saldırılarına karşı korunduğunda ve (b) mülklerini kullanmak, takas etmek veya vermekte özgür olduklarında ekonomik özgürlüğe sahip olduklarını belirtmiştir. Dünya Bankası'na (2004) göre, özgür ekonomilerin daha az özgür olanlara göre daha

hızlı büyümesinin altında yatan çeşitli nedenler vardır. Ekonomik özgürlük rekabet anlamına gelmektedir. Genel olarak rekabetin daha yüksek ekonomik büyümeye yol açtığına inanılmaktadır. Açık pazarlarda faaliyet gösteren firmalar tüketicilerin isteklerini karşılamazlarsa, kısa süre sonra onların yerini alacak rakipler olacaktır. Serbest piyasa, girişimcilerin yenilikçi fikirlerini denemelerine ve piyasa testini geçip geçemeyeceklerini görmelerine olanak tanımaktadır. Sonuç olarak, serbest piyasada özel yatırımlar en yüksek getiri oranına sahip alanlara doğru yönelme eğiliminde olacaktır.

Bu çalışmanın amacı, iktisat literatüründe ekonomik özgürlükler üzerine yapılan araştırmaların nasıl geliştiğini bulmak, bu alandaki boşlukların yanı sıra odak noktalarını göstererek mevcut eğilimleri belirlemek ve ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik yapılan empirik çalışmaların teoriyi destekleyip desteklemediğini tespit etmektir. Daha önceki çalışmalar, ekonomik özgürlükler araştırmasını sistematik olarak içerik ve yöntemler açısından incelememiştir. Bu çalışma, gün geçtikçe önemi artan bu konunun haritalandırılmasını ve araştırmacıların çalışmalarını gelecekte daha iyi konumlandırmalarını sağlayacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde ekonomik özgürlük kavramı ve kapsamı değerlendirilecektir. İkinci bölümde, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden empirik çalışmalara yer verilecektir. Sonuç bölümünde ise günümüze kadar bu alanda yapılmış olan çalışmalar, ulaştıkları sonuçlara göre sınıflandırılarak genel olarak yorumlanmaya çalışılacaktır.

Ekonomik Özgürlük Kavramı ve Kapsamı

Heritage Vakfı (2004: 50), ekonomik özgürlüğü, malların ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı veya tüketimi üzerinde vatandaşların özgürlüğü koruması ve sürdürmesi için gerekli olanın ötesinde hükümet baskısının veya kısıtlamasının bulunmaması şeklinde tanımlamaktadır. Daha spesifik olarak, bireysel tercih özgürlüğü, değişim (mübadele) özgürlüğü, rekabet özgürlüğü ve kişilerin ve özel mülkiyetin korunması, ekonomik özgürlük kavramının merkezi unsurları olarak kabul edilmektedir (Gwartney ve Lawson, 2003). İktisatçılar tipik olarak ekonomik özgürlüğü, sonuçta tamamı mülkiyet haklarının güvenliğine ve kapsamına indirgenen, örneğin; tasarruf etme, iş değiştirme, sözleşme yapma, gelirini koruma özgürlüğünü de içeren bileşenleri kapsayan bileşik bir yapı olarak ele almışlardır (Bjornskov ve Foss, 2008: 312).

Kaynak: Ata, 2009: 212.

Ekonomik özgürlüğün temel bileşenleri; özgür kişisel tercih, özel mülkiyetin korunması ve değişim özgürlüğüdür (North, 1990: 87; Gwartney ve Lawson, 2003: 406; De Haan ve diğerleri, 2006: 3). Hukukun üstünlüğünün de ekonomik özgürlüğün temelini sağladığı söylenebilir. Koruyucu olarak devletin mülkiyet haklarını güvence altına alması işlem maliyetlerini düşürerek belirsizliği azaltmakta ve bu da daha fazla uzmanlaşmayı ve daha akıcı kaynak tahsisini teşvik etmektedir (North, 1990: 87). Bu durumda ekonomik özgürlüğün, tamamı ülke ekonomilerini yöneten kurum ve politikalarla ilgili olan bir dizi ayrılabilir boyuttan oluştuğu açıktır. Ayrıca ekonomik özgürlüğün, ekonomik aktörlerin, yatırımcıların ve üreticilerin içinde hareket ettiği teşvik yapısını etkilediği iddia edilmektedir. Bu nedenle ekonomik özgürlüğün, ekonomik büyüme ve ulusların zenginliği ve yoksulluğu üzerinde bir etkisinin olması beklenmelidir (Gwartney ve Lawson, 2003: 406).

Yakın zamana kadar, piyasa odaklı ülkelerin, güçlü bir şekilde devlet kontrolüne dayanan ülkelere ne ölçüde daha iyi bir büyüme performansına sahip olduğunu incelemek zordu. Fraser Enstitüsü ve Heritage Vakfı gibi bazı düşünce kuruluşlarının “ekonomik özgürlük” olarak adlandırdıkları göstergeler yayınlamaya başlamasıyla, liberalleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini test etmek mümkün hale gelmiştir. Ekonomik özgürlük endeksi, bir ülkenin politikalarının ve kurumlarının ekonomik özgürlükle tutarlılığını ölçmek için tasarlanmıştır. Ekonomik özgürlük endeksi temelde, mülkiyetin ne ölçüde korunduğunu ve bireylerin gönüllü işlemlerde bulunma özgürlüğünü ölçmelidir (Haan ve Sierman, 1998: 364; De Haan ve diğerleri, 2006: 3). Bu endeks, ekonomik özgürlük kavramını, özel mülkiyetin, hukukun üstünlüğünün, serbest ticaretin, sağlam paranın ve devletin sınırlı rolünün

önemini vurgulayan klasik liberal geleneğe vurgu yapmaktadır. Daha güvenli mülkiyete, daha serbest ticarete, daha istikrarlı para ve fiyatlara, daha az hükümet harcamasına ve daha az düzenlemeye sahip olan ülkelere daha yüksek puanlar verilmektedir (Hall ve Lawson 2014: 1). Bu unsurların hükümete önemli bir rol yüklediği açıktır. Ekonomik açıdan özgür bir toplumda hükümetin temel işlevi, özel mülkiyeti korumak ve sözleşmeleri uygulamaktır. Ancak hükümetler ekonomiyi aşırı düzenleyerek ve vergilendirerek ekonomik özgürlüğü de azaltabilirler (De Haan ve diğerleri, 2006: 3).

Tablo 1. Fraser Enstitüsü Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi Bileşenleri

Dünya Ekonomik Özgürlük (EFW) Endeksi	Devletin Büyüklüğü
	Hukuk Sistemi ve Mülkiyet Haklarının Korunması
	Sağlam Paraya Erişim
	Uluslararası Ticaret Özgürlüğü
	Düzenlemeler

Kaynak: :Fraser Institute.

Tablo 1’de Fraser Enstitüsü dünya ekonomik özgürlük endeksi bileşenleri yer almaktadır (Fraser Institute, 2022: 5):

- Hükümetin/Devletin Büyüklüğü: Kamu harcamaları, vergilendirme ve hükümet kontrolündeki işletmeler arttıkça, hükümetin karar alma mekanizması bireysel tercihlerin yerini alabilir ve ekonomik özgürlükler azalabilir.
- Hukuk Sistemi ve Mülkiyet Haklarının Korunması: Bireylerin ve onların edindikleri malların korunması, ekonomik özgürlüğün ve sivil toplumun merkezi bir unsurudur. Aslında devletin önemli bir görevidir.
- Sağlam Para: Enflasyon, haklı olarak kazanılan ücretlerin ve tasarrufların değerini aşındırmaktadır. Dolayısıyla mülkiyet haklarını korumak için sağlam para şarttır.
- Uluslararası Ticaret Özgürlüğü: Değişim özgürlüğü (-satın alma, satma, sözleşme yapma vb.) ekonomik özgürlük için esastır; değişim özgürlüğü diğer ülkelerdeki işletmeleri ve bireyleri kapsamadığında bu özgürlük azalabilmektedir.
- Düzenleme: Hükümetler yalnızca uluslararası mübadele hakkını sınırlamak için bir dizi araç kullanmakla kalmaz, aynı zamanda mübadele etme, kredi alma, istediğiniz kişiyi işe alma veya onun adına çalışma ya da işinizi özgürce yürütme hakkını sınırlayan ağır düzenlemeler de getirebilirler.

Tablo 2. Fraser Enstitüsü Dünya Ekonomik Özgürlük Endeks Seviyeleri

Skor	Ekonomik Özgürlük Seviyeleri
0-3,33	Özgür Olmayan
3,34-6,21	En Az Özgür Olan
6,22-6,92	Üçüncü derecede özgür olan
6,93-7,61	İkinci derecede özgür olan
7,62-10	Oldukça özgür olan

Kaynak: Fraser Institute, 2022.

Tablo 2'de görüldüğü üzere Fraser Enstitüsü dünya ekonomik özgürlük endeksi bileşenlerinin puanlaması 0 ile 10 değeri arasındadır. Buna göre 0 en az ekonomik özgürlük performansını, 10 ise en fazla ekonomik özgürlük performansını göstermektedir. Ülkeler ekonomik özgürlük düzeyine göre toplam 5 grupta kategorize edilmektedir.

Tablo 3. Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi Bileşenleri

Hukukun Üstünlüğü	Kamunun Hacmi	Etkin Düzenleme	Serbest Piyasa
Mülkiyet Hakları	Kamu Harcamaları	İş Özgürlüğü	Ticaret Özgürlüğü
Kamusal Dürüstlük	Vergi Yüğü	Emek Özgürlüğü	Yatırım Özgürlüğü
Yargı Etkinliğı	Mali Sağlamlık	Parasal Özgürlükler	Finansal Özgürlük

Kaynak: The Heritage Foundation.

Tablo 3'te Heritage Vakfı ekonomik özgürlük endeksi bileşenleri yer almaktadır (The Heritage Foundation, 2022: 13-18):

- Mülkiyet Hakları: Özel mülkiyet haklarının tanınması ve bunları koruyacak etkili bir hukuk devleti, ekonominin işleyişi için çok önemlidir.
- Yargı Etkinliğı: İyi işleyen yasal çerçeveler, vatandaşların haklarını, hükümetler ve güçlü partiler de dâhil olmak üzere başkalarının yasa ihlallerine karşı korumaktadır.
- Kamusal Dürüstlük: Rüşvet, kayırmacılık, zimmete para geçirme gibi devlet kurumlarının sistematik yolsuzluktan kaçınmasıdır.
- Vergi Yüğü: Bütün hükümetler vergilendirme ve borçlanma yoluyla ekonomik faaliyetlere mali yük getirmektedir.
- Kamu Harcamaları: Devletin yalnızca gerçek kamu malları¹nı minimum maliyetle üretmesi ideal olan durumdur.

¹ Saf kamu malları; rakipsizlik, bölünemezlik ve dışlanamazlık özelliğı olan, bu yüzden bedavacılık (bedelini ödemeyenlerin de yararlanabilmesi) sorununa konu olan, dolayısıyla piyasanın üretemeyeceğı mallar/hizmetlerdir.

- **Mali Sağlık:** Bütçe, bir hükümetin kaynakların sağlam mali yönetimi konusundaki kararlılığını yansıtır; bu, hem ekonomik büyüme hem de ekonomik özgürlüğün ilerlemesi için kritik öneme sahiptir.
- **İş Özgürlüğü:** Bir bireyin, devletin gereksiz müdahalesine maruz kalmadan bir işletme kurma ve işletme becerisidir.
- **İşgücü Özgürlüğü:** Bireylerin iş değiştirme ve iş bulma yeteneği ekonomik özgürlüğün önemli bir bileşenidir.
- **Parasal Özgürlükler:** Fiyat istikrarı ve fiyat kontrollerinin değerlendirildiği bir kriterdir.
- **Ticari Özgürlükler:** Bir ülke vatandaşlarının diğer ülke vatandaşları ile alıcı ve satıcı olarak serbest bir şekilde etkileşimde bulunmalarıdır.
- **Yatırım Özgürlükleri:** Bireylerin ve işletmelerin yurt içinde veya dışında kaynaklarını belirli faaliyet alanlarına serbestçe aktarabilmesidir.
- **Finansal Özgürlükler:** Bankacılık ve finans sektörüne verimlilik açısından hükümetin en az düzeyde müdahalede bulunmasıdır.

Tablo 4. Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi Seviyeleri

Skor	Ekonomik Özgürlük Seviyeleri
0-49,9	Özgür olmayan
50-59,9	Çoğunlukla özgür olmayan
60-69,9	Orta derecede özgür
70-79,9	Çoğunlukla özgür olan
80-100	Özgür olan

Kaynak: The Heritage Foundation.

Tablo 4'te Heritage Vakfı ekonomik özgürlük endeksi seviyeleri yer almaktadır. Buna göre, genel ekonomik özgürlük endeksi, on iki bileşenden oluşmaktadır. Bu on iki bileşenin her biri 0-100 aralığında puanlandırılmaktadır. Bir ülkenin genel ekonomik özgürlük skoru on iki bileşenin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyleri 0-100 arasında değişen puanlarla ölçülebilmektedir (The Heritage Foundation, 2022: 2-3).

Ekonomik Özgürlüklerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerini Analiz Eden Çalışmalar

İktisat literatüründe ekonomik özgürlükler üzerine geçmişten günümüze eleştirel yaklaşımlar mevcuttur. Klasiklerle birlikte temeli atılan serbest piyasa ekonomisi, özgürlük ve bolluk terimleri üzerine kurulmuştur. Serbest piyasa

ekonomisinde daha rekabetçi, zengin, gelişmiş ve adil toplumların oluşacağı fikri benimsenmiştir. Bu bağlamda serbest piyasa, bireylerin sahip oldukları tercihler bileşkesinin en optimal düzeyi biçiminde tanımlanmıştır (Schmookler, 1993: 37). Serbest piyasa ekonomisinin; (1) özel mülkiyet, (2) tercih ve girişim özgürlüğü, (3) rekabet, (4) sınırlı devlet ve (5) serbest ticaret olmak üzere beş kısımdan oluştuğu söylenebilir (Acar, 2010: 3). Ekonomik özgürlük için kaynakların ve gelirin etkin dağılımı, tüketici ve üretici refahının artması, teknoloji transferinin sağlanması, temiz toplum yapısına erişilmesi, eşitsiz koşullar altında serbest dış ticaretin sağlanması ve dış dengesizliklerin azaltılması için serbest ticaret önemlidir (Akıncı, 2013: 40). Merkantilist düşünce ile etkili olan korumacılık fikri ise liberal öğretinin ortaya çıkmasıyla etkisini kaybetmiş, ancak Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı küresel etkilere bağlı olarak tekrar gündemde yerini almıştır (Kates, 2011: 8). Korumacılık lehindeki görüşler temel olarak milli güvenlik, bebek endüstri tezi, ücret ve istihdam düzeyinin korunması, dış ödemeler dengesi açıklarının kapatılması, çocuk işgücünü önleme, çevrenin korunması ve iç pazarın yerli üreticiye tahsis edilmesidir (Acar, 2010: 22). Bu iki karşıt görüş ile birlikte ekonomik özgürlükler üzerine yapılan tartışmalar da literatürde yerini almıştır.

Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden sınırlı sayıda betimsel çalışma bulunmaktadır. Örneğin: Berggren (2003), zenginlik üzerine yaptığı incelemede, çalışmaların çoğunda, ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğuna ulaşmıştır. De Haan (2003), mevcut literatürün çoğunda ekonomik özgürlük ve büyüme arasında bir ilişki olduğunu vurgularken, bu ilişkinin çalışmaların tamamında sağlam olmadığını belirtmiştir. De Haan ve diğerleri (2006), ekonomik özgürlüğün büyüme üzerindeki etkisini eleştirel bir yaklaşımla incelemiş ve iki değişken arasında güçlü bir ilişki tespit etmiştir. Hall ve Lawson (2014) ise ekonomik özgürlüğe atıfta bulunan literatür araştırmasında 402 makaleden 392'sini incelemiş ve araştırmaların üçte ikisinden fazlasında, ekonomik özgürlüğün daha hızlı büyüme, daha iyi yaşam standartları gibi 'iyi' bir sonuca karşılık geldiği bulunmuştur.

Ekonomi literatüründe, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme üzerine yapılan betimsel çalışmalarda, bu iki değişken arasındaki ilişki üzerinde bir fikir birliği sağlanamadığı görülmektedir. Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyebileceğini savunan görüşlerin aksine olumsuz etkileyebileceğini savunan görüşler de mevcuttur.

Ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran ilk empirik çalışmalardan biri olan Scully ve Slottje (1991), 144 ülkede 1950-

1985 döneminde ekonomik özgürlük üzerine oluşturdukları kendi dizinleri ile regresyon analizini uygulayarak, ekonomik özgürlük düzeyi ile ekonomik büyümenin pozitif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. De Vanssay ve Mil (1994), Scully ve Slottje'nin (1991) oluşturduğu endeks ile 100 ülkede 1985-1988 döneminde EKKY'ni kullanarak ekonomik özgürlük ile ekonomik büyümenin pozitif ilişkili olduğunu bulmuştur. Ekonomik özgürlük üzerine yapılan ilk çalışmalardan bir diğeri olan Islam (1996), 1980-1992 döneminde 94 ülke için yatay kesit analizi yaparak, ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğunu bulgulamıştır.

Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme üzerine yapılan ilk empirik çalışmalardan Scully ve Slottje (1991), De Vanssay ve Mil (1994) ve Islam'ın (1996) bu iki değişken arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkiye ulaşması, ekonomik özgürlüklerin önemini artırarak bu alandaki çalışmaların hızla artmasına yol açmıştır.

Easton ve Walker (1997), 1975-1985 dönemi için 57 ülke üzerine EKKY tahmininde ekonomik özgürlükleri, genişletilmiş Solow Modeli'ne dâhil ederek, ekonomik büyüme tahmin gücünü yükseltmiştir. Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme ilişkisini EKKY ile araştıran diğer bazı çalışmalar şöyledir: Ayal ve Karras (1998), 1975-1990 döneminde 58 ülkede ekonomik özgürlüğün toplam faktör verimliliğini ve sermaye birikimini artırarak büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Johnson ve Lenartowicz (1998), 1985-1994 döneminde 38 ülkede ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini belirtmiştir. Gwartney ve diğerleri (1999), 1980-1995 döneminde 82 ülkede, ekonomik özgürlüğün hem düzey hem de değişiminin büyüme üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğunu bulgulamıştır. Heckelman ve Stroup (2000), 49 ülkede 1980-1990 döneminde uluslararası ekonomik özgürlük farklılıklarının, büyümedeki farklılıkların neredeyse yarısını açıklayabildiğini belirtmiştir. Sturm ve De Haan (2001), 80 ülkede 1975-1990 döneminde ekonomik özgürlükteki değişimin ekonomik büyümeyle güçlü bir şekilde ilişkili olduğu, ancak ekonomik özgürlük düzeyi ile ilişkili olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Cole (2003), 106 ülkede 1980-1999 döneminde ekonomik özgürlük derecesinin kişi başına düşen GSYH'nın hem düzeyi hem de büyüme oranı ile ilişkili olduğunu belirtmiştir.

Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini EKKY yöntemi ile araştıran çalışmalardan Ayal ve Karras (1998), Johnson ve Lenartowicz (1998), Gwartney ve diğerleri (1999) ve Cole (2003) farklı ülke, dönem ve örneklem grubu seçmelerine rağmen bu iki değişken arasında anlamlı ve pozitif ilişki bularak benzer bulguları ortaya koymuşlardır. Ancak, Heckelman ve Stroup

(2000) ekonomik özgürlükler farklılıklarının ekonomik büyüme farklılıklarının tamamını açıklamadığını, Sturm ve De Haan (2001) ise ekonomik özgürlük düzeyi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olmadığını bulgulararak, bu iki değişken arasındaki ilişkiye farklı bir boyut kazandırmışlardır.

De Haan ve Siermann (1998), 1980-1992 döneminde 78 ülke üzerine uygulanan ekstrem sınır analizinde kullanılan ölçüme bağılı olarak, ekonomik özgürlüğün bazı göstergeleri için ekonomik büyüme ile sağlam bir doğrudan ilişki bulunurken, diğerleri için böyle bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini ekstrem sınır analizi ile araştıran bazı çalışmalar şöyledir: De Haan ve Sturm (2000), 1975-1990 döneminde 80 ülkede, ekonomik özgürlük düzeyinin büyümeye etkisi önemsiz iken ekonomik özgürlükteki değişimin büyümeye etkisinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Ali ve Crain (2002), 119 ülkede 1975-1989 döneminde ekonomik özgürlük düzeyinin, siyasi ve sivil özgürlük göstergelerinin aksine, büyümeyle güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu belirtmiştir. Carlsson ve Lundström (2002), 74 ülkede 1975-1995 döneminde ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeyi etkilediği, ancak ekonomik özgürlüklerin bazı bileşenlerinin büyüme üzerinde olumsuz, bazılarının ise olumlu etkisinin olduğu bulgulanmıştır. Pitlik (2002), 80 ülkede 1975-1995 döneminde ekonomik özgürlük anlamında serbestleşmenin büyümeyi artıracığını vurgulamıştır.

Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini ekstrem sınır analizi ile araştıran çalışmalardan De Haan ve Siermann (1998) ve Carlsson ve Lundström (2002) ekonomik özgürlüğün alt bileşenlerinin tamamı ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulamazken, Ali ve Crain (2002) de ekonomik özgürlük düzeyi hariç ekonomik özgürlüğün bazı alt bileşenlerinin ekonomik büyüme ile ilişkisi olmadığını bulgulanmıştır. De Haan ve Sturm (2000), ekonomik özgürlükteki değişimin büyümeye katkı sağlayacağını, Pitlik (2002) ise ekonomik özgürlüklerin büyümeyi artıracığını vurgulamıştır. Söz konusu çalışmalar ülke, dönem ve örneklem grubu açısından değişiklik göstermekle birlikte sonuçlar da oldukça farklıdır.

Nedensellik üzerine ekonomik özgürlük verilerini kullanan ilk çalışmalardan biri olan Farr ve diğerleri (1998), 1975-1999 döneminde 78 ülkede ekonomik özgürlükten ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi bulmuş, ancak ekonomik özgürlükler ile politik özgürlükler arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerine etkisini nedensellik analizi ile araştıran diğer bazı çalışmalar şöyledir: Hristova (2012), 1994-2012 döneminde gelişmekte olan ülkelerde panel Granger nedensellik analizi yaparak, mali özgürlük, kamu harcamaları ve parasal özgür-

lüğün büyümeye sebep olduğunu bulgulamıştır. Akıncı ve diğerleri (2014), 50 gelişmiş, 71 gelişmekte olan ve 23 az gelişmiş ülke için panel Granger nedensellik analizi uygulayarak ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi hızlandırdığını vurgulamıştır. Erkuş (2016), 24 ülke için 1996-2011 döneminde panel VECM nedensellik analizi uygulayarak ekonomik özgürlüklerin ekonomik performansı olumlu etkilediğini belirtmiştir. Kamacı ve diğerleri (2018), kısa dönemde iki değişken arasında anlamlı bir nedensellik olmadığını, uzun dönemde ekonomik özgürlüklerden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu bulgulamıştır. Kılıcı (2018), 2000-2018 dönemi için Türkiye’de, ekonomik özgürlük ile büyüme arasında bir nedenselliğin bulunmadığını tespit etmiştir. Heckelman (2000), Vega-Gordillo ve Alvarez-Arce (2003), Mahmood ve Azid (2011), Hussain ve Haque (2016), Şahin (2016), Güney (2017), Göcen (2021) ve Saraç (2021) çalışmalarında ekonomik özgürlüklerden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisini nedensellik analizi ile araştıran çalışmalar genel olarak incelendiğinde ülke, dönem ve değişkenlere göre, bazı çalışmalar bu iki değişken arasında tek, bazıları iki taraflı nedensellik ilişkisi bulurken, kimi çalışmalar da nedensellik ilişkisi bulamamıştır. Bu sonuçlar, bu değişkenlerin her zaman birbirinin nedeni olmadığını göstermektedir.

İslam ülkelerinin özellikleri ve bunların ekonomik özgürlük durumuna ve dolaylı olarak bu ülkelerin ekonomik kalkınma düzeyine yansımaları Pelaez (2009), Türedi (2013), Gemrik (2014) tarafından analiz edilmiştir. Pelaez (2009), 103 ülkede 2007 yılında EKKY kullanarak ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında, İslam ülkelerinin diğer gruplara göre daha az ekonomik özgürlüğe sahip olduğunu belirtmiştir. Türedi (2013), 12 İslam ülkesinden oluşan bir örnekleme 1995-2010 dönemi için panel veri analizi uygulayarak ekonomik özgürlük ve büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Gemrik (2014) çalışmasında özgür, çoğunlukla özgür, İslami, Latin Amerikan ve AB üyesi ülkeler olmak beş kategoriye ayırdığı 117 ülkenin kurumsal yapı ve gelişmişlik seviyelerinin ekonomik özgürlükleri etkilediğini ve İslam ülkelerinin en az özgürlük düzeyine sahip olduğunu bulgulamıştır.

İslam ülkeleri üzerine yapılan ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelendiği çalışmalardan Pelaez (2009) ve Gemrik (2014) İslam ülkelerinin diğer ülke gruplarına göre daha az ekonomik özgürlüğe sahip olduğunu bulgularken, Türedi (2013), bir grup İslam ülkesinde bu iki değişken arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Bu sonuçlar genel olarak

İslam ÷lkelerinde ekonomik özgürlüklerin zayıf olduğunu, ancak ekonomik serbestleşme ile ekonomik performansın artırılabilereğini göstermektedir.

Cebula, birden çok çalışmasında (Cebula 2011, 2013; Cebula ve Clark 2014; Cebula ve Mixon 2012, 2014), OECD'ye üye 30 ÷lke için 2003-2007 döneminde panel veri analizi yaparak, ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme ilişkisini OECD ÷lkeleri üzerinde araştıran diğer bazı çalışmalar ise şöyledir: Işık (2016), 1995-2014 döneminde GMM yöntemi kullanarak, ekonomik büyüme ile kamu harcamaları ve ticari özgürlükler arasında pozitif, yatırım özgürlükleri ile negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Öztürk Çetenak ve Işık (2016), 1995-2014 döneminde panel VAR analizi kullanarak bütün ekonomik özgürlük endekslerinin ekonomik büyümeyi etkilediğini vurgulamıştır.

Cebula (2011, 2013), Cebula ve Clark (2014) ve Cebula ve Mixon (2012, 2014) aynı dönemde OECD ÷lkeleri üzerine yaptıkları çalışmada ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini bulgulamışlardır. Öztürk Çetenak ve Işık (2016) da benzer sonuçları bulgularken, aynı dönemde bu iki değişken arasındaki ilişkiyi araştıran Işık (2016), ekonomik özgürlüklerin alt bileşenlerinin hepsinde ekonomik büyüme ile anlamlı bir ilişki bulamamıştır.

Tunçsiper ve Biçen (2015), 2000-2012 döneminde 9 yükselen piyasa ekonomisi üzerine panel sabit etkiler modeli uygulayarak ekonomik özgürlük düzeyindeki değişimin ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Genel endeks bazında özgürlük düzeyi ekonomik büyümeyi etkilememektedir. Beklentinin aksine mülkiyet hakları ve yatırım yapma özgürlüğü endekslerinin katsayıları negatif ve anlamlı iken ticaret özgürlüğü ve çalışma/iş kurma özgürlüğü endeksinin katsayıları ise pozitif ve anlamlıdır. Yükselen piyasalar üzerine yapılan bir diğer çalışma Altınar ve Sungur (2019)'a aittir. Çalışmada, 17 yükselen piyasa ekonomisi üzerine 1995-2015 döneminde panel veri analizi uygulanarak ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu belirtilmiştir.

Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini yükselen piyasalar özelinde inceleyen çalışmalardan Tunçsiper ve Biçen (2015), ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi etkilemediğini, ekonomik özgürlüğün alt bileşenlerinden bazılarının olumlu, bazılarının olumsuz etkilediğini bulgulamıştır. Altınar ve Sungur (2019) ise bu iki değişken arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulmuştur. Bu durum, seçilen yükselen piyasalara, döneme ve farklı örneklem grubuna göre sonuçların da farklı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmalara ilaveten ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif ilişki bulan diğer bazı çalışmalar ise şöyledir: Kormendi ve Meguire 1985; Scully 1988; Spindler 1991; Pourgerami ve Assante 1992; DeVanssay ve Spindler 1994; Barro 1996; Ali 1997; Abrams ve Lewis, 1998; Ayal ve Karras, 1998; Dawson, 1998; Nelson ve Singh, 1998; Wu ve Davis 1999; Hanson 2000; Adkins ve diğerleri, 2002; Gounder, 2002; Madan, 2002; Bengoa ve Sanchez-Robles, 2003; Dawson, 2003; Karabegovic ve diğerleri, 2003; Gwartney ve diğerleri, 2004; Chheng, 2005; Kreft ve Sobel, 2005; Doucouliagos ve Ulubasoglu, 2006; Islam ve Salimullah, 2006; Sameti ve Shahchera, 2006; Vukotic ve Bacovic, 2006; Weede, 2006; Corbi, 2007; Swaleheen ve Stansel, 2007; Stroup, 2007; Altman, 2008; Ashby ve Sobel, 2008; Justesen, 2008; Beşkaya ve Manan, 2009; Faria ve Montesinos 2009; Manan, 2009; Yenipazarlı, 2009; Mahmood ve diğerleri, 2010; Paakkönen, 2010; Altay ve Çelebioğlu, 2011; Compton ve diğerleri, 2011; Tiwari, 2011; Williamson ve Mathers, 2011; Wu, 2011; Fabro ve Aixala 2012; Gurgul ve Lach, 2012; Piatek ve diğerleri, 2013; Razmi ve Rafaei, 2013; Erdal ve Yenipazarlı, 2013; Akın ve diğerleri, 2014; Artan ve Halaycıoğlu, 2014; Borovic, 2014; Kılıç ve Arıca, 2014; Panahi ve diğerleri, 2014; Pattanaik ve Nayak, 2014; Bayar ve Aytemiz, 2015; Farhadi ve diğerleri, 2015; Wulandari, 2015; Açıköz ve diğerleri, 2016; Bayar, 2016; Bennett, 2016; Foley ve Clark, 2016; Goes, 2016; Haydaroğlu, 2016; Anwar ve Akram, 2017; Anwar ve diğerleri, 2017; Bayramoğlu ve Boz, 2017; Bjornskov, 2017; Coetzee ve Kleynhans, 2017; Edlund, 2017; Awan ve Akbar, 2018; Gövdeli, 2018; Al-Katout ve Bakir, 2019; Kouton, 2019; Tran, 2019; Ahmed ve Ahmad, 2020; Al-Gasaymeh ve diğerleri, 2020; Awan ve Naem, 2020; Brkic, 2020; Brkic ve diğerleri, 2020; Hall ve diğerleri, 2020; Kılıcı ve Akıncı, 2020; Okşak ve Dağılgan, 2020; Akinbo, 2021; Graaflaand ve Jong, 2021; Taş ve Ulusoy, 2021.

İktisat literatüründe, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran empirik çalışmaların çoğunluğu benzer sonuca sahiptir; söz konusu iki değişken arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Bu çalışmalar dışında, ekonomik özgürlük bileşenlerinden bazılarının ekonomik büyümeyi pozitif, bazılarının ise negatif etkilediği sonucuna ulaşan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Tekbaş (2022), 1995-2020 döneminde Çin üzerine yaptığı çalışmasında ticaret ve yatırım özgürlüğünün ekonomik büyümeyi olumlu, finans özgürlüğünün ise olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Noyan-Yalman ve diğerleri (2011), 2000-2006 döneminde Türkiye ile 7 Latin Amerika ülkesi üzerine panel regresyon ve EKK yöntemi uygulayarak ticari, mülk edinme ve rüşvet vermeme özgürlüklerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif, sermaye ve yatırım özgürlüklerinin negatif olduğunu

bulmuştur. Benzer diğer bazı çalışmalar ise Sucu (2017), Dam ve Şanlı (2019) ve Mohammedi, Shayanmehr ve Borrero'a (2023) aittir.

Ekonomik özgürlüklerin alt bileşenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmaların sonuçları seçilen değişken, ülke ve döneme göre değişiklik göstermektedir.

Literatürde ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif ilişki bulan çalışmalar çoğunlukta olsa da iki değişken arasında anlamlı veya negatif ilişki bulan çalışmalar da vardır. Örneğin Grubel (1998), 1997 yılında 115 ülkede genel kabul görmüş çalışmaların aksine ekonomik özgürlük ile ekonomik büyüme arasında güçlü ilişkilerin olmadığını bulgulamıştır. Sturm ve diğerleri (2002), 49 ülke üzerine 1980-1990 dönemi için regresyon analizi yaparak, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki olmadığını sonucuna ulaşmıştır. Santhirasegaram (2007), 2000-2004 döneminde 70 gelişmekte olan ülkede ekonomik özgürlük ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin negatif yönlü ve anlamsız olduğunu bulgulamıştır. Sarıbaş (2009), 1995-2004 döneminde 49 ülke üzerine panel regresyon uygulayarak ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki bulmuştur. Ismail (2010), 2000-2007 döneminde gelişmekte olan ülkeler ile az gelişmiş ülkelerde ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olmadığını tespit etmiştir. Erdem ve Tuğcu (2012), panel eş bütünleşme analizi yaptıkları çalışmada, uzun dönemde ekonomik özgürlüklerin büyüme üzerinde negatif etkisi olduğunu vurgulamıştır. Oral (2014) çalışmasında gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş olmak üzere toplamda 106 ülkenin 1995-2012 döneminde büyüme ile ekonomik özgürlükler arasında gelişmiş ve az gelişmiş ülke gruplarında pozitif yönlü, gelişmekte olan ülkelerde negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir. Türkay (2015), 15 ülke için 2000-2012 döneminde panel regresyon analizi yaparak ekonomik büyümenin sağlanmasında tek başına ekonomik özgürlüğün önemli bir etken olamayacağını belirtmiştir. Eser (2016) çalışmasında, 27 gelişmiş, 25 gelişmekte olan, 10 az gelişmiş ülke için 1995-2013 döneminde panel veri analizi uygulayarak ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere pozitif, az gelişmiş ülkelere ise bir ilişki olmadığını saptamıştır. Baltacı ve diğerleri (2017), gelişmiş ve gelişmekte olan 48 ülkede 1995-2015 döneminde ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Birol ve Demirgil (2020), BRICS ülkelerinde 1995-2018 döneminde, panel eşbütünleşme testi yaptıkları çalışmada, ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Çin için pozitif, Hindistan ve Brezilya için negatif, Güney Afrika ve Rusya için ise anlamsızdır. Santiago ve diğerleri (2020), gelişmekte olan 24 Latin Amerika ve Karayip ülkesinde ekonomik özgürlüğün

ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini ileri sürmüştür. Elina ve Setyadharma (2022), 2009-2019 döneminde en büyük 19 ekonomi ve G-20 ülkeleri için sabit etkiler regresyon modeli uygulayarak ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerinde istatistiki açıdan anlamlı bir etkisi olmadığını bulgulamıştır.

Bu sonuçlar, ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin her ülkenin kendi koşullarına bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde hükümetlerin ekonomideki rolünün büyüklüğü bireylerin ekonomideki payını azalttığından dolayı bu ülkelerde ekonomik özgürlükler ekonomik büyümeyi pozitif etkileyebilecek bir düzeyde değildir.

Tablo 5. Ekonomik Özgürlük ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Seçilmiş Empirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Örneklem Grubu	Zaman Aralığı	Yöntem	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Sonuç
Scully ve Slottje (1991)	144 Ülke	1950-1985	Korelasyon Kat-sayıları	Ekonomik özgürlük endeksi.	GSYH.	Pozitif
De Vanssay ve Mil (1994)	100 Ülke	1985-1988	EKKY	Ekonomik özgürlük endeksi (Scully ve Slottje endeksi).	Kişi başına GSYH, Eğitim, Tasarruf oranı, Nüfus artış oranı.	Pozitif
Islam (1996)	94 Ülke	1980-1992	Yatay Kesit Analizi	Kişi başına GSMH, Kişi başına GSMH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi.	Pozitif
Easton ve Walker (1997)	57 Ülke	1975-1985	EKKY	İşçi başına gelir, Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Teknolojik ilerleme oranı, Tasarruf oranı, Beşeri sermaye (okullaşma) oranı, Sermayedeki yıpranma oranı, Nüfus.	Pozitif
De Haan ve Siermann (1998)	78 Ülke	1980-1992	Ekstrem Sınır Analizi	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Yatırım/GSYH, Orta-öğretime kayıt oranı, Nüfus artış oranı, Kamu harcamaları/GSYH, Enflasyon oranı, İhracat/GSYH.	Pozitif
Farr ve diğerleri (1998)	78 Ülke	1975-1990	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Politik özgürlük endeksi.	Pozitif

Johnson ve Lenartowicz (1998)	38 Ülke	1985-1994	EKKY	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi.	Pozitif
Gwartney ve diğerleri (1999)	82 Ülke	1980-1995	EKKY	Kişi başına GSYH değişim oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Yatırım/GSYH, Beşeri sermaye oranı.	Pozitif
De Haan ve Sturm (2000)	80 Ülke	1975-1990	Ekstrem Sınır Analizi	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Nüfus artış oranı, Kamu harcamaları, Enflasyon oranı, Dış açıklık oranı (ihra-cat+ithalat/GSYH).	Pozitif
Heckelman ve Stroup (2000)	49 Ülke	1980-1990	EKKY	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi.	Pozitif
Sturm ve De Haan (2001)	80 Ülke	1975-1990	EKKY	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Yatırım/GSYH, Ortaokul kaydı.	Pozitif
Ali ve Crain (2002)	119 Ülke	1975-1989	Ekstrem Sınır Analizi	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Siyasi özgürlük endeksi, Sivil özgürlük endeksi, Toplam ticaret/GSYH, Enflasyon oranı, Yurtiçi kredi büyüme oranı.	Pozitif
Carlsson ve Lundström (2002)	74 Ülke	1975-1995	Ekstrem Sınır Analizi	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Yatırım oranı.	Pozitif
Pitlik (2002)	80 Ülke	1975-1995	Ekstrem Sınır Analizi	GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Serbestleşme, Politik oynaklık, Kişi başına GSYH.	Pozitif
Cole (2003)	106 Ülke	1980-1999	EKKY	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Nüfus, Eğitim, Coğrafi değişkenler.	Pozitif
Santhirasegaram (2007)	70 Ülke	2000-2004	EKKY	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Fiziki sermaye, Beşeri sermaye, Demokratik özgürlük.	Negatif
Yıldırım (2009)	96 Ülke	1970-2005	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Eğitim, Teknoloji sınırına uzaklık, Etkileşim.	Pozitif
Cebula (2011)	30 Ülke	2003-2007	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Politik istikrar endeksi, Faiz oranı.	Pozitif

Hristova (2012)	Gelişmekte Olan Ülkeler	1994-2012	Panel Veri Analizi	GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi.	Pozitif
Çetin (2013)	81 Ülke	2000-2010	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Yatırımlar/GS-YİH, Nüfus artış oranı.	Pozitif
Türedi (2013)	12 Ülke	1995-2010	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Fiziksel sermaye, Beşeri sermaye, Finansal gelişme, Enflasyon oranı, Ticari açıklık.	Pozitif
Akin, Aytun ve Aktakas (2014)	94 Ülke	2000-2010	Panel Veri Analizi	GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Brüt ulusal formasyonlar, Beşeri sermaye endeksi, Nüfus.	Pozitif
Bayar (2016)	11 Ülke	1996-2012	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Ticari açıklık, Finansal açıklık.	Pozitif
Erkuş (2016)	24 Ülke	1996-2011	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Sabit sermaye formasyonu, Beşeri sermaye harcaması, Demokrasi düzeyi, Politik özgürlük, Sivil hürriyetler, Dış ticaret açıklık düzeyi.	Pozitif
Şahin (2016)	Türkiye	1980-2015	Granger Neden-sellik Analizi	GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi, Politik haklar ve sivil özgürlükler endeksi, Yolsuzluk endeksi, Nüfus, Yükseköğrenim mezun sayısı.	Pozitif
Baltacı ve diğerleri (2017)	48 Ülke	1995-2015	Panel Veri Analizi	GSYH yüzde değişim. Kişi başına GSYH yüzde değişim.	Ekonomik özgürlük endeksi, Gini katsayısı, Yolsuzluk endeksi.	Negatif

Brkic (2020)	AB Ülkeleri	1994-2018	Panel Veri Analizi	Kişi başına GSYH büyüme oranı.	Ekonomik özgürlük endeksi ve bileşenleri (Mülkiyet hakları, Hükümet bütünlüğü, Vergi yükü, Kamu harcamaları, İş özgürlüğü, İşgücü özgürlüğü, Ticaret özgürlüğü, Parasal özgürlük, Yatırım özgürlüğü, Finansal özgürlük), Brüt sermaye, Doğrudan yabancı yatırımlar, Pazar açıklığı.	Pozitif
Santiago ve diğerleri (2020)	24 Ülke	1995-2015	Panel Veri Analizi	GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi, Nüfus, Enerji Tüketimi, Küreselleşme, (Sosyal küreselleşme, Siyasi küreselleşme, Ekonomik küreselleşme).	Negatif
Özyılmaz (2022)	155 Ülke	2021	EKKY	Kişi başına GSYH.	Ekonomik özgürlük endeksi ve bileşenleri (Kamu harcamaları, Vergi Yükü, Mali sağlık, Ticaret özgürlüğü, Yatırım özgürlüğü, Finansal özgürlük, Mülkiyet hakları, Yargı etkinliği, Kamusal dürüstlüğü, İş özgürlüğü, İşgücü özgürlüğü, Parasal özgürlük).	Pozitif

Kaynak: Bu tablo mevcut literatür temelinde yazar tarafından hazırlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Gelişmiş ve zengin ülkelerin ekonomik başarılarının arkasındaki temel faktörlerin başında ekonomik göstergelerden ziyade ekonomik olmayan faktörler (non-economic factors) daha önemli bir rol oynamaktadır (Ata ve Tuğlu Dur, 2022: 218). Sosyal, kültürel, hukuksal ve siyasal faktörler gibi kurumsal ve yapısal unsurların da önemli olduğu, günümüz ekonomi literatüründe önemle vurgulanan konulardandır. Bu konularda yapılan çalışmalarda, ekonomik faktörlerin rolü göz ardı edilmemekle beraber, ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir düzeyi ve ekonomik büyüme oranı farklılıklarının açıklanmasında kurumsal faktörlerin rolü ön plana çıkarılmaktadır. Özellikle de piyasa ekonomisinin gelişimi yönündeki kurumsal faktör iyileştirmeleri, önemli

açıklayıcı değişkenler olarak öne çıkmaktadır. Çeşitli kuruluşların ekonomik özgürlük göstergelerini yayınlamasının ardından, piyasa odaklı ekonomi politikalarının ekonomik büyümeyi teşvik edip etmediğini ve ediyorsa ne ölçüde teşvik ettiğini test etmek mümkün hale gelmiştir. Bunun üzerine artık bu tür ekonomi dışı faktörlerin özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmada oynadığı rolü bulmak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur. Son zamanlarda yapılan çok sayıda çalışma, ülkelerarası ekonomik performans farklılıklarını açıklamada ekonomik özgürlüğün önemli olabileceğini ileri sürmektedir.

Bu çalışmada ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme ile ilişkisine yönelik geniş bir literatür taraması yapılmış ve çalışmaların benzerlikleri ve farklılıkları genel hatları ile ele alınmıştır. Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen empirik literatür 1990'lı yıllarda oluşmaya başlamıştır (Doucouliagos ve Ulubaşoğlu, 2006). Bunun temel nedeni ekonomik özgürlüklerin 1990'lı yıllardan itibaren endeksler yardımıyla ölçülebilir olmasıdır. İncelenen çalışmalarda bağımsız değişken olarak ele alınan ekonomik özgürlüğü temsilen çoğunlukla Freedom House, Heritage Vakfı ve Fraser Enstitüsü gibi kuruluşlarca yayımlanan ekonomik özgürlük endeksleri ve/veya bunların alt bileşen endeksleri kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak ise ekonomik büyümeyi temsilen GSYH veya bununla ilgili göstergeler değerlendirilmiştir. Bugüne kadar bu literatürün sistematik bir sentezi yapılmamıştır. Bu makale böyle bir sentez sağlamış ve bu literatürün güçlü ve zayıf yanları vurgulanmıştır. Ancak ekonomik özgürlükler alanı henüz tam olgunlaşmadığı için Frank ve Hatak (2014)'ın belirttiği gibi mevcut çalışmaların sayısı sınırlı ve dağınık olduğundan bu alandaki bütün çalışmaların incelemesi yapılamamıştır.

Ekonomik özgürlük ile ekonomik büyüme değişkenlerini konu alan literatürde söz konusu göstergeler arasındaki ilişki ülke örnekleme, kullanılan değişkenler ve metodolojiye göre farklılık göstermektedir. İncelenen çalışmaların yanlış model belirleme ve duyarlılık testlerinin bulunmaması gibi dezavantajları olsa da, bu çalışmalara toplu olarak bakıldığında bu iki değişken arasında ortaya çıkan güçlü bir ilişki vardır. Ayrıca, model belirleme ve duyarlılık sorunlarını daha titiz bir şekilde ele alan çalışmalar, ekonomik özgürlüğün pozitif bir büyüme etkisi olduğunu da ortaya koymaktadır (De Haan ve Sturm, 2000). Genel olarak ekonomik özgürlük literatürü, ülkelerin güçlü mülkiyet haklarına ve ticareti ve gönüllü değişimi destekleyen politikaları uygulayan serbest piyasa kurumlarına ne ölçüde sahip olduklarının, ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli etkisini vurgulamaktadır (Justesen, 2008: 643). Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme üzerine yapılan empirik çalışmaların çoğunluğunda

bu değişkenler arasında g¼c¼l¼ bir korelasyonun varlığı g¼zlemlenmiřtir. Literat¼rdeki h¼kim varsayım, genelde ekonomik ¼zg¼rl¼k ekonomik b¼y¼meye neden olur şeklindeir. ¼¼nk¼ yolsuzlukla m¼cadele ve serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesi işlem maliyetlerini azalttığından dolayı yerli ve yabancı yatırımcıların kararlarını olumlu etkileyebilmektedir. Ancak, belirli ¼lke ve yılları analiz eden bazı ¼alıřmalarda ekonomik ¼zg¼rl¼klere ait alt endeksler bazında ulaşılan sonu¼lar istatistiksel olarak anlamsız veya negatif bulunmuştur. Bu durumun ortaya ¼ıkmasının temel nedeni; kurumsal yapının gelişmekte olan ¼lkelerde yeterince ilerleme kaydetmemiş olması ve ekonomik ¼zg¼rl¼klerdeki gelişmelerin ¼lkelerin sahip olduğu yurtiçi ve yurtdışı fonları risk d¼zeyi daha d¼ř¼k olan yurtdışındaki yatırımlara y¼nlendirmesidir.

İncelenen ¼alıřmalar genel olarak değerlendirildiğinde, bazı ekonomistler yapılan analizler sonucunda ekonomik ¼zg¼rl¼klerin ekonomik b¼y¼meyi desteklediğini savunurken, bazıları da d¼nemsel olarak yaşanan krizler neticesinde ¼zg¼rl¼k¼¼ ekonomik sistemlerin ¼zellikle reg¼lasyonlar ¼zerinden kendi ekonomik krizlerini meydana getirdiğini d¼ř¼nmektedir. Ekonomik ¼zg¼rl¼klerin ekonomik b¼y¼meyi pozitif etkilediğini bulgulayan ¼alıřma sayısı daha fazla olsa da ekonomik ¼zg¼rl¼klerin ekonomik b¼y¼meye etkisinin sınırlı ya da bu etkinin negatif olduğunu bulgulayan ¼alıřmalar da mevcuttur. Dolayısıyla ekonomik ¼zg¼rl¼klerin ekonomik b¼y¼meyi pozitif etkilediği tezi ¼zerinde tam bir fikir birliği sağlanamadığı g¼r¼lmektedir. Aslında bu durum konu ile ilgili yeni ¼alıřmaların gereksinimine işaret etmektedir. Bu alanda yapılan teorik ve empirik ¼alıřmalar belli y¼nlerden eleştirilmeye m¼sait olsa bile, bu ¼alıřmaların ¼ođundan elde edilen ortak sonu¼, ekonomik ¼zg¼rl¼klere sahip ekonomilerin, daha gelişmiş ve zengin toplum olma ¼zelliđi g¼stermeleridir. Bu aynı zamanda h¼k¼metin, akademisyenlerin ve politika yapıcıların uygun politikayı form¼le etmelerine ve aynı miktarda kaynakla ve iyileştirilmiş bir iş ortamının yardımıyla daha y¼ksek bir b¼y¼me oranına ulaşmalarına olanak tanıyacaktır. Bu y¼n¼ ile g¼c¼l¼ ekonomik ¼zg¼rl¼klere sahip ¼lkelerin, ekonomik b¼y¼meye katkı sağlayacağı tezi farklı ¼lke ve ¼lke grupları ¼zerinde g¼n¼m¼zde ve gelecekte incelenmesi gereken ¼nemli bir konudur.

Kaynak¼a

- Abrams, A. B. and Lewis, A. K. (1995). Cultural and institutional determinants of economic growth: A cross-section analysis. *Public Choice*, 83(3/4), 273-289.
- Acar, M. (2010). Serbest ticaret, ekonomik ¼zg¼rl¼kler ve refah. *BİLİG*, 53, 1-28.
- Acemoğlu, D., Johnson, S. and Robinson, J. A. (2004). *Institutions as the fundamental cause of long-run growth*. Cambridge: NBER Working Paper.

- Açıkgöz, B., Amoah, A. ve Yılmaz, M. (2016). Economic freedom and growth: a panel cointegration approach. *Panaeconomicus*, 63(5), 5462.
- Ahmed, S. and Ahmad, H. K. (2020). Impact of economic and political freedom on economic growth in asian economies, *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 9(1), 219-231.
- Akçay, S. (2000). Yolsuzluk, ekonomik özgürlükler ve demokrasi. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(1), 1-15.
- Akın, C. S., Aytun, C. ve Aktakas, B. G. (2014). The impact of economic freedom upon economic growth: an application on different income groups. *Asian Economic and Financial Review*, 4(8), 1024-39.
- Akıncı, M., Erkal, G. ve Yılmaz, Ö. (2015). Ekonomik özgürlükler ve yolsuzluk ilişkisi: Türkiye için bir zaman serisi analizi. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 144-165.
- Akıncı, M., Yüce Akıncı, G. ve Yılmaz, Ö. (2014). Ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri: Bir panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 81-96.
- Akinbo, O. S. (2021). *Natural resource curse, economic freedom, economic growth and development: case of Africa* (Doctoral dissertation). Michigan Technological University.
- Al-Gasaymeh, A., Almahadin, H., A., Alshurideh, M., Al-Zoubi, N., A. and Al-Zoubi, H. M. (2020). The role of economic freedom in economic growth: Evidence from the MENA region. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 13(10), 759-774.
- Al-Katout, F. and Bakir, A. (2019). The impact of economic freedom on economic growth. *International Journal of Business and Economics Research*, 8(6), 469- 477.
- Ali, A. M. and Crain, W. M. (2002). Institutional distortions, economic growth freedom and growth. *Cato Journal*, 21(3), 415-426.
- Altay, H. ve Çelebioğlu, F., (2011). Demokrasi, ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin mekansal analizi: Avrupa ülkeleri üzerine bir inceleme, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(2), 219-234.
- Altın, A. ve Sungur, O. (2019). Ekonomik büyüme sürecinde ekonomik özgürlüklerin rolü: Yükselen piyasa ekonomilerinden ampirik kanıtlar. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 181-202.
- Altman, M. (2008). How much economic freedom is necessary for economic growth. *Economics Bulletin*, 15(2), 1-20.
- Andrew B. S. (1993). *The illusion of choice: how the market economy shapes our destiny*. USA: State University of New York Press.
- Anwar, S. and Akram, W. (2017), Economic freedom and growth nexus in selected South Asian Countries, *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 7(10), 40-47.
- Anwar, S., Quaratulain, W. A. and Ahram, W. (2017). Economic freedom and growth nexus in selected South Asian countries. *Journal of Applied Environmental Biological Sciences*, 7(10), 40-47.
- Artan, S. ve Halaycıoğlu, P. (2014). Kurumsal yapı ve iktisadi büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Sosyoekonomi*, 2, 347-366.
- Ashby, N. J. and Russell S. S. (2008). Income inequality and economic freedom in the U.S. states. *Public Choice*, 134(3-4), 329-346.
- Ata, A. Y. (2009). *Kurumsal iktisat çerçevesinde yolsuzluğun fırsat ve motivasyonları: AB ülkeleri üzerine bir inceleme*. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.

- Ata, A. Y. ve Tuğlu Dur, D. (2022). Zenginliğe giden yolda mülkiyet hakları ve ekonomik özgürlüklerin rolü: Türkiye ekonomisi üzerinde bir inceleme. *Liberal Düşünce Dergisi*, 27(105), Kış, 201-222.
- Ayal, E. B. and Georgios, K. (1998). Components of economic freedom and growth: An empirical study. *The Journal of Developing Areas*, 32(3), 327-338.
- Azman-Saini, W.N.W., Baharumshah, A. Z. and Law, S. H. (2010). Foreign direct investment, economic freedom and economic growth: International evidence. *Economic Modelling*, 27(5), 1079-1089.
- Awan, A. G. and Akbar, A. (2018). Economic Freedom of women and its impact on economic growth. *Global Journal of Management, Social Sciences and Humanities*, 4(3), 503-530.
- Awan, A. G. and Naeem, I. (2020). Relationship between economic freedom and economic growth in Pakistan. *Global Journal of Management Social Sciences and Humanities*, 6(1), 1-29.
- Baltacı, N., Kargı, B., Beken, G. H. ve Akyol, H. (2017). Ekonomik özgürlük, gelir eşitsizliği ve yolsuzluk ile büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi. *IV. IBANESS Congress*, Bulgaria.
- Barro, R. J. (1996). Democracy and growth. *Journal of Economic Growth*, 1(1), 1-27.
- Bayar, Y. and Aytemiz, L. (2015). Impact of economic freedom, political stability and economic growth in the USA on emerging Asian Economies. *Actual Problems of Economics*, 168(6), 62-73.
- Bayramoğlu, T. ve Boz, F.Ç. (2017). Ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyümeye etkisi: İslam birliği teşkilatı ülkeleri üzerine panel veri analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 24(3), 913-927.
- Bengoa, M. and Sanchez-Robles, B. (2003). Foreign direct investment, economic freedom and growth: New evidence from Latin America. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 529-545.
- Bennett, D. L. (2016). Subnational economic freedom and performance in the United States and Canada. *Cato Journal*, 36(1), 165-85.
- Berggren, N. (2003). The benefits of economic freedom: A survey. *The Independent Review*, 8(2), 193-211.
- Beşkaya, A. ve Manan, Ö. (2009). Ekonomik özgürlükler ve demokrasi ile ekonomik performans arasındaki ilişkinin zaman serileri ile analizi: Türkiye örneği. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 47-76.
- Biol, Y. E. ve Demirgil, B. (2020). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisi: BRICS ülkeleri üzerine ampirik bir çalışma. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(3), 546-558.
- Bjornskov, C. and Foss, N. J. (2008). Economic freedom and entrepreneurial activity: Some cross-country evidence. *Public Choice*, 134, 307-328.
- Bjornskov, C. (2017). Growth, inequality, and economic freedom: evidence from The U.S. states. *Contemporary Economic Policy*, 35(3), 518-531.
- Borovic, Z. (2014). Does economic freedom impact economic growth: decomposing the Effects for Bosnia and Herzegovina. *Acta Economica*, 12(21), 9-20.
- Brkic, I. (2020). *The relationship between economic freedom and economic growth in EU countries* (Doctoral Thesis). Universitat Jaume I, Programa de Doctorado en Economía y Empresa, İspanya.

- Brkic, I., Gradojević, N. and Ignjatijević, S. (2020). The impact of economic freedom on economic growth? new European dynamic panel evidence. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(26), 1-13.
- Carlsson, F. and Lundström, S. (2002). Economic freedom and growth: decomposing the effects. *Public Choice*, 112(¾), 335-44.
- Cebula, R. J. (2011). Economic growth, ten forms of economic freedom, and political stability: an empirical study using panel data 2003-2007. *Journal of Private Enterprise*, 26(2), 61-81.
- Cebula, R. J. (2013). Which economic freedoms influence per capita real income? *Applied Economics Letters*, 20(4), 368-72.
- Cebula, R. J. and Clark, R. J. (2014). The effects of economic freedom, regulatory quality and taxation on the level of per capita real income: a preliminary analysis for OECD nations and non-G8 OECD nations. *Applied Economics*, 46, 3836-48.
- Cebula, R. J. and Mixcon, F. G. (2012). The impact of fiscal and other economic freedoms on economic growth: An empirical analysis. *International Advances in Economic Research*, 18, 139-49.
- Cebula, R. J. and Mixcon, F. G. (2014). The roles of economic freedom and regulatory quality in creating a favorable environment for investment in energy R&D, infrastructure, and capacity. *American Journal of Economics and Sociology*, 73(2), 299-324.
- Chheng, K. (2005). How do economic freedom and investment affect economic growth? *Macroeconomics*, 509021.
- Coetzee, C. E. and Kleynhans, E. P. (2017). Economic freedom and economic growth in South Africa. *Managing Global Transitions*, 15(2), 169-185.
- Cole, J. H. (2003). The contribution of economic freedom to world economic growth, 1980-99. *Cato Journal*, 23(2), 189-98.
- Compton, R. A., Giedeman, D. C. and Hoover, G. A. (2011). Panel evidence on economic freedom and growth in the United States. *European Journal of Political Economy*, 27(3), 423-435.
- Corbi, R. B. (2007). The components of economic freedom, income and growth. *Est. econ., São Paulo*, 37(3), 515-545.
- Çetin, R. (2013). Ekonomik özgürlüğün gelir düzeyi üzerindeki etkisinin panel veri analizi yöntemiyle incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(2), 37- 47.
- Çoban, M. N. (2020). Ekonomik özgürlüklerin insani gelişmişlik üzerine etkisi: Vısegrad dört-lüsü kapsamında panel veri analizi. *TESAM Akademi Dergisi*, 7(1), 143-162.
- Dam, M.M. ve Şanlı, O. (2019).Ekonomik özgürlüğün büyüme üzerindeki etkisi: BRIC-T ülkeleri üzerine bir panel ARDL analizi. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33 (4), 1027-1044.
- Dawson, J. W. (1998). Institutions, investment, and growth: New cross-country and panel data evidence. *Economic Inquiry*, 36(4), 603-619.
- Dawson, J. W. (2003). Causality in the freedom-growth relationship. *European Journal of Political Economy*, 19, 479-495.
- De Haan, J. and Siermann, C. L.J. (1998). Further evidence on the relationship between economic freedom and economic growth. *Public Choice*,95(3-4), 363-380.
- De Haan, J. and Sturm, J. E. (2000). On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy*, 16(2), 215-241.

- De Haan, J. (2003). Economic freedom: editor's introduction. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 395-403.
- De Haan, J. and Sturm, J. E. (2003). Does more democracy lead to greater economic freedom? new evidence for developing countries. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 547-563.
- De Haan, J., Lundstrom, S. and Sturm, J. E. (2006). Market-oriented institutions and policies and economic growth: a critical survey. *Journal of Economic Surveys*, 20(2), 157-91.
- De Vanssay, X. and Spindler, Z. A. (1994). Freedom and growth: Do constitutions matter? *Public Choice*, 78(3-4), 359-72.
- Doucouliaqos, C. and Ulubasoglu, M. A. (2006). Economic freedom and economic growth: Does specification make a difference? *European Journal of Political Economy*, 22(1), 60-81.
- Easton, S. T. and Walker, M. A. (1997). Income, growth, and economic freedom. *American Economic Review*, 87(2), 328-332.
- Edlund, K. (2017). *Does economic freedom affect the growth rate*. Umea Universitet Bachelor Thesis, 1-44.
- Elina, S., and Setyadharna, A. (2022). The effect of innovation, economic freedom, macroeconomic variables on GDP. *Efficient: Indonesian Journal of Development Economics*, 5(1), 1520-1533.
- Erdal, F. and Yenipazarli, A. (2013). Which economic freedoms contribute income per capita? Are results sensitive to the indicators and the estimation methods? *Emerging Markets Finance and Trade*, 49(5), 130-147.
- Erdem, E. ve Tuğcu C. T. (2012). New Evidence on the relationship between economic freedom and growth: a panel cointegration analysis for the case of OECD. *Global Economy Journal*, 12(3), 1-18.
- Erkuş, S. (2016). *Demokrasi, ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Eser, Z. E. (2016). *Ekonomik özgürlükler ve kalkınma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Esposito, A. G. and Zaleski, P. A. (1999). Economic freedom and the quality of life: An empirical analysis. *Constitutional Political Economy*, 10(2), 185-197.
- Fabro, G. V. (2012). Direct and indirect effects of economic and political freedom on economic growth. *Journal of Economic Issues*, 46(4), 1059-1080.
- Faria, H. J. and Montesinos, H. M. (2009). Does economic freedom cause prosperity? An IV approach. *Public Choice*, 141(1-2), 103-127.
- Farhadi, M., Islam, R. and Moslehi, S. (2015). Economic freedom and productivity growth in resource-rich economies. *World Development*, 72, 109-126.
- Farr, W. K., Lord, R. A. and Wolfenbarger, J. L. (1998). Economic freedom, political freedom, and economic well-being: a causality analysis. *Cato Journal*, 18(2), 247-262.
- Foley, M. ve Clark, JR (2016). Ekonomik özgürlük ve gerçek gelir. *Journal of Regional Analysis & Policy*, 46 (1), 52-59.
- Fraser Institute, (2022). Economic freedom of the world 2022 annual report. Erişim adresi: <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom-of-the-world-2022-annual-report>.

- Gehring, K. (2013), Who benefits from economic freedom? unraveling the effect of economic freedom on subjective well-being. *World Development*, 50(50), 74-90.
- Gemrik, S. (2014). *Ekonomik özgürlükler üzerine karşılaştırmalı analiz* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Goldsmith, A. (1997). Economic rights and government in developing countries: cross-national evidence on growth and development. *Studies in Comparative International Development*, 32(2), 29-44.
- Gounder, R. (2002). Political and economic freedom, fiscal policy, and growth nexus: Some empirical results for Fiji, *Contemporary Economic Policy*, 20(3), 234-245.
- Goes, C. (2016). Institutions and growth: A GMM/IV panel VAR approach. *Economics Letters*, 138, 85-91.
- Göcen, S. (2021). Gelişen ülkelerde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap Panel Granger nedensellik testi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(3), 865-878.
- Gövdeli, T. (2018). Ekonomik özgürlük, turizm ve ekonomik büyüme: BRICST ülkelerinde Konya Bootstrap nedensellik analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun TERZİ Özel Sayısı, 379-390.
- Graafland, J. and De Jong, E. (2021). The moderating role of culture on the benefits of economic freedom: cross-country analysis. *Journal of Comparative Economics*, 50(4), 1-13.
- Grubel, H. G. (1998). Economic freedom and human welfare: Some empirical findings. *Cato Journal*, 18(2), 287-304.
- Gurgul, H. and Lach, L. (2012). The nexus between improvements in economic freedom and growth: evidence from CEE countries in transition. *Central European Journal of Economic Modelling and Econometrics*, 3, 133-168.
- Güney, T. (2017). Türkiye ve BRICS ülkelerinde ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerine etkisi, *International Review of Economics and Management*, 5(2), 30-47.
- Gwartney, J., Lawson, R. and Block, W. (1996). *Economic freedom of the world, 1975-1995*. Vancouver: Fraser Institute.
- Gwartney, J., Lawson, R. and Holcombe, R. G. (1999). Economic freedom and the environment for economic growth. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 155(4), 643-663.
- Gwartney, J. D., Holcombe, R. G. and Lawson, R. A. (2004). Economic freedom, institutional quality, and cross-country differences in income and growth. *Cato Journal*, 24 (3), 205-233.
- Hall, J. C. and Lawson, R. A. (2014). Economic freedom of the world: an accounting of the literature. *Contemporary Economic Policy*, 32(1), 1-19
- Hall, J., Levendis, J. and Scarcioffolo. A. (2020). The efficient corruption hypothesis and the dynamics between economic freedom, corruption, and national income. *Journal of Developing Areas*, 54(3), 161-175.
- Hanke, S. H. and Walters, S. J.K. (1997). Economic freedom, prosperity, and equality: a survey. *Cato Journal*, 17(2), 117-146.
- Hanson, J. R. (2000). Prosperity and economic freedom. *The Independent Review*, 4(4), 525-531.
- Haydaroglu, C. (2016). The effect of foreign direct investment and economic freedom on economic growth: the case of BRICS countries. *Research in World Economy*, 7(1), 1-10.

- Heckelman, J. C. (2000). Economic freedom and economic growth: a short-run causal investigation. *Journal of Applied Economics*, 3(1), 71-91.
- Heckelman, J. C. and Stroup, M. D. (2000). Which economic freedoms contribute to growth? *Kyklos*, 53, 527-544.
- Heckelman, J. C. and Knack, S. (2009). Aid, economic freedom, and growth. *Contemporary Economic Policy*, 27(1), 46-53.
- Hristova, K. D. (2012). *Does economic freedom determine economic growth? a discussion of the heritage foundation's index of economic freedom*. Mount Holyoke College, South Hadley.
- Hussain, M. E. and Haque, M. (2016). Impact of economic freedom on the growth rate: a panel data analysis. *Economies*, 4(5), 1-15.
- Islam, S. (1996). Economic freedom, per capita income and economic growth. *Applied Economics Letters*, 3(9), 595-97.
- Ismail, N. (2010). Income inequality, economic freedom and economic growth. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 25, 144-157.
- Işık, M. (2016). Ekonomik özgürlükler ekonomik büyümenin belirleyicileri mi? OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. V. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, Bildiriler Kitabı II, 169-183.
- Johnson, J. P. and Lenartowicz, T. (1998). Culture, freedom and economic growth: do cultural values explain economic growth? *Journal of World Business*, 33(4), 332-356.
- Justesen, M. K. (2008). The effect of economic freedom on growth revisited: new evidence on causality from a panel of countries 1970–1999. *European Journal of Political Economy*, 24, 642-660.
- Kamacı, A., Ceyhan, M., S., ve Peçe, M. A. (2018). Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Nüfusun çoğunluğu müslüman olan 28 ülke için bir panel veri analizi. *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi*, 577-591.
- Karabegovic, A., Samida, D., Schlegel, C. M. and McMahon, F. (2003). North American economic freedom: an index of 10 canadian provinces and 50 US states. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 431–52.
- Kates, S. (2011). *Free market economics: An introduction for the general reader*, Edward Elgar Publishing.
- Kılıç, C. and Arıca, F. (2014). Economic freedom, inflation rate and their impact on economic growth: A panel data analysis. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 16(1), 160-176.
- Kılıcı, E. N. (2018). Ekonomik özgürlük endeksi ile makroekonomik indikatörler arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi; Türkiye örneği, *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları II*, 151-170.
- Kılıcı, E. N., ve Akıncı, A. (2020). Türkiye’de ekonomik özgürlük düzeyinin ekonomik büyüme ve doğrudan yatırımlar üzerindeki etkisinin araştırılmasına yönelik bir analiz. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 47-59.
- Konu, A. ve ATA, A. Y. (2016). Yolsuzluk ve ekonomik özgürlük ilişkisi: AB ülkeleri üzerine yatay kesit analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 195-207.
- Kormendi, R. C. and Meguire, P. G. (1985). Macroeconomic determinants of growth: cross-country evidence. *Journal of Monetary Economics*, 16(2), 141–63.
- Kouton, J. (2019). Relationship between economic freedom and inclusive growth: a dynamic panel analysis for sub-Saharan African countries. *Journal of Social and Economic Development*, 21(1), 143-165.

- Kraus, S., Breier, M. and Dasi-Rodriquez, S. (2020). The art of crafting a systematic literature review in entrepreneurship research. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 16(3), 1023-1042.
- Kreft, S. F. and Russell S. S. (2005). Public policy, entrepreneurship and economic freedom. *Cato Journal*, 25(3), 595-616.
- Krieger, T. and Meierrieks, D. (2015). Political capitalism: January the interaction between income inequality economic freedom and democracy. *Cesifo Working Paper Series*, 5681, 1-37.
- Madan, A. (2002). The relationship between economic freedom and socio-economic development. *Honors Projects Working Paper*, 37, 1-47.
- Mahmood, K., Taseef A., Imran S. and Faridi, M., Z. (2010). Impact of economic freedom on economic growth: The case of some selected SAARC member countries. *International Research Journal of Finance and Economics*, 52, 7-16.
- Mahmood, K. and Azid, T. (2011). economic freedom verses economic growth: cross countries analysis in the form of ARDL approach, *Asian Economic and Financial Review*, 1(1), 14-25.
- Manan, Ö. (2009). *Kurumsal yapı olarak demokrasi ve ekonomik özgürlüklerin ekonomik performansa etkisi: Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Mohammadi, H., Shayanmehr, S. and Borrero, J. D. (2023). Does freedom matter for sustainable economic development? New evidence from spatial econometric analysis. *Mathematics*, 11(145), 1-19.
- Nelson, M. A. and Singh, R. D. (1998). Democracy, economic freedom, fiscal policy and growth in LDCs: A fresh look. *Economic Development and Cultural Change*, 46(4), 677- 696.
- Ngoc, T. N. and Ngoc, B. H. (2021). Impact of economic freedom on corruption revisited in ASEAN countries: a bayesian hierarchical mixed-effects analysis. *Economies*, 9(3), 1-16.
- Nikolaev, B. (2014). Economic freedom and quality of life: evidence from the OECD's your better life index. *The Journal of Private Enterprise*, 29(3), 1-35.
- North, D. (1997). The contribution of the institutional economics to and understing of the transition problem. *Wider Perspectives on Global Development*, Annual Lecture, 1-15.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noyan Yalman, İ., Sandalcılar, A. R. ve Demirkoparan, F. (2011). Özgürlükler ve ekonomik kalkınma: Latin Amerika ve Türkiye. *Atatürk Ü. İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 431-444.
- Okşak, Y. ve Dağlıgan, G. (2020). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret. büyüme ve ekonomik özgürlük ilişkisi üzerine ampirik bir analiz. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 6(3), 79-89.
- Oral, İ. O. (2014). *Demokratikleşme ve ekonomik özgürlüklerin temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önder, H. ve Zarıfy, A. (2021). Ekonomik özgürlüklerin doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkisi: Orta ve Güney Asya ülkeleri üzerine bir panel veri analizi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 76-86.
- Öztürk Çetenak, Ö. ve Işık, M. (2016). Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasındaki

- nedensellik ilişkisi: OECD ũlkeleri ũzerine bir uygulama. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli ũniversitesi SBE Dergisi*, 6(1), 1-16.
- Özyılmaz, A. (2022). The role of economic freedoms in economic growth. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 20(3), 59-74.
- Paakkönen, J. (2010). Economic freedom as driver of growth in transition. *Economic Systems*, 34(4), 469-79.
- Pelaez, R. (2009). Economic freedom: a comparative study. *Journal of Economics and Finance*, 33(3), 246-58.
- Panahi, H., Assadzadeh, A. and Refaei, R. (2014). Economic freedom and economic growth in Mena countries. *Asian Economic and Financial Review*, 4(1), 105-116.
- Pattanaik, F. and Nayak, N. C. (2014). Economic freedom and economic growth in india: what is the empirical relationship? *Economic Change and Restructuring*, 47(4), 275-298.
- Perez-Moreno, S. and Angulo-Guerrero, M. J. (2016). Does economic freedom increase income inequality evidence from the eu countries. *Journal of Economic Policy Reform*, 19(4), 327-347.
- Piatek, D., Szarzec, K. ve Pilc, M. (2013). Economic freedom, democracy and economic growth: a causal investigation in transition countries. *Post-Communist Economies*, 25(3), 267-288.
- Pitlik, H. (2002). The path of liberalization and economic growth. *Kyklos*, 55, 57-80.
- Pourgerami, A. and Assane, D. (1992). Macroeconomic determinants of growth: new measurement and evidence on the effect of political freedom. *Applied Economics*, 24(1), 129-36.
- Ram, R. (2014). Measuring economic freedom: a comparison of two major sources. *Applied Economics Letters*, 21(12), 852-856.
- Razmi, M. J. and Refaei, R. (2013). The effect of trade openness and economic freedom on economic growth: the case of Middle East and East Asian Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(2), 376-385.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sameti, M. and Shahchera, M. (2006). Economic freedom, economic growth and governments tax revenue in (MENA). *Iranian Economic Review*, 11(17), 67-86.
- Santiago, R., Fuinhas, J. A. and Marques, A. C. (2020). The impact of globalization and economic freedom on economic growth: the case of the Latin America and Caribbean countries. *Economic Change and Restructuring*, 53(1), 61-85.
- Santhirasegaram, S. (2007). The impact of democratic and economic freedom on economic growth in developing countries: pooled cross country data evidence. *Journal of Applied Sciences*, 7(11), 1484-1489.
- Saraç, M. (2021). İktisadi büyüme ve ekonomik özgürlükler arasındaki ilişki: OECD ũlkeleri için ekonometrik veri analizi (2000-2021). Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir ũniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Sarıbaş, H. (2009). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bir panel veri analizi". *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 46(538), 7-16.
- Scully, G. W. (1988). The institutional framework and economic development. *Journal of Political Economy*, 96(3), 652-62.

- Scully, G. W. and Slottje, D. J. (1991). Ranking economic liberty across countries. *Public Choice*, 69(2), 121-152.
- Scully, G. W. (1992). *Constitutional environments and economic growth*. Princeton: Princeton University Press.
- Stroup, M. D. (2007). Economic freedom, democracy and the quality of life. *World Development*, 35(1), 52-66.
- Sturm, J. E. and De Haan, J. (2001). How robust is the relationship between economic freedom and economic growth really? *Applied Economics*, 33(7), 839-844.
- Sturm, J. E., Leertouwer, E. and De Haan, J. (2002). Which economic freedoms contribute to growth? A comment. *Kyklos*, 55(3), 403-416.
- Sucu, M. B. (2017). Yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik özgürlük, büyüme ve kalkınma ilişkisi: Bir panel veri analizi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2(2), 135-167.
- Swaleheen, M. and Stansel, D. (2007). Economic Freedom, Corruption, and Growth. *Cato Journal*, 27(3), 343-358.
- Şahin, İ. (2016). Türkiye’de 1980-2015 yılları arası demokrasi, ekonomik özgürlük ve yolsuzlukların ekonomik büyümeye etkileri. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(2), 317-334.
- Taş, C. ve Ulusoy, V. (2021). Economic Freedom And Endogenous Economic Growth. *TESAM Akademi Dergisi*, 8(2), 265-296.
- Tekbaş, M. (2022). Ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisi: Çin örneği. *Social Sciences Research Journal*, 11(3), 388-398.
- The Fraser Institute (2003). *Economic freedom of the world annual report*, Vancouver BC.
- The Heritage Foundation (2004). *Index of economic freedom*, the heritage foundation Washington DC and dow jones and company, New York.
- The Heritage Foundation, (2022). *2022 index of economic freedom*, New York.
- Tiwari, A. K. (2011). Foreign aid, FDI, economic freedom and economic growth in Asian countries. *Global Economy Journal*, 11(3), 1-28.
- Tran, D. V. (2019). A study on the impact of economic freedom on economic growth in ASEAN countries. *Business and Economic Horizons*, 15(3), 423-449.
- Tunçsiper, B. ve Biçen, Ö. F. (2014). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel regresyon yöntemiyle incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 25-46.
- Tunçsiper, B. ve Biçen, Ö. F. (2015). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme: yükselen piyasa ekonomileri üzerine bir inceleme. *International Conference On Eurasian Economies*, SESSION 7E: Kalkınma II, 884-889.
- Türedi, S. (2013). The effect of economic freedom on economic growth: a panel data analysis for 12 Islamic countries. *International Research Journal of Finance and Economics*, 107, 154-62.
- Türkay, H. (2015). Seçilmiş bazı geçiş ekonomilerinde iktisadi özgürlükler ve iktisadi büyüme ilişkisi: bir panel veri analizi. *International Conference on Eurasian Economies*, SESSION 5E: Büyüme, 825-830.
- Vega-Gordillo, Ml and Alvarez-Arce, J. L. (2003). Economic growth and freedom: a causality study. *Cato Journal*, 23(2), 199-215.

- Vukotic ,V. ve Bacovic, M. (2006). Economic freedom and economic growth in south east Europe. *Transition Studies Review*, 13(1), 81–91.
- Yenipazarlı, A. (2009). *Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye üzerine bir zaman serisi analizi* (Yayınlanmış Doktora Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nazilli.
- Yıldırım, S. (2009). Aghion-Howitt büyüme modeli çerçevesinde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(25), 259-268.
- Yılmaz, B. (2016). impact of openness and economic freedom on economic growth in the transition economies of the European Union. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 14(1) 7-19.
- Zhou, A. (2021). *The relationship between economic freedom and income equality* (Master Thesis). Anqi Zhou, The University Of Chicago, USA.
- Weede, E. (2006). Economic freedom and development: new calculations and interpretations. *Cato Journal*, 26(3), 511-524.
- Williamson, R. C. and Mathers, L. R. (2011). Economic freedom, culture, and growth. *Springer Science Business Media. Public Choice*, 148, 313–335.
- World Bank (2002). *World development report: Building institutions for markets*. Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (2004). *2003 annual review of development effectiveness: the effectiveness of bank support for policy reform*. Washington: The World Bank.
- Wu, W. and Davis, O. A. (1999). The two freedoms, economic growth and development: an empirical study. *Public Choice*, 100(1-2), 39-64.
- Wu, C. (2011). Economic freedom, economic growth and China. *The Chinese Economy*, 44(5), 104–119.
- Wulandari, D. (2015). Analysis of the relationship between economic freedom and economic growth in Indonesia. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 6(10), 63-75.

İktisadî Sistemler Açısından Sigortacılık

Şerafettin Okan Yayla*

Öz

Sigortacılık bugün ekonomik faaliyette çok önemli ve geniş bir sektör teşkil etmekte. Tarihi çok eskilere gitmekle beraber sigortacılığın yeni ve modern hâlinin Endüstri Devrimi'nden sonra ve Batı'da doğduğu kabul edilebilir. Bugün sigortacılık ekonomik faaliyete önemli katkılarda bulunmaktadır. Sigortacılık ekonomik sistemler arasında merkezî planlamalı ekonomi ile değil serbest piyasa ekonomisi ile daha iyi bağdaşan bir ekonomik sektör olarak boy göstermektedir. Bunun sebebi özel mülkiyet ve serbest girişimin devamlı olarak yeni sektörlerin ve ürünlerin ortaya çıkmasına ve ekonomiye yayılmasına yol açmasıdır. Nitekim, gelişmiş ülkelerde sigortacılık faaliyetleri ekonomide önemli bir yer işgal etmektedir. Sigorta şirketleri biriktirdikleri muazzam fonların değerlendirilmesiyle bir taraftan önemli bir kredi kaynağı olarak işlemekte bir taraftan da piyasalarda iş ve işlem yapan bir yatırımcı olarak boy göstermektedir. Sigortacılığın işlevleri de hem sigorta yaptıran bireyler ve şirketler hem de genel olarak toplum özel olarak ekonomik hayat için büyük önem ve değer taşımaktadır. Bu işlevler güvence artırma ve risklere karşı mücadele ile ekonomik hayata ve ekonominin işleyişine katkı sağlama olarak iki alanda toparlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sigorta Sektörünün Tarihi, Ekonomik Sistemler ve Sigortacılık, Sigortanın Fonksiyonları.

The Economic Systems and Insurance

Abstract

Insurance constitutes today a very important sector of the economic activity. Despite the fact that the history of insurance goes back to very early times, the modern insurance sector can be accepted as born after the Industrial Revolution in the West. The current situation of insurance industry makes considerable contribution to the economic activity. Insurance industry is best compatible with, not centrally planned economy, but free market economy. It is due to the right to private property and entrepreneurship. These lead to the appearance of new sectors and new products. Indeed, insurance industry occupies a very important place in developed countries. Insurance companies operate as a very important source of creating credit funds and act as a sort of independent investor in the free market. The functions of the insurance sector can be gathered under two groups: The functions that are related to trust and risk reducing and the functions that are related to general economic life.

Keywords: The History of Insurance, The Economic System and Insurance, Functions of Insurance.

*Doktora Öğrencisi | Altınbaş Üniversitesi | serafettinokanyayla@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9147-4241 | DOI: 10.36484/liberal.1465331
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 75-96.
Gönderim Tarihi: 4 Nisan 2024 | Kabul Tarihi: 21 Mayıs 2024

Giriş

Bu makale iktisadî gelişmenin anlamını ve değerini ele alarak başlamaktadır. Hemen vurgulanması gereken bir nokta, ilgili literatürde ekonomik gelişme, ekonomik ilerleme ve ekonomik kalkınma kavramlarının farklı anlamlarda kullanılabilmesine rağmen bütün bu kavramlar bu yazıda aynı anlama gelecek şekilde kullanılacak olmasıdır. Bu çerçevede yazıda ilk olarak ekonomik gelişmenin insanların hayatı için ifade ettiği anlam üzerinde insanlığın nüfusu, ortalama ömür süresi, kişi başına düşen gelir gibi somut göstergelere işaret edilerek durulacaktır. Böylece görülecektir ki ekonomik gelişme insanlar ve insan toplumları için gayet yararlı ve arzu edilmeye değer bir durumdur.

Daha sonra ekonomik sistemler ve ekonomik gelişme meselesi ele alınacaktır. İktisadî sistemler ikiye ayrılacak ve komuta ekonomisi ve serbest piyasa ekonomisi olarak sayılacaktır. Daha sonra bu ikisi arasında ekonomik gelişmeye en fazla uygun olanın ve bunun için en elverişli ortamı hazırlayanın serbest piyasa ekonomisi olduğuna işaret edilecektir. Ardından, sigorta sektörünün tarihi kısaca incelenecektir. Uygarlığın doğmasından önce, belki de insanların avcı-toplayıcılık yaparak yaşadığı dönemlerde, küme toplumlarında, bir sigortacılık örneği olarak yiyecek paylaşma kurumunun ne olduğu ve nasıl doğduğu anlatılacaktır. Bu kurumun doğuşu için yapılan açıklamalarda en makul görünen yaklaşımın şahsî çıkar için yiyecek paylaşımı yapmak olduğu vurgulanacaktır.

Makalenin son kısmında sigorta sektörünün temel işlevleri konusu ele alınacaktır. Bu işlevler geleneksel yaklaşıma uygun olarak ikiye ayrılarak incelenecektir: Güvence ve risk kontrolü işlevleri ve ekonomik işlevler. Yazı bu çerçevede sigortanın sadece sigorta yaptıran bireyler ve firmalar için değil genel ekonomi için taşıdığı öneme işaret edecektir. Sigorta sektöründeki gelişmelerin hem ekonomik gelişmenin bir sonucu olduğuna hem de ekonomik gelişmeye katkı sağladığına dikkat çekecektir. Yazıda sigortanın toplumda huzur ve güvenin kazanılmasına ve artırılmasına, girişimciliğin gelişmesine, sosyal ve ekonomik çöküşlerin önlenmesine yaptığı katkılara değinilecektir. Sigortacılığın bir fon ve vergi kaynağı teşkil ettiğinden bahsedilecektir.

İktisadî Gelişmenin Anlamı ve Değeri

Modern toplumda ekonomiyle ilgili iki yorumla çok sık karşılaşırız. Bu yorumlar ilk bakışta birbirine zıt gibi görünmekle beraber aslında aynı olguya farklı açılardan işaret ederler. İlki, her şeyin ekonomi veya ekonomiyle ilgili olmadığı; ikincisi ise, özelliklerde gençlerde ortaya çıkan, kendilerinin her

şeyin iyisine, hatta en iyisine layık oldukları yolundaki görüştür. Bu iki yorum aslında ekonomiyle ilgili bazı düşüncelerin dolaylı biçimde ifade edilmesi veya yansıtılması olarak görülebilir.

“Her şey ekonomi değil” sözü, insanlar arası ilişkilerde ekonominin ille de en başta gelmesi gerekmediğinin vurgulanması olarak okunabilir. Buna göre, insan ilişkileri çeşitli yönleri ve özellikleri olan bir ağdır ve bu ilişkilerin hepsini, belki de çoğunu, ekonomiyle ilişkilendirmek yanlıştır. İnsan ilişkilerinin bazıları ekonomi dışında vuku bulur. Bu yüzden, her şeyi ekonomi ile ilişkilendirmek bir hatadır. Örneğin arkadaşlık ilişkileri çoğu zaman ekonomi dışıdır. İnsanların din, kültür ve sanat etkinlikleri, en azından bir dereceye kadar, ekonomi dışında veya birinci derecede ekonomi ile ilişkili olmayan faaliyetler olarak nitelenebilir.

Gençlerin her şeyin en iyisine layık olduğu da zamanımızda özellikle gençler arasında çok kullanılan bir sözdür. Bu sözle kastedilen, gençlerin sıkı bir çalışma düzenine bağlı işlere girip uzun saatler boyunca çalışmaktansa, meselâ kafelerde vakit geçirmeye, iyi şeyler yiyip içmeye, arkadaşlarıyla hoşça takılmaya hakları olduğudur. Gençlik insan hayatında yalnızca bir defa geçirilebilecek bir dönemdir, insanın yaşamaya dönük enerjisinin yüksek ve sağlığının iyi olduğu bir zaman dilimidir. Gençlik ayı zamanda insanların en fazla zamana sahip olduğu bir çağdır. Bu bakışa göre, bu dönemi iş edinmek, meslek öğrenmek ve meslekte gelişmek için çabalayarak geçirmek yerine gezme, eğlenme ve sosyalleşme ile değerlendirmek daha yerindedir.

Her iki bakışta da yansıtılan görüş, farkına varılmasa da, aynıdır. Buna göre, ekonomi insanlar için bir temel endişe alanı olmaktan çıkmıştır. İnsan toplumları öylesine zengin, varlıklı, müreffeh duruma gelmiştir ki, insanların sohbet ortamlarının tümünün ekonomiyle ve ekonomik konularla işgal edilmesine gerek kalmamıştır. İnsanlar ekonomik boyutları olmadığına inanılan konularla ve meselelerle meşgul olabilirler. İnsan toplumlarının sahip olduğu zenginlik özellikle gençleri gençlik çağlarında ekonomik aktivitelerin içine, bir anlamda, fırlatmayı unutmamıza neden olacak kadar fazladır. Nitekim gündüz saatlerinde bile tıka basa dolu olan kafelerin esas müşterilerinin gençler olması bunun bir anlamda ve bir dereceye kadar gerçekleştiğini göstermektedir.

Bu, her zaman ve her yerde böyle mi olmuştur? Yani, insanlar bildiğimiz bütün tarih boyunca ekonomik konuları dışlayan, gençlerin vakitlerini hoş geçirmelerini önemseyen bir bakışa mı sahip olagelmiştir? İktisat tarihi çalışmaları bunun böyle olmadığını gösteriyor. Tam tersinin daha doğru olduğu söylenebilir. İnsanlık tarihinin büyük bölümü boyunca insanların ana konuşma konusu ekonomik dertler ve işler oldu. Bunun ana sebebi, insanların

varlıklarını sürdürmek ve refaha ulaşmak için devamlı çalışmak ve üretmek mecburiyetinde olmasıydı. Bugün de durum aynıdır. Bunun görülememesinin veya hissedilememesinin sebebi tarihteki en yüksek refah seviyesine sahip bir dönemde yaşıyor olmamızdır.

Ekonomik faaliyeti tamamen dışlayan bir hayatın mümkün olması için insanların melekler gibi olması ve yaşaması gerekir. Yemeyen, içmeyen, barınma ve üreme gibi ihtiyaçları olmayan meleklerin üretme ve tüketme gibi ekonomik etkinliklere girişmesine ihtiyaç yoktur. Ancak, insanları bir tür melekleştirme yolundaki tüm dinî ve seküler çabalara karşın insan yaşayabilmek için tüketmek, tüketmek içinse üretmek mecburiyetindedir. Başka bir deyişle gerek insanın tabiatı, gerekse insanın içinde yaşadığı eko-sistemin temel özellikleri, insanı üretim faaliyetinde bulunmaya mahkûm etmektedir. Üstelik her zenginlik unsurunun veya parçasının belli bir ömrünün olması, yani bir süre ortadan kalkması veya kullanılamaz duruma gelmesi, insanın bu üretme işini devamlı yapmasını zaruri kılmaktadır. Başka bir ifadeyle, insan cinsinin bir defa üretip ömrünün sonuna kadar istirahate çekilmesi olanaksızdır. Her çağda ve her şart altında insanlık ciddî bir üretim faaliyetine girişmek mecburiyetiyle karşı karşıyadır. Bu, değiştirilmesi imkânsız bir durumdur.

İnsanın hedefi elbette her şeyden önce yaşamayı sürdürmektir. Aslında bu özellik tüm canlılarda bulunur; bitkiler ve hayvanlar da varlıklarını koruma ve sürdürme doğal eğilimi içindedir. Ancak, insanın diğer canlılardan temel bir farklılığı mevcut; insan, aynı zamanda, doğal olarak, refah seviyesini yükseltme arayışı peşindedir. Hayvanların ilk varoluşlarından beridir aynı şekilde temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmalarına karşılık insan temel ihtiyaçlarını karşılama yolunda yeni tarzlar ve teknikler geliştirmektedir. Bunun ana sebebi, canlılar âleminde yoğun bir üretim faaliyetine girişen tek varlığın insan olmasıdır. İnsanın üretme faaliyetine girişmesine karşılık söz gelimi bitkiler ve hayvanlar daha çok toplama ve avlanma ile ihtiyaçlarını karşılama ve varlıklarını sürdürme durumundadır.

İnsanın üretme ve refah seviyesini yukarılara taşıma mücadelesinde önemli ölçüde başarılı olduğu açık bir gerçektir. Bundan birkaç asır önce yaşamış bir insan, onu diriltirek hayata getirmek mümkün olsa, büyük bir ihtimâle, bugünkü hayatı anlayamaz ve tanıyamazdı. İnsanın otomobillerde onlarca kilometre hızla bir yerden bir yere gitmesi, uzaya çıkması, yamalı elbise nedir bilmemesi, kaloriferli evlerde oturması, ev musluklarında suyun devamlı akması karşısında hayrete ve hayranlığa düşerdi. Kısaca, insan hayatı örneğin hayvanların hayatıyla karşılaştırıldığında radikal bir biçimde değişmiş ve insanların hayat seviyesi çok yükselmiştir. Buna ilişkin göstergeler

insan hayatının her alanında bol miktarda mevcuttur. Bunların bazılarını kısaca bir göz atmak, insanın nereden nereye geldiğini anlamada bize çok yardımcı olacaktır.

İnsanın temel refah göstergelerinden biri, kuşku yok ki, insan nüfusundaki artış hızıdır. Bugün ortalama elli yılda bir tüm insan nüfusunun ikiye katlanabileceği bir dünyada yaşıyoruz. 2050'ye kadar dünyadaki insan nüfusunun 12 milyar civarına çıkabileceği tahmin ediliyor. Ancak, bu, her zaman böyle değildi. Bundan yaklaşık 500-600 sene önce insan nüfusu yaklaşık 500 senede bir ikiye katlanabilecek gibi görünüyordu. Yani çok yavaş artıyordu. Daha eskiye gittiğimizde, bugünün standartlarıyla çok daha çarpıcı bir gerçek, insan nüfusunun çok az olmasıdır. Bundan sadece 20 bin yıl önce, bütün Avrupa'nın insan nüfusu yalnızca 100 bin civarındaydı (Mayor, 2013). Bugün ise az nüfustan değil, birçok uzmana göre, çok nüfustan şikâyetçi olmamız gerekiyor. İstatistikî hesaplara göre, 1800 yılı itibarıyla yaklaşık 1 milyar olan insan nüfusunun 2000 yılında tam altı kat artarak 6 milyara ulaştığını biliyoruz.

Üstelik eski atalarımızın aklının alamayacağı kadar büyük olan bu nüfus artışına rağmen insanların ortalama zenginliğinin arttığı da biliniyor. Her döneme ait bugünkü kadar sağlıklı istatistik kayıtları yok elbette, ancak, 1800'de bin dolar civarında olan kişi başına gelirin (per capita) 2000 yılında sekiz bin dolar civarına çıktığı tahmin ediliyor (McCloskey, 2020). Bu, düz hesaplama, dünya nüfusunun altıya katlanmasına rağmen kişi başına gelirin sekiz kat arttığı anlamına geliyor. Bir başka deyişle, toplam dünya hasılası 1 trilyon dolardan 48 trilyon dolara çıkıyor. 2000'den günümüze kadar bu hasılanın çok daha arttığı açık bir gerçek. Artan hasıla elbette insanlar için daha iyi bir hayat anlamına geliyor. Daha iyi okullar, daha etkili sağlık hizmetleri, daha iyi ve sağlıklı evler, sobalar değil kaloriferler tarafından ısıtılan konutlar, yazları uzak yerlerde tatil, uzun mesafelere seyahat etme imkânı, eski insanların hayal dahi edemeyeceği ölçüde zengin giysi dolapları vs. bu muazzam gelişmenin sonuçları olarak hayatımızda.

Dünya nüfusundaki bu artışın elbette çeşitli sebepleri var. Bir taraftan üretimdeki muazzam artış, diğer taraftan özellikle sağlık hizmetlerindeki ve tıbbî tedavi imkânlarındaki gelişmelerin ölümleri engellemesi ve geciktirmesi en başta gelenler arasındadır. Bu nedenle ortalama insan ömrü süresinde de büyük gelişmeler söz konusudur. Bu çerçevede 1770'lerde ortalama 30 yıl olan insan ömrü 2016 yılı itibarıyla 70 yılın üzerine çıkmıştır (Norberg, 2016; 48). Bu gelişmede işaret edilmesi gereken mühim bir nokta, çocuk ölümlerinin inanılmaz derecede azalmasıdır. Bu yüzden, ortalama ömür bu kadar kısaydı. Bugün hamile bir kadının canlı ve sağlıklı bir bebek doğurma ihtimali

çok kuvvetlidir. Bu yüzden kadın başına hamile kalma sayısı çok düşmüştür. Eskiden bebeğin canlı doğup doğmayacağı, doğsa bile yaşayıp yaşamayacağı bilinmediği için kadınlar adeta çocuk yapma makinası gibi çalışmakta ve devamlı hamile kalmaktaydı. Zamanımızda kadınlar esas itibarıyla sadece doğurmak istedikleri çocuk sayısı kadar hamile kalmaya yönelmektedir. Oysa, sadece birkaç asır önce durum çok farklıydı. Üstelik bu bakımdan zenginlerle fakirler, aristokratlarla halk arasında önemli, dikkate almaya değer bir fark yoktu. Örneğin, İngiliz kraliçesi Anne (1665-1714) on sekiz defa hamile kaldı, sadece beş çocuğu canlı doğdu ve çocuklarının tamamı ergenlik çağına ulaşmadan öldü (Beisner, 2013; 66). Kraliyet ailesinden bir insanın bu durumu toplum için çok da şaşırtıcı değildi, çünkü saray ile bir bağı olmayan sıradan insanlar da aynı durumdaydı.

Endüstri Devrimi günümüzde sahip olunan zenginliğin ortaya çıkması sürecinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. O günden bugüne kadar, çok kısa durgunluk ve gerileme dönemleri hariç, insanlık iktisadî bakımdan devamlı ilerlemektedir. Başka bir deyişle zenginleşmektedir. Yirmi birinci asırda da iktisadî zenginleşmenin sürdüğünü tüm istatistikler göstermektedir. 2023 yılı itibarıyla dünya hasılası 100 trilyon doları aşmıştır. Bunun anlamı 2000'den bu yana dünyanın bir kat daha zenginleşmiş olmasıdır. Zenginleşen ve dünyanın da zenginleşmesine katkıda bulunan ülkeler arasına bir zamanlar fakirlik ve sefaletleriyle meşhur Çin ve Hindistan gibi ülkeler de katılmıştır. Artan zenginlik insanlar için daha çok ve daha kaliteli tüketim yapma imkânı anlamına gelmiştir.

Dünyada zaman zaman zenginliğin gittikçe daha az elde toplandığına, zenginlerin daha zengin ve fakirlerin daha fakir hâle geldiğine ilişkin iddialar ortaya atılmaktadır. OXFAM raporlarından gazete sayfalarına kadar bu konuya ilişkin tartışmalar yapılıyor ve konu özellikle adalet, sosyal adalet ve maddî eşitlik gibi kavramlarla ele alınıyor. Bu yazı bu konuyu kapsamıyor. Ancak, bir noktaya işaret etmekte fayda var. Dünyanın zenginleşmesinden zenginler de fakirler de yararlanmaktadır. Zenginleşme herkese fayda sağlar.

Bu çerçevede konuya sadece gelir eşitsizliği açısından değil tüketim eşitsizliği açısından da bakmak doğru olur. Gelir eşitsizliğine ilişkin rakamlar artan zenginlikten zenginlerin daha kazançlı çıktığını göstermekle beraber, ilginç bir şekilde, insanlar arasında tüketim eşitsizliği artmıyor, azalıyor. Artık buzdolabı, televizyon, çamaşır makinası gibi eşyalar temel dayanıklı tüketim malları olarak görülmektedir ve bunlar hemen hemen her evde mevcuttur. İsteyen asgari fiyattan isteyen azamî fiyattan bunları satın alabilir; ancak, ürünlerin fiyatı ne olursa olsun, temel fonksiyonları aynıdır. Başka

bir deyişle, 10 bin liralık buzdolabı ile 1 milyon liralık buzdolabı özünde ve esasta aynı şeyi yapmaktadır. Tüketim eşitliğinin arttığına iyi bir örnek mobil telefonlar alanındaki durum olabilir. Müşteri sadakati oluşturmada en başarılı firmalar arasında yer alan Apple'ın iphoneları özellikle gençler için çok çekici bir mal teşkil etmesine rağmen cep telefonu piyasasında tüketicilere bir tabldot değil tam manasıyla insanların içinden serbestçe, tercihlerine ve para güçlerine veya harcamak istedikleri para miktarına göre alım yapabilecekleri bir menü sunulmaktadır. Piyasada satılan en pahalı telefon ile en ucuz telefonun fiyatı arasında belki 15-20 kat fark olmasına rağmen en ucuz telefon ile en pahalı telefon arasında temel fonksiyonlar açısından önemli bir fark yoktur. Dolayısıyla, insanlar farklı tercihlere ve alım güçlerine rağmen aşağı yukarı aynı imkânlardan yararlanabilmektedir. Bu, hiç kuşku yok ki, muazzam zenginleşmenin yol açtığı sonuçlardan biridir.

İnsanların iktisadî faaliyetleri bir anlamda kulak ardı etmelerinin ve hayatının başlarında olan gençlerin iş edinmeye ve meslek öğrenmeye değil gezmeye ve eğlenmeye önem ve değer vermelerinin ardında yatan gerçek, daha doğrusu bunu mümkün kılan, bugünkü ekonomik gelişme düzeyimizdir. İnsanlar çoğu zaman bu durumu veri almakta, hep böyle olduğunu ve daima böyle kalacağını sanmaktadır. Bundan dolayı ekonomik meseleleri konuşma ve tartışma gündeminin dışına taşımaya meyletmektedir. Oysa bu bir yanılgıdır. İnsan hayatında her şey şu veya bu şekilde ekonomik faaliyetlerle ilişkilidir. Çünkü insanın önce hayatta kalması sonra refah seviyesini yükseltmesi ekonomik faaliyetlere bağlı ve bağımlıdır. Bu da bizi ister istemez bir ekonomik sistem meselesiyle yüz yüze getirmektedir.

Ekonomik Sistemler ve İktisadî Gelişme

İnsanlar kaçınılmaz olarak ekonomik faaliyetlere girişirler. Aynı zaman dilimi içinde çok fazla insanın ekonomik faaliyetlere girişmesi bu faaliyetlerin koordinasyonu ile ilgili problemler yaratır. Bu faaliyetler nasıl koordine edilmelidir ki, birbirleriyle çelişmesinler, birbirlerine engel olmasınlar, hiç kimseye bir zarar vermesinler ve toplumların hayatına bir katkı sağlasınlar? Bu bakımdan teori ve tarih bize ne söylemektedir?

Her toplum, hangi iktisadî gelişmişlik seviyesinde olursa olsun, emek, sermaye, toprak, bilgi gibi temel üretim faktörlerine değişen miktarlarda ve oranlarda sahiptir. Her ekonomik yapılanma da insanların hemen hemen sınırsız, ihtiyaçlarının ve arzularının büyük ölçüde sınırlı olduğunu düşündüğümüz kaynaklarla nasıl karşılanabileceğine, bazen bilinçli bazen bilinçsiz, verilen bir cevaptır. Bu bizi iktisadî yapılanma modellerini incelemeye iter.

Ertek'in yaklaşımına göre, iktisadi sistemler dört başlık altında incelenebilir: 1) Gelenekçi sistemler, 2) Kapitalist sistem, 3) Sosyalist sistem, 4) Karma ekonomi (Ertek, 2012; s. 4).

Bu yaklaşımda gelenekçi sistem ile kastedilen ekonomik faaliyetlerin eskiden beridir bilinen ve takip edilen gelenekler ve görenekler çerçevesinde yürütülmesidir. Bu sistem durağandır, insanlar asırlardır aynı davranış kalıpları içinde hareket etmektedir. Bu sistem ilerleyen zaman içinde gerilemiştir. Özellikle 20. yüzyılda diğer sistemlerin etkisi altında kalmış ve kaybolmaya yüz tutmuştur.

Ertek'in adlandırmasıyla "kapitalist sistem", adı üstünde, kapitalistlerin öne çıkartıldığı ve temel üretim kararlarının ademi merkezî şekilde üretim araçlarının sahipleri tarafından alındığı bir sistemdir. Bu sistemde malların birbirine oransal fiyatı demek olan fiyat sistemi yatırımcıya yol gösterir. Elbette tüketici kararlarında da fiyatların önemli rolü ve etkisi vardır.

Sosyalist sistem en azından üretim araçlarında (emek dâhil) özel mülkiyetin ortadan kalktığı ve temel ekonomik kararların bir merkezî otorite tarafından alınarak uygulanmaya çalışıldığı ekonomik modeldir. Bu modelde bireysel tercihler ve hedeflerden ziyade kamusal hedefler öncelenir. Ekonomiye, başka bir deyişle üretime ve bazen hem üretime hem de tüketime ilişkin kararlar bir merkez tarafından alınır ve ekonomi yukardan aşağı yine bu merkez tarafından bir emir-komuta zinciri içinde işletilir.

Karma ekonomi ise kapitalizmin ve sosyalizmin bazı özelliklerinin bir arada barındırılmaya çalışıldığı bir sistemdir. Üretim araçlarının bir kısmı özel sahiplik bir kısmı kamu sahipliği altındadır. Ekonomide özel sektör için teşvik edici devlet sektörü için emredici unsurlar içeren ekonomik planlamalar yapılır. Kamu sektörü planlar doğrultusunda işler. Özel sektör ise planın sertliğine ve devletin elindeki zorlama araçlarının türüne, miktarına ve bunların kullanılmasına bağlı olarak belli bir istikamete sevk edilmeye çalışılır.

Bu tasnif aşağı yukarı aynen veya aynısına yakın şekilde başka yerlerde de yapılmaktadır. Örneğin internette yer alan konuya ilişkin genel bilgi sitelerinde tekrarlanmaktadır. Dolayısıyla, popüler bir şekilde kabul görmektedir. Üniversitelerdeki iktisat eğitiminde de aşağı yukarı benimsenen yaklaşım budur.

Bu tasnifin çeşitli sorunları var. Örneğin, sosyalist ekonomi adı verilen sistemin özellikleri faşist sistemlerde de gözlenmektedir. Bu durumda sosyalist etiketi sistemin uygulanma alanını yersiz ve gereksiz şekilde sınırlandırmaktadır. Bir diğer problem, gelenekçi sistem kavramında boy gösterir. Bu sistem temel özellikleri pek belli olmayan bir karaktere sahiptir. Örneğin

bu sistemde mülkiyetin kimin elinde olduğunu ve temel ekonomik kararları kimin veya kimlerin aldığını bilmeyiz. Son olarak, kapitalist sistem adı yanlış çağrışımlara sebep olmaktadır. Üretim araçları sahipliğinin özel ellerde olduğu vurgulanır ama bunun emeğin sahibi olan işçileri de kapsadığı sanki unutulmakta veya ihmal edilmektedir. Bu nedenlerle, daha iyi bir ekonomik sistemler tasnifine ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Daha kapsayıcı bir ekonomik sistemler tasnifi var. İlk bakılması gereken ekonomik sistemlerin hangi soruların cevabını aradığıdır. Her iktisadi sistem şu dört soruya cevap arar: 1) Ne üretilecek? 2) Ne kadar üretilecek? 3) Nasıl üretilecek? Ne zaman üretilecek? Kuşku yok ki bu, üretici ve üretim merkezli bir bakıştır. Ancak, bütün bu kararların alınmasında elbette tüketici tercihlerinin de bir payı vardır. Nedense, iktisat tartışmalarında bu husus çoğu zaman ihmâl edilir ve ekonomik hayata üretici merkezli bakılır. Böyle bakıldığında üç ekonomik sistem olduğu belirtilebilir. İktisatçı akademisyen Mercan'a göre bunlar kapitalizm (serbest piyasa ekonomisi), özel teşebbüs ve rekabet sistemi; planlı ekonomi, komünizm - sosyalizm ve karma ekonomidir (Mercan, 2010; 64-66).

Bu tasnif öncekine nispetle daha başarılı olmakla beraber, yine de önceki tasniftekine benzer hatalar içerir. Her şeyden önce sosyalist ekonomi modelinden fiiliyatta bahsedilebilir ama aynı şey komünist ekonomi modeli için söylenemez. Komünizm, en azından Marx'ın teorisine göre, sosyalizmin kurulmasından sonra ortaya çıkacak bir modeldi. Ancak, komünizm hayat bulamadı, daha ziyade teorik bir ütopya olarak kaldı. Bundan dolayı, komünist ekonomi modelinden sanki yaşanmış bir realiteymiş gibi bahsetmek yanlış ve yanıltıcıdır. Ayrıca, kapitalist kelimesinin yol açtığı eksik ve yanlış çağrışımlar bu tasnifte de yer almaya devam etmektedir.

Bütün bu tasnifleri ve onların güçlü ve zayıf yönlerini göz önünde tutarak ekonomik modelleri iki ana başlık altında toplamak mümkün: Piyasa ekonomisi ve komuta ekonomisi. Aynı anlama gelecek şekilde serbest piyasa ekonomisi veya rekabetçi serbest piyasa ekonomisi ve merkezî planlamalı veya merkezi planlamacı ekonomi de denebilir. Bu ikili tasnif bizi karma ekonomi adı altında bir üçüncü modelin bulunup bulunmadığı sorusuyla yüzleştirir. Buna cevaben yukarıdaki iki ana modelin ideal modeller olduğu, saf halde hiçbir yerde bulunmadığı, uygulamada ikisinin bazı özelliklerinin birleştirilmesi veya bir arada tutulmasına dayanan karma ekonomilerin karşımıza çıktığı söylenebilir. Ancak, karma ekonomilerde bu iki modelin standart bir ağırlığı bulunmadığından karma ekonominin konuşulan örneğe bağlı olarak şekillendiği de açık bir gerçektir. Bir diğer husus, ülkelerin karma ekonomisinde iki sistemin yerinin ve ağırlığının zaman zaman değişmesidir (A. Yayla, 2015).

Piyasa veya serbest piyasa ekonomisi denen iktisadî sistemin temel özelliklerine baktığımızda karşımıza hemen hemen konuyla ilgilenen tüm akademisyenlerin vurguladığı hususlar çıkmaktadır. Bunların en başta geleni üretim araçlarının özel mülkiyet altında olmasıdır. “...Saf bir piyasa ekonomisinde hükümet müdahalesi yoktur ve kaynak tahsisi kararları fiyat mekanizması yoluyla oluşur.” (Mercan 2010; 64). Sistemin işleyişinde piyasalar esastır. Başka bir şekilde ifade edilirse, “... üretim faktörleri faktör piyasalarında, üretilen mal ve hizmetler ise ürün (mal ve hizmet) piyasalarında özgürce alınıp satılır” (Ertek, 20).

Piyasa ekonomisinde üretim ve tüketim kararları üreticiler-satıcılar ve tüketiciler tarafından alınır. Bu kararlar bireyseldir ve bir kamu otoritesinin baskısı veya yönlendirmesi söz konusu olmadan alınırlar. Başka bir şekilde ifade edilirse, bireyler temel ekonomik özgürlüğe sahiptir. Vurgulanması gereken bir nokta, üretim faktörleri arasında vasıfsız ve vasıflı emeğin de yer alması ve bu emeklerinin nerede, ne zaman ve nasıl kullanılacağına başkalarının değil onların sahiplerinin karar vermesidir.

Serbest piyasada insanların istedikleri sektörde yer almaları ve aynı işi-üretimi yapmakta olan diğer insanlarla rekabete girmeleri mümkündür ve bu genellikle olmaktadır. Rekabetin olmadığı yerde piyasa da olamaz. Rekabet işleri daha iyi yapma, yani kaynakları daha etkin ve verimli kullanma yollarını bulma arayışının sonucunda doğal olarak ortaya çıkar. Hemen hemen bütün uzmanlar rekabetin iktisadî gelişmenin sürükleyici gücü olduğunda birleşmektedir.

Rekabetçi serbest piyasa ortamında kaynakların tahsisi ve hangi işleri kimin yapacağına karar verme problemi doğar. Bir başka problem de tüketiciler açısından meydana gelir. Yani kimin neyi, nasıl ve ne miktarda üreteceği yanında kimin neyi, hangi fiyattan, kaliteden ve ne miktarda tüketeceğinin de belirlenmesi gerekir. Merkezî planlamalı komuta ekonomisinde buna ilişkin kararlar merkezî otorite tarafından alınır. Buna karşılık, piyasa ekonomisinde böyle bir merkezî otorite bulunmaz. Ademi merkezî şekilde işleyen, yani her birimin üretimi veya tüketici olarak temel kararları aldığı piyasa ekonomisinde bir koordinasyon problemi ortaya çıkar. Koordinasyon olmaması hâlinde insanlar birbirinden habersiz, ekonomik gerçeklerden kopuk, birbirinin talep ve ihtiyaçlarına cevap vermeyecek ve veremeyecek kararlar alabilir. Bunun sonucu bir kargaşa olabilir. Nitekim bu hususu öne çıkartarak serbest piyasanın bir anarşi ortamına dönüşeceğini öne sürenler çıkmıştır.

Piyasa ekonomisinde, makro seviyede ve anlamda, mal ve hizmetlerin arz ve talebini meydana getiren unsur fiyatlardır (Mankiw, 2017; 70-71). İnsanlar

piyasada satıcı iseler sattıkları mal ve hizmeti en yüksek fiyattan satmaya, alıcı iseler aldıkları mal veya hizmeti en düşük fiyattan satın almaya çalışır (Begg, 1997; 30 vd.). Diğer bir ifadeyle, insanlar pazar mübadelelerinde kendi çıkarlarını gerçekleştirme peşindedir. Bu özellik mübadele sürecinde tarafları birbirine yaklaştırır, yani satıcı fiyatını düşürür, alıcı ise fiyat teklifini yükseltir. Bu, iki tarafı bir yerde buluşturur. Ampirik iktisat tecrübeleri tersinin olması, yani bir mübadelede tarafların her birinin karşı tarafın menfaatlerini düşünerek hareket etmesi hâlinde taraflar arasındaki mesafenin açılacağını ve mübadelenin gerçekleşmeyeceğini göstermektedir.

Ekonomide bu sürece verilen bir isim arz ve talep mekanizmasıdır. Bunun anlamı bir ekonomide kendi iyiliği peşinde koşan aktörlerin eylemlerini koordine edecek olanın arz ve talep olmasıdır. Malların ve hizmetlerin fiyatı arz ve talebin bulunduğu noktada oluşur. Arz sabitken talebin artması fiyatların artmasına, arz sabitken talebin azalması fiyatların düşmesine sebep olur. Her aktör her alma veya satma davranışıyla arz ve talep mekanizmasının işlemesine katılır ve fiyatların oluşmasına katkıda bulunur, ancak hiçbir aktör fiyatları tek başına belirleyemez. Bu çerçevede bakıldığında, fiyat mekanizmasının bir piyasa ekonomisinde adeta kendiliğinden işleyen bir koordinasyon motoru olduğu görülür. Bu motorun işleyişine yapılacak keyfî müdahaleler, iyi niyetle yapılırsa ve iyi şeyler hedeflense de, kaçınılmaz biçimde, bir bütün olarak ekonominin işleyişini bozacak ve ekonomik faaliyetlere çeşitli zararlar verecektir (Acar, 2005; 32-62).

Elbette piyasa ekonomisine yönelik çeşitli eleştiriler geliştirilmiştir. Piyasa ekonomisi hem ekonomik etkinlik hem de ahlâk, adalet ve hukuk açısından değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Piyasa ekonomisinde zayıfların rekabette dezavantajlı olduğu öne sürülmüştür. Çalışanların piyasa şartlarında ezildiği dile getirilmiştir. “Piyasa başarısızlığı” kavramı altında piyasanın çeşitli kamu mallarını üretmede yetersiz kaldığı öne sürülmüştür. Kuşku yok ki bu eleştirilere çeşitli cevaplar verilmiştir (Snowden, 2015). Piyasa ekonomisi karşıtlarının faraziyelerinin niçin yanlış ve haksız olduğuna dair çalışmalar da yapılmıştır (Wood, 2014). Ancak, bütün bu devam edegelen tartışmalar bir yana, piyasa ekonomisinin özellikle zenginlik yaratmada, refah üretmede alternatiflerine büyük bir üstünlük gösterdiği genel olarak kabul edilmiştir. Bugün hemen hemen her ideolojik çizgi tarafından itiraf edilmektedir ki insanlığın var oluş ve refaha kavuşma mücadelesinde piyasa ekonomisi başka bir model tarafından asla yerine getirilemeyecek bir fonksiyona sahiptir.

Kuşku yok ki piyasa ekonomisinin yol açtığı ekonomik faaliyet çeşitliliği içinde sigorta sektörü de önemli bir yer işgal etmektedir. Tarihi çok gerilere

doğru giden sigortacılık esas itibarıyla piyasa ekonomisinin gelişmesine paralel olarak gelişmiş ve genişlemiştir. Nitekim sigorta sektörünün gelişmesi ile ekonomik gelişme arasındaki paralellik Endüstri Devrimi'nden bugüne kadar uzanan zaman dilimi incelendiğinde açıkça görülmektedir.

Sigortacılığın Doğuşu ve Tarihî Gelişimi

Sigortanın tarihi çok eskilere gitmektedir. Bu da anlaşılır bir durumdur, çünkü insanlar, doğal olarak, tüm hayatlarında olduğu gibi, yaşayışlarında önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetlerinde de güvenlik arayışı içinde olagelmıştır. Güven arayışı insan tabiatının bir özelliğidir ve her yerde her zaman boy göstermektedir.

Bu çerçevede sigortacılığın ilk adımları insanların henüz yerleşik hayata geçmediği, avcı-toplayıcı olarak hayatını sürdürdüğü zamanlarda aranabilir. Avlanarak ve toplayarak hayatını sürdüren atalarımızın yaşadığı ilkel küme toplumlarında “yiyecek paylaşımı” bir tür yiyecek sigortası olarak ortaya çıkmıştır. Avdan bol veya kendi ihtiyacından daha fazla avla dönen avcılar, kendi ihtiyacından daha az avla dönen insanlara kendi yiyecek fazlasını verirdi. Bu olgunun sebepleri neler olabilir diye araştırıldığında karşımıza üç açıklama çıkar: Altruizm, zorlama ve kişisel çıkar beklentisi (Mayor, 2013).

Avcı-toplayıcılarda yiyecek fazlası olanın yiyecek azlığı olana altruist davranarak, yani verileden bir karşılık beklemeden, karşılıksız olarak vermesi pak akla yakın gelmemektedir. Çünkü altruizmde ilişki veren tarafından başlatılır, oysa yiyecek paylaşımında ilişkiyi başlatan taraf veren değil alan taraftır. Bu yüzden bu davranış altruizme uymamaktadır. İkinci açıklama olan zorlamanın da tatminkâr bir açıklama sunması güç, çünkü zora maruz bırakılan avcı toplayıcıların küme toplumunu çok yüksek bir maliyetle karşılaşmadan terk etme imkânı var. Yiyecek fazlası elinden zorla alınan avcı ailesiyle birlikte küme toplumundan ayrılabilir. Bu istenmeyen bir durum olur, çünkü kümenin varlığını tehlikeye düşürebilir. Üçüncü ihtimâl daha akla yakın ve daha muhtemeldir. Bu da, bugün yiyecek fazlası olanın, dönemin yiyecek saklama imkânlarının azlığının da etkisiyle, elindeki fazlayı yiyecek azlığı olana vermesidir. Ancak, bunun karşılığında ileride kendisinin yiyecek azlığı durumuna düşmesi hâlinde aynı şeyin yapılacağı beklentisi içinde olabilir. Bu beklentisi karşılanmazsa kendisi de en azından beklentilerine cevap vermeyen kişiye karşı farklı bir tavır içine girecektir. Görüldüğü üzere ilk ve ilkel sigortacılığın izleri küme toplumlarına kadar uzanmaktadır.

Kuşku yok ki hayatın akışı içinde sigortacılık da gelişmiştir. Zamanla kendi başına bir iş kolu, bir sektör hâline gelmiştir. Modern sigortacılığın esasları yavaş yavaş belirmiştir. Bu çerçevede bilinen ilk uygarlıklar olarak Antik Çin'de ve Antik Mısır'da sigortacılığın veya sigortacılığa temel teşkil edebilecek ilk faaliyetlerin ortaya çıktığı söylenebilir (O. Yayla, 2019; 109).

Elimizdeki kayıtlar ve bilgiler Çin'de M. Ö. 3000'li yıllarda Çinli tüccarların bir sigorta tedbiri olarak malların naklini tek bir gemiyle değil birden çok gemiyle gerçekleştirmeye çalıştığını göstermektedir. Uygarlığın doğduğu önemli bir coğrafya olan Mezopotamya'da meselâ Babil tüccarları mallarını yağmalanma riskine karşı korumak için yollar aradılar. Bu çerçevede Hammurabi Kanunlarına işaret etmek önemli ve anlamlıdır. Hammurabi Kanunları arasında tüccarların mallarına gelen hasar yüzünden uğradıkları zarardan dolayı zararın tazmin edilmesini öngören sözleşmeler de bulunmaktadır. Daha yakınlarda, örneğin Roma Cumhuriyeti'nde, M. Ö. 246-146 yılları arasında Akdeniz ticaretine egemen olmak için Kartaca ile yürütülen PÖN Savaşları'nda deniz taşımacılığında ortaya çıkan zararları karşılamak amacıyla sigorta fonları oluşturulmuştur.

Bütün bunlara rağmen sigortacılığın bir sektör olarak doğmasının ve gelişmesinin büyük ölçüde ikinci bin yılda ve özellikle Endüstri Devrimi sonrasında vuku bulduğunu biliyoruz. Bunun bir sebebi elbette insanların iktisadî faaliyetlerinin yoğunlaşması ve ortaya çıkan zenginliğin sigorta edilmesi düşünülecek mal miktarını artırmasıdır. Bu çerçevede modern sigortacılığın ilk örneklerinin, piyasa ekonomisinin gelişmesinin bir sonucu olarak, Weber'in iddiasının tersine, Katolik Kuzey İtalya'nın şehir devletlerinde ortaya çıktığını görüyoruz. Örneğin gelişmiş bir şehir devleti olan Venedik'in ileri gelenleri 1250'lerin ortalarında hem mallarına deniz korsanlarının verebileceği zarara hem de nakledilen malların bozulma ihtimaline karşı sigorta geliştirme yoluna gittiler. Kayıtları olan ve dolayısıyla bilinen ilk sigorta sözleşmesi Santa Clara gemisinin Cenova limanı ile Mayorka adası arasında gerçekleştireceği bir mal nakli için yapıldı. Keza, ilk sigorta şirketinin doğum yeri de Cenova oldu. Sigortacılığa ilişkin olarak çıkartılan Barselona Kararnamesi'nin tarihi 1435'tir.

Bir taraftan Yeni Dünya'nın keşfi diğer taraftan gelişen ve genişleyen uluslararası ticaret sigortacılık faaliyetlerine ivme kazandırmıştır. Bu süreçte Batı Avrupa başı çekmiştir. Bilinen ilk anonim sigorta şirketi 1663'te Paris'te kurulmuştur. İngiltere'nin ilk sigorta kanunu 1601'de yapılmıştır. Gelişen ve çeşitlenen sigortacılık faaliyetleri çerçevesinde mal ve eşya sigortası 1710'da

İngiltere’de doğmuştur. İlk yangın sigortası 1786’da Fransa’da, ilk hayat sigortası 1807’de İtalya’da doğmuştur (O. Yayla, 2019; s. 110).

İktisadî gelişme içinde her yeni ürün sigortacılığın kapsamını genişletmiştir. Böylece ürün sigortaları doğmuştur. Bugün, otomobil sigortasından konut sigortasına, işyeri sigortasından deprem sigortasına, yangın sigortasından ev eşyaları sigortasına kadar uzanan çok geniş bir yelpazede sigortacılık faaliyetleri hayat bulmakta. Sigortacılık hem sigorta şirketleri hem şirket çalışanları ve şirket acenteleri hem de milyarlarca sigortalı ile ekonomide çok geniş ve canlı, işlek bir sektör teşkil etmektedir.

Sigortacılık ve İktisadî Sistemler

Sigortacılığın insanlardaki güvenlik arayışının bir sonucu olarak doğduğuna daha önce işaret edilmiştir. Güven arayışı insan doğasının bir sonucudur. Dolayısıyla, hangi iktisadî sistem içinde yaşıyor olursa olsun, her insan bu ihtiyacı karşılama peşindedir. Bu gerçek iktisadî sistem farkı olmaksızın her iktisadî sistemde sigorta hizmetinin doğduğunu gösterir mi?

Sanırım ki insanların güven arayışı her iktisadî sistemde sonuç verir ve etkili olur. Bu çerçevede merkezî planlamalı ekonomide de insanlar güven arayışı içindedir. Bu güveni bulamadıkları zaman, mümkün olduğu kadar, söz konusu faaliyete girişmekten kaçınmaları gerekir. Dolayısıyla, merkezî planlamalı ekonomilerde de bazı işleri yapanlara bir tür garanti verilmesi söz konusu olmuş olabilir. Ancak, bu tür sözlerin bir sigorta hizmeti olarak görülmesi çok zor; çünkü ilişki eşit taraflar arasında, hukukî geçerliliğe sahip ve kurallara uyulup uyulmadığı objektif olarak belirlenebilecek bir ilişki olmaksızın uzaktır. Taahhüt edilen garantinin yerine getirilmemesi hâlinde talihe küsmekten başka yapılabilecek bir şey de yoktur.

Ayrıca, özel mülkiyetin olmadığı bir yerde bağımsız ve bağlantısız bireylere ait bir varlık dizisi de söz konusu değildir. Yani bireylerin sigorta ettirebileceği bir şey yoktur. Tüm varlıklar kamuya, daha doğrusu devlete aittir. Devlet bu varlıkları meselâ uluslararası sigorta şirketlerine sigortalatabilir, ama bunun da muhtemelen çok yüksek bir fiyattan yapılması gerekir. Bu yüzden tarihî gelişim süreci içinde kamu otoritesinin sigorta sektörüne –özellikle lisanslama, regülasyon ve mecburiyet getirme gibi yollarla- çeşitli müdahaleleri olsa da sigortacılık esas itibarıyla piyasa ekonomisinde boy gösteren bir ekonomik faaliyet türüdür. Piyasa ekonomisi ülkeleri geliştirdikçe sigorta sektörü de gelişmiştir. Nitekim bugün dünyanın tüm tanınmış sigorta kuruluşları özel sektör veya ağırlıklı olarak özel sektör kuruluşlarıdır.

Prim ödemeye dayalı sigorta bir tür risk paylaşma yöntemidir. Bu piyasa ekonomisinin özellikleriyle birleşince sigortaların kapsamı olağanüstü şekilde genişlemiş ve temel nitelikleri radikal biçimde değişmiştir. Bu noktayı bir örnek üzerinden açıklamaya çalışalım.

Geleneksel hayata dayanan köy toplumlarında dahi bir dayanışma ve yardımlaşma ağı vardır. Bu dayanışma ve yardımlaşmanın özü, ilk bakışta, tek taraflı yardım etme gibi görülebilir, ama aslında, şahsî (veya ailevî) çıkar arayışına dayanmaktadır. Kuşku yok ki, bunun böyle olduğunun görülmesi nispeten zordur, çünkü bir tür sigorta olan dayanışma ahlâk ve bazen din kuralları içine gömülüdür. Örneğin 10 haneli bir köyde bu tür bir dayanışma ağı işler. Ahır veya evi, diyelim ki bir yangından dolayı zarar gören bir kimse, köydeki komşularının ona desteğe gelmesini umabilir ve bekleyebilir. Komşularının kimileri veya hepsi yanan yerin yeniden yapılması için malzeme ve çalışma zamanı desteği verebilir. Bunu yapmalarının ana sebebi kendilerinin zarar görmesi durumunda komşunun onlara yardıma gelecek olmasına inanması veya geçmişte böyle bir şeyin vuku bulmuş olmasıdır. Yangında zarar gören eve yardıma gelmeyecek kişiler muhtemelen geçmişte böyle bir olay yaşamış kimselerdir.

Bu dayanışmanın veya bir tür sigortanın, imece usulü yardımlaşmanın, şartları ve sınırları vardır. İlk şart ortak bir mekân paylaşımıdır. Örneğimizde bu aynı köyün sakini olmaktır. İkincisi, yardımına koşulacak ve yardıma koşacak kişinin birbirini tanınmasıdır. Kişilerin tanışıklığı aralarındaki dayanışmayı teşvik eder, hatta bunu bir tür ahlâkî görev hâline getirir. Üçüncü şart ise yardıma koşan ile yardımına koşulan arasındaki kültürel benzerlikler ve ortaklıklardır; aynı gelenek ve görenekleri paylaşmak, aynı dine mensup olmak gibi. Bu tür özellikler insanları dayanışmaya iter. Ancak, dayanışma köy sınırlarında biter. Diğer köyleri ve oralarındaki halkları muhtemelen kapsamaz.

Köydeki dayanışma elbette iyidir, arzuya şayan bir durumdur. Ancak, prim ödeme esasına dayalı genel sigortacılık bu dayanışma ağını inanılmaz ölçülerde genişletir ve geliştirir. Prim ödeme sisteminde dayanışma için felaketin ortaya çıkmasını beklemek yerine muhtemel felâketlere karşı tedbir alınır. Ayrıca, bu sistem, dayanışma ağının mekân sınırlarını kırar ve dayanışan insanların sayısını çok artırır. Dayanışma için mekân ortaklığı şartını ortadan kaldırır. Dayanışmanın kültürel bağlarla bağlı olma şartını da geçersizleştirir. Birbirini hiç tanımayan, tanısaydı nefret edecek olan, olağan şartlarda bir araya gelemeyecek, hatta birbirleriyle konuşmayacak kişileri sanal, birbirlerini görmeyecekleri ortak platformlarda buluşturur ve iş birliği içine sokar. Çok

sayıda insanın katılımını sağladığı için muhtemelen bu sisteme girişin maliyetleri de düşer.

Görüldüğü üzere piyasa ekonomisi sigortacılık faaliyetleri için adeta doğal bir ortam oluşturur. Sigortacılık büyük bir olasılıkla bir kamu müdahalesi olmadan kendiliğinden doğar. Deneme yanılma yoluyla ve sigorta sözleşmelerine taraf olanların katkılarıyla kuralları oluşur ve biçimlenir. Sigortacılık faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olduğumuz Avrupa sigortacılığının tarihi de bunu göstermektedir.

Sigortacılığın serbest piyasa ekonomisi ile olan ilişkisi zamanımızda sigorta sektörünün ana işletmelerinin hikâyesi tarafından da gösterilmektedir. Bu şirketlerin hikâyesi gerçekten çok ilginçtir (Kahya, 2017). Yazının son bölümünde üzerinde durulacağı üzere, sigorta piyasa ekonomilerinin önemli bir yönünü teşkil etmekte ve iktisadî hayatın işleyişine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Piyasa Ekonomisinde Sigortanın İşlevleri ve Yararları

Özü itibarıyla piyasa ekonomisinde doğan ve gelişen bir beşerî kurum olduğunu gördüğümüz sigortanın ilk fonksiyonu elbette sigorta yaptıran bireylere ve kuruluşlara büyük fayda sağlamasıdır. Ancak, çok sayıda insan ve kuruluşun sigorta yaptırmaya yönelmesi yüzünden veya bu sayede sigorta toplumsal bir olguya dönüşür. Bunun doğal sonucu, sigortanın toplumlara büyük yararlar sağlamasıdır. İlgili literatürde dikkat çekici bir nokta, bu hususun yeterince ele alınmamış olmasıdır. Oysa özellikle gelişmiş, zengin ülkelerde sigorta sektörü en az bankacılık sektörü kadar önemlidir ve buna göre ele alınmayı hak etmektedir, çünkü, söz gelimi sigortanın ortadan kalkması tüm toplumda ve bütün ekonomide ciddî kayıplara yol açabilecektir.

Sigortanın faydaları konuyla ilgili akademik çalışmalarda genellikle “sigortanın işlevleri ve yararları” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu çerçevede sigortanın işlevleri iki bölüme ayrılmaktadır: a) Sigortanın güvence ve riziko yönetimi işlevleri ve yararları, b) sigortanın ekonomik işlevleri ve yararları (Kaya ve Kahya, 2017; 50). Bu genel yaklaşıma karşılık sigortanın işlevlerinin “sigortanın makro işlevleri” ve “sigortanın mikro işlevleri” başlıkları altında ele alındığı da görülmektedir (Orhaner, 2013; 41). Sigortanın önemi başlığı altında da sigortanın finans sistemi, tasarruf ve yatırım, dış ticaret, millî istihdam ile gelir ve işletmeler ile bireyler açısından faydalarına temas edilmektedir.

Bu başlıkların ve içerdikleri konuların da gösterdiği üzere sigortanın yalnızca sigorta yaptıran bireyler veya kuruluşlar açısından değil bütün toplum ve tüm toplumsal alanlar açısından bir önemi ve değeri vardır. Ekonomi üzerinde yoğunlaşarak açıklamak gerekirse, sigortanın ekonominin bütünü ve her alt alanı için önemli sonuçlara yol açan bir sektör olduğu söylenebilir. Nitekim sigorta sektörü ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde en önemli sektörlerden birini oluşturmaktadır.

Biz de bu çalışmada geleneksel yaklaşıma bağlı kalarak sigortanın işlevlerini ve yararlarını ele alacağız: Sigortanın güvence ve riziko yönetimi açısından işlevleri ve yararları ve sigortanın ekonomik işlevleri ve yararları. Ancak, bu ikili ayrımın unsurlarının da birbirinden kesin hatlarla ayrılmış olmadığına, hatta çoğu zaman iç içe geçtiğine dikkat çekmek gerekir. Sigortadaki bütün işlemler ve sigortanın tüm sonuçları doğrudan doğruya ekonomik hayatla ilgilidir. Bu yüzden onu bir tür ekonomik olan ve ekonomik olmayan işlevler gibi ele almak bir ölçüde yanıltıcıdır.

Sigortanın Güvence ve Riziko Yönetimi Açısından İşlevleri ve Yararları

Sigorta sektörünün geleneksel fonksiyonu sigortalananların ekonomik zararını önleme ve uğradığı zararı telafi etmedir. Sigorta olgusunun ortaya çıkmasındaki temel amaç, budur. Kuşku yok ki bütün insanlar hayatın olağan akışı içinde yangın, hırsızlık, patlama gibi sebeplerle maddî varlıklarını kaybedebilir. Aynı şekilde, insanlar bilinçsiz ve kasıtsız davranışlarıyla diğer insanlara zarar verebilir. Firmalar iktisadî faaliyetlerinde yanlış üretim ve pazarlama politikaları izleyebilir. Özellikle elektronik ticaretin yayılması ve yaygınlaşması yüzünden ticaret hayatında da risklerle karşılaşabilir. Bütün bu nedenlerle sigorta toplum hayatındaki rizikoları azaltan ve kontrol eden bir faktör olarak devreye girmektedir. Bu çerçevede sigortanın güvence ve riziko yönetimiyle ilgili fonksiyonları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Sigorta geniş bir dayanışma ağı oluşturur.

Bireyler ve firmalar hayatın akışında karşılaşmaları muhtemel risklerin kendilerine verebileceği zararları karşılamak için, bir dayanışma ağı oluşturur. Daha önce ele alındığı üzere, prim ödemeye dayalı sigorta sistemi, sistemin kapsadığı insanların sayısını, geleneksel dayanışma ağlarında olduğuna nispetle çok genişletir. Ağın genişlemesi dayanışmanın artması ve katılımcılar için dayanışma maliyetinin düşmesi anlamına gelir (Güvel - Güvel, 2018; 33).

Sigorta insanlarda ve firmalarda güven yaratır.

Sigorta zararların ortaya çıkmasını belki tamamen önleyemez, ama zararların giderilmesini sağlar veya buna önemli ölçüde katkıda bulunur. Böylece zarara uğrayan insanların hayatlarının bütünüyle alt üst olmasını, insanların fakirlik ve sefalete, firmaların iflase ve yok oluşa sürüklenmesini önler. Bu insanlarda ve firmalarda güven yaratır (Karaman, 2017; 57). İnsanlar daha güvenli bir ortamda yaşamaya devam eder.

Sigorta girişimcinin ekonomik kararlarına olumlu katkılarda bulunur.

Her girişim bir risk alma anlamına gelir. Bu yüzden her girişimcinin başarılı olma ihtimâli yanında başarısız olma ihtimâli de vardır. Bir başarısızlık müteşebbisin her şeyini kaybetmesi gibi bir durum ortaya çıkartabilir. Sigorta bu ihtimâli ciddî ölçüde azaltarak girişimciye cesaret verir, yola çıkmasına yardımcı olur.

Sigorta tasarruf bilincini geliştirir.

Ekonomik sistemde insanların ve firmaların tasarruf bilincine sahip olması ve fiilen tasarruf yapması önemli bir rol oynar. Türkiye gibi ülkelerde sermaye yetersizliği en başta gelen ekonomik problemler arasında yer alır. Buralarda tasarruf bilinci ne yazık ki yeterince kuvvetli değildir. Tasarruf yapma oranı hayli düşüktür ve bu ülkenin yüksek tasarruf yapmasına yetmemektedir. Tasarruf oranı düşüklüğü geliştirmekte olan ekonomilerde temel problemler arasındadır. Sigorta dolaylı da olsa tasarrufa katkı sağlar.

Sigorta yatırımcıların kullanabileceği fonları artırır.

Sigorta sektörü büyük fonların biriktiği bir yerdir. Fon biriktirme ve oluşturma açısından sigorta sektörü ile bankacılık sektörü arasında bir ayrım yapmak büyük ölçüde gereksizdir (Karaduman, 2017; 57). Sigorta finans sektörünün önemli bir parçası olarak yatırımcıya ulaşabileceği fonlar sağlar. Gelişmiş ülkelerde sigorta fonları muazzam bir yatırım kaynağı oluşturmaktadır. O kadar ki, bu fonlar en büyük bankalardan dahi daha büyük fonları bünyesinde toplamaktadır. Dolayısıyla sigorta bir taraftan büyük fonların oluşmasına, diğer taraftan da bu fonların yatırımcılar tarafından kullanılmasına zemin hazırlar.

Sigorta fiyatların daha gerçekçi düzeyde oluşmasına katkı sağlar.

Belirsizlik ve yüksek risk ortamları insanların ve firmaların fiyat düzeyini yüksek tutmasını teşvik eder. Sigorta riskleri azaltarak bireylerin ve firmaların fiyatları daha makul düzeyde tutmasına katkı yapar (Güvel ve Güvel, 2018; 34).

Sigorta risklere karşı önleyici tedbirleri geliştirir.

Özel sigorta şirketleri her rizikoyu kabul etmeye istekli ve açık değildir. Yüksek risk gördüğü alanlardan ve iş konularından uzak durur. Sigorta şirketlerinin bu çekingen tavrı yatırımcıları riskleri azaltmaya, sigorta şirketleri tarafından kabul edilebilir düzeylere düşürmeye teşvik eder. Onları riski azaltacak yollar ve önlemler üzerinde daha ciddi düşünmeye iter. Böylece önleyici tedbirler gelişir (Kaya ve Kahya, 2017; 52).

Sigortanın Ekonomik İşlevleri ve Yararları

Sigortanın sadece sigorta yaptıran bireyler ve firmalar açısından değil, tüm ekonomik yapı ve ekonominin her alanda işleyişi bakımından da büyük önemi ve değeri vardır. Bu bir bakıma doğal veya kaçınılmaz bir durumdur, çünkü sigorta sektörü tüm ekonomiye yayılır ve çok geniş bir sektör teşkil eder. Bu konuda yapılan akademik çalışmalar sigorta sektörünün finans sektörünün bir parçası olarak ekonomiye büyük katkılar sağladığını ampirik olarak göstermektedir. Bu yüzden sigortanın ekonomik etkilerini ve sonuçlarını ele almak anlamlı ve yararlı görünmektedir.

Sigorta önemli ve büyük bir tasarruf kaynağıdır.

Sigorta zamanımızda çok yaygınlaşmıştır. Mütemediyen de genişlemektedir; yani sigorta yaptıran insanların, firmaların ve sigortalanan varlıkların sayısı devamlı artmaktadır. Sigortalananların ödedikleri sigorta primleri toplamda büyük miktarlara ulaşmaktadır. Biriken bu fonlar sigorta şirketleri tarafından bir tür yatırıma dönüştürülmekte ve hisse senedi, tahvil, gayrimenkul alımı gibi alanlarda kullanılmaktadır. Böylece sigorta sektörü iktisadî gelişmeye ciddi katkıda bulunmaktadır. Sermaye birikiminin iktisadî gelişme açısından taşıdığı önem hatırlandığında bu katkının önemi daha iyi anlaşılabilir (Güvel ve Güvel, 2018;; 36).

Sigorta kredi veren kuruluşların gelişmesini sağlar, işlemlerini kolaylaştırır.

Kredi belli şartlar altında alınan ve belli bir takvime bağlı olarak kredi sağlayan kuruluşa ödenmesi gereken bir borçtur. Borcu sadece alan değil veren de bir risk altındadır. Bu risk borcun ödenmemesi şeklinde gerçekleşir. Alınan kredinin sigortalınması borçlunun borcunu zamanında ödememesi riskini azaltır. Bu sayede kredi vermek de almak da kolaylaşır. Kredi hacmi genişler ve kredi veren kurumlar gelişir.

Sigorta toplumdaki sosyal ve ekonomik çöküşleri önler.

Sigorta risk paylaşımı esasına dayanır. Çok sayıda insanın katılımıyla sigortanın oluşturduğu dayanışma ağı risklerin paylaşımını sağlar. İnsanlar ve firmalar içine girdikleri dayanışma ağı sayesinde geri dönüşü mümkün olmayan riskler altına girmekten kaçınırlar, kurtulurlar. Bu onların bir talihsizlik durumunda tamamen çökmelerini, her şeylerini kaybetmelerini engeller. Dayanışma ağındaki insanların katkılarıyla -primleriyle- oluşan fonlar kayıplarını önemli ölçüde giderir. Bu sayede insanlar ekonomik ve sosyal olarak çökme tehlikesinden kurtulurlar.

Sigorta uluslararası ticaretin artmasına yardım eder.

Ticaret insan hayatının bir gerçeğidir. Bir ülke içindeki şehirler arasında ticaret ne ise, ülkeler arasındaki ticaret de aşağı yukarı odur. Sigorta insanların güven içinde ticaret yapmasını sağlar ve ticaretin sınırlarını geliştirmesini teşvik eder. İnsanlar ve firmalar siyasî sınırları aşan ticarete sigorta sisteminin kapsamı içinde daha kolay girer. Böylece birçok ülke arasında ticarî ilişkilere dayanan büyük işletmeciler ve firmalar ortaya çıkar. Uluslar arasında ticaret gelişir ve genişler. Bunda sigorta şirketleri sayesinde riskleri azalan insanlar ve firmalar başı çeker.

Sigorta ekonomide büyük ve önemli bir sektör teşkil eder.

Sigorta sektörü ekonomiye birkaç yönlü katkıda bulunur. İlk olarak, yukarıda da bahsedildiği gibi, sigortalama işlemleriyle insanların ve firmaların ekonomik aktivitelerini teşvik eder. İkinci olarak, sigorta sektörünün kendisi ekonomide bir tür yatırımcı olarak davranır. Çeşitli sektörlerle yatırım yapar. Böylece ülkedeki gelişmeye dolaylı olarak katkıda bulunur. Üçüncü olarak, sigorta sektörü insanlara istihdam alanı açar. Çok sayıda sigorta şirketinde insanlar çalışır ve hayatını kazanır.

Sigorta devlet için bir vergi kaynağıdır.

Sigorta işletmeleri bir taraftan bireylerin ve firmaların sigortalanma işlemlerini yaparken diğer taraftan da ekonomide sigortacılıkla doğrudan alâkalı olmayan faaliyetleri yürütürken devlete vergi öderler. Gelişmiş ülkelerde sigorta şirketleri en büyük vergi mükellefleri arasında yer almaktadır. Böylece sigorta şirketleri kamu otoritelerinin çeşitli harcamalarına ve aktivitelerine katkıda bulunurlar.

Sigorta finans sisteminin etkinliğini artırır.

Sigortacılık sektörü finansal sistemin etkinliğine ciddi katkılarda bulunur. Bunu şu şekilde yapar: İşlem maliyetlerini düşürerek, likidite sağlayarak ve ölçek ekonomisi yaratarak. Sigorta şirketleri çok sayıda insandan küçük veya küçük sayılabilecek miktarlarda para alır. Böylece bu küçük primlerin toplanmasıyla oluşan fonlar bankalarda değerlendirilir. Bankalar bu fonları kredi vermek için kullanır. Bu süreç sayesinde tasarruflar ekonomiye girer ve bunu yapmayı başaran ülkeler iktisadî bakımdan daha kolay ve hızlı büyür. Sigortacılık likidite oluşturmada da başarılıdır. Sigorta şirketleri topladıkları fonları uzun vadeli borç olarak verirken kendileri kısa vadede çok daha az ödeme yapmak durumundadır. Böylece sigorta şirketlerinin elinde her zaman likidite var olmaktadır. Sigortacılar yatırımlarda ölçek ekonomisi etkisi yaratır. Ellerinde biriken fonlarla büyük ve masraflı yatırımların nakit ihtiyacını karşılarlar. Bu yüzden yatırım projelerinin hayata geçmesinde önemli bir rol oynarlar (Karaman, 62).

Sonuç

Sigortacılık tarihi çok eskilere gitmektedir. Sigortanın ilkel biçimde ve daha ziyade yiyecek paylaşımına bağlı olarak ilkel küme toplumlarında doğduğu söylenebilir. Sigortacılık zaman içinde gelişmiştir. Eski Çin, Mısır medeniyetlerinde ticareti de ihtiva eden sigorta biçimleri ortaya çıkmıştır. Ancak, modern sigortacılığın daha ziyade Endüstri Devrimi sonrasında belirdiği ve şekillendiği de açık bir gerçek olarak ortadadır.

Sigortacılık insanın olduğu her yerde söz konusudur. Başka bir deyişle formal veya informal olarak her ekonomik sistemde mevcuttur. Ancak, sigortacılığın asıl doğma ve gelişme ortamı serbest piyasa ekonomisidir. Özel mülkiyet hakkının olduğu, insanların özel mülkiyetlerini serbestçe kullanabildiği, bu çerçevede servet ürettiği ve devamlı olarak yeni girişimlerin ve yeni ürünlerin ortaya çıktığı bir ortam olan piyasa ekonomisi sigortacılığın gelişmesi için de elverişli bir ortam teşkil etmektedir. Nitekim sektörün en fazla geliştiği yerler, serbest piyasa ekonomisinin de en fazla hayat bulduğu yerlerdir.

O kadar ki, sigorta sektörü artık bu ülkelerde ekonomide önemli bir sektör teşkil etmektedir. Sigorta şirketlerinde çok büyük fonlar birikmektedir. Sigorta şirketleri bu fonları sadece sigortalıların zararlarını karşılamakta kullanmakla yetinmemekte ve kendileri de önemli iktisadî aktörler olarak ekonomide yer almaktadır. Dolayısıyla, sigorta sektörünün bir taraftan güvence ve riziko yönetimiyle diğer taraftan genel olarak ekonomiyle ilgili önemli

fonksiyonları üstlendiği görülmektedir. Öyle ki bugün gelişmiş dünyanın finans sektöründe ve finans sektörünün uzantılarında sigorta şirketleri önemli bir yer işgal etmektedir. Görünür gelecekte de bunda bir değişme olmamasını ve sigorta sektörünün klasik fonksiyonlarını ifa etmeye devam etmesini bekleyebiliriz.

Kaynakça

- Acar, Mustafa (2005). *Piyasa Devlet ve Müdahale*, Ankara: Orion Yayınları.
- Akın, Bahadır (2010). *Temel İşletme: Girişimcilik, İş Kurma ve Yönetim*, Ankara: Adres Yayınları
- Begg, David ve Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch (t. y.). *Economics*, İstanbul: Alkım Yayınevi
- Beisner, E. Calvin (2013). "İkinci Bin Yılda Maddî İlerleme", çev. Atilla Yayla, *Piyasa Medeniyeti* (der. Atilla Yayla) içinde, Ankara: Liberte Yayınları.
- Booth, Philip (2012). *And the Pursuit of Happiness*, London, IEA.
- Ertek, Tümay (2012). *Temel Ekonomi*, Ankara: Beta Yayıncılık
- Güvel, Enver Alper ve Afıtap Önder Güvel (2018). *Sigortacılık*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kahya, Fatih. "Sigortacılık Tarihinde Lloyds", *Sigorta Medya*, 18 Nisan 2017. <https://sigorta-medya.com.tr/sigortacilik-tarihinde-lloyds/>
- Karaman, Davut (2017). "Sigortanın İşlevleri", *Ferudun Kaya* içinde, s. 55-62.
- Kaya, Ferudun (ed.) (2017). *Sigortacılık*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Kaya, Ferudun ve Mehmet Kahya (2017). *Sigorta ve Sigortacılık*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Mankiw, N. Gregory (2017). *Makroekonomi*, Çev. Ömer Faruk Çolak vd., Ankara: Efil Yayınları.
- Mayor, Thomas /2013), "Avcı-Toplayıcılar: Orijinal Liberteryenler", çev. Atilla Yayla, *Liberal Düşünce*, Sayı: 71, s. 227 – 246.
- McCloskey, Deidre, (2020), How the World Became Rich, Lecture, University of Colorado, *Colorado Springs*, April 2, 2019, sponsored and broadcasted by Institute for Human Studies, <https://www.youtube.com/watch?v=V5ot8hcb238>.
- Mercan, Birol (2010). "İşletmecilik ve Ekonomi", Bahadır Akın, *Temel İşletme* içinde, s. 61-76.
- Norberg Johan (2020). *Open: The Story of Human Progress*, London: Atlantic Books.
- Orhaner, Emine (2013). *Sigortacılık*, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Rosenberg, Nathan ve L. E. Birdzell, Jr. (t. y.). *Batı Nasıl Zengin Oldu*, çev. Erdal Güven, İstanbul: Form Yayınları
- Snowden, Christopher (2015). *Selfishness, Greed and Capitalism*, London: IEA
- Wood, Geoffrey (2014). *Fifty Economic Fallacies Exposed*, London: IEA
- Yayla, Ş. Okan (2019). "Sigortacılık ve Türkiye'de Sigorta Sektörünün Durumu", *Liberal Düşünce*, Yıl 24, Sayı 94, Bahar 2019, s. 107-125.

Şehirlerin Kökeninde Güven Unsuru Olarak Dini İnanışların Rolü

Turgay Ovalı*

Öz

Medeniyetlerin oluşumunda önemli yere sahip olan ilk yerleşim yerlerini ele alan çalışmalar, şehirlerin kökenlerine dair çeşitli teoriler ortaya koymuştur. Bu teoriler, insanların bir araya gelerek birlikte yaşama kültürü edinmelerini genellikle maddi ihtiyaçlara bağlamaktadır. Esasen şehir, her şeyden önce birbiriyle savaşmayacak ve birbirlerine güvenerek manevi bir birlik oluşturabilecek insanların bir araya gelerek oluşturduğu bir ortak yaşam birimidir. Birlikte yaşayabilme olgusunu güven unsurunu ele almadan açıklamak eksik bir yaklaşım olacaktır. Bu çalışmanın amacı, şehirlerin oluşmasında temel unsurlardan biri olan ancak sürekli olarak ikincil planda bırakılan güven duygusu ile bu duyguyu oluşturan dini motiflerin önemini ortaya koymaktır. Bu maksatla, bir güven unsuru olarak dini inançların şehirlerin oluşumundaki yerlerine temas edilmiş ve dünyadaki ilk uygarlıklardan örnekler verilerek bu iddia temellendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antik Şehirler, Dini Düşünce, Güven.

The Role of Religious Beliefs as a Trust Element in the Origin of Cities

Abstract

Studies on the first settlements, which had an important place in the formation of civilizations, have revealed various theories about the origins of cities. These theories generally attribute people's coming together and acquiring a culture of living together to material needs. Essentially, the city is a common living unit formed by people who will not fight and can trust each other thus form a spiritual unity. Explaining the phenomenon of coexistence without addressing the element of trust would be an incomplete approach. The aim of this study is to put forward the importance of the feeling of trust, which is one of the basic elements in the formation of cities but is constantly left in the background, and the religious motifs that form this feeling. For this purpose, the place of religious beliefs in the formation of cities as an element of trust has been touched upon and this claim has been tried to be justified by giving examples from the first civilizations in the world.

Keywords: Ancient Cities, Religious Thought, Trust.

*Dr., Araştırma Görevlisi | İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi | turgay.ovalı@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9782-4548 | DOI: 10.36484/liberal.1489204
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 97-118.
Gönderim Tarihi: 24 Mayıs 2024 | Kabul Tarihi: 8 Haziran 2024

Giriş

İnsan uygarlığının tarihi bir bakıma şehirlerin tarihidir. Bu yüzden şehrin ortaya çıkması, büyümesi ve gelişmesine yönelik birçok teori ortaya atılmıştır. Şehirlerin ne zaman ve hangi koşullar altında ortaya çıktığını araştırmak isteyen kimi akademisyenler, onların fiziksel kalıntılarına daha çok önem vermek gibi bir yanılısamaya düşebilmektedirler. Şehirlerin kökenlerine dair araştırmaların büyük çoğunluğu belli başlı teknolojik yaklaşımlardan mustariptir (Bookchin, 2014: 53). Hidrolik toplum kavramı ve artı ürün teorisi, ticarete dayalı pazar yeri olarak şehirlerin doğuşu teorileri ve şehri bir güç odağı olarak ele alan askeri teoriler, şehrin doğasına dair en önemli faktörü, dinsel öğeleri görmezden gelmektedirler. Dikkatlerini sadece kemik ve çömlek parçalarına, alet ve silahlara yönelten bu yaklaşımlar, geriye en az onlar kadar iz bırakmış olan din ve ayinler gibi önemli kurumlara büyük haksızlık etmelerinin yanında, insan topluluklarının bir araya gelmesinde başat rol oynayan güven unsurunu da dışlamaktadırlar. Hâlbuki bir yerleşim yerinin şehirleşebilmesi için daha önce bir arada yaşamamış heterojen grupların birbirlerinden emin bir şekilde belli bir yoğunluğa ulaşması gerekmektedir.

Şehirlerin kökenlerini anlamak isteyen bir araştırmacı, antik şehirlerin ortaya çıkmasından önce bakışını ilk köylere ve yerleşim yerlerine çevirmelidir. Zira şehirler meydana gelmeden önce mezarlar, kutsal yerler ve köyler bulunmaktadır. Küçük de olsa bir yerleşim yerinin ortaya çıkması için insanların bir araya gelecek toplanma mekânlarına ihtiyaçları bulunmaktadır. Belirli bir toplanma mekânı ve dolayısıyla kalıcı bir yerleşim yerinin aranmasında, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ve daha sonraki dönemlere kıyasla kısıtlı olan ihtiyaçlarını doğal ortamlardan temin edebilen ilk insanların pratik gereksinimlerinin başat bir rol oynadığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Elbette ilk köylerin ortaya çıkmasında aile birliklerinin, birbirleriyle akraba olan grupların güvenlik amaçlı bir arada yaşama ihtiyaçları göz ardı edilmemelidir. Ancak şehirlerin nüfus yoğunluğu sadece bir kabilenin üyelerinden oluşmamakta, bu yoğunluğu oluşturan birçok akraba grubunun birlikte yaşamasına olanak tanıyacak bir toplumsal tutkula ihtiyaç bulunmaktadır. Örneğin, tamamıyla simgesel tören kostümlerinin soğuktan korunma amaçlı giysilerden çok daha önce ortaya çıktığı belirtilmektedir (Hocart, 1933: 85). Bunun yerine, bu ilk toplanma mekânlarının kökeninde insanların ölüye ve ölüme olan saygıları yatmaktadır. Şu unutulmamalıdır ki, ilk kalıcı yerleşimlere sahip olan yaşayanlar değil ölülerdir. Sürekli ziyaret edilen mezarlar, kutsal toplama yerleridir. Mumford'un (2007: 21) ifadesiyle mıkna'tıs kaptan önce gelmektedir ve bu mıkna'tısın çekim gücü kutsal olandan beslenmektedir. Bu

nedenle, şehir henüz kalıcı bir yerleşim alanı olmadan önce bile, hayatına, insanların belirli dönemlerde bir araya geldiği bir buluşma yeri olarak başlar. Şehrin ilk nüvelerini temsil eden bu kutsal toplanma yerleri, aile grupları halinde yaşayan insanları karşılıklı iletişime geçirebilmiş ve onları bir arada tutacak manevi bir uyarıcı rol üstlenmiştir.

Bu çalışmada ilk dönem topluluklarının şehirleşme faaliyetlerinde güven unsurunu sağlayan dinin önemine değinilmektedir. Bu amaçla çalışmada öncelikle şehre dair geliştirilen köken teorilerine ve bu teorilerin eleştirilerine kısaca değinilmiş, ardından esasen bu teorilerden biri olan antik şehrin kökeninde yatan din olgusuna yer verilmiştir. Şehirleşmenin ilk nüveleri olan köylerdeki ihtiyar meclisi ve onların yönetiminde gerçekleşen iş bölümünün bu güven unsurunun oluşmasındaki önemine değinildikten sonra, medeniyetlerin ilk dönemlerine ait kutsal, felsefi ve edebi metinlerden örnekler sunulmuştur. Şehirlerin güvenliğini sağlayan surlar ile din olgusu arasındaki ilişki ayrı bir başlık olarak sunulduktan sonra, güven unsurunu sağlayan kozmik anlamın dünyanın çeşitli coğrafyalarında ortaya çıkan ilk şehirlerdeki önemi örneklerle ele alınmıştır.

Şehrin Kökenine Dair Geliştirilen Teoriler

Arkeologlar da dâhil olmak üzere sosyal bilimciler, şehirlerin ortaya çıkmasına dört açıklama önermektedirler: Çevresel temelli şehirleşmeye dayalı hidrolik toplum ve artı ürün kuramları, pazarların büyümesine dayalı ekonomik kuramlar, savunma amaçlı toplanma yerlerine dayalı askeri kuramlar ve tapınakların etrafında gelişmeye dayalı dini kuramlar.

Artı ürüne dayalı kuramların temeli Woolley'in (1963:414) "Toplumun Kentleşmesi" makalesinin giriş cümlelerinde açıkça ifade ettiği oldukça basit bir iddiaya dayanmaktadır. Burada, çevresel unsurlar sayesinde artı ürünün elde edilmesinin uzmanlaşmayı doğurduğu ve bu uzmanlaşmanın sosyal tabakalaşmayla birlikte uzmanlaşan kimsenin kabileden ve akrabalarından kopabilmesi yoluyla kentsel bir yaşamın niteliklerini meydana getirdiği vurgulanmaktadır. Hidrolik toplum fikri ise, kentleşmenin ekolojik bir yorumuyla yakından ilişkilidir; yani, nüfusun artan büyüklüğün ve yoğunluğun bir sonucu olduğunu ve bunun da sulama tarafından yapıldığı savunulmaktadır. Sulamanın sonuçlarıyla ilgili en detaylı çalışma, Wittfogel'de bulunur. Wittfogel'a (1957: 45) göre, sulamalı tarıma geçilir geçilmez kapsamlı savunma çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır çünkü barajlar ve kanallardan oluşan tüm sistem sabit ve taşınmaz bir haldedir. Böylece şehir kendisine sur içinde yer bulmaktadır. Yine, tüm bu sulamalı tarımı yürüten bir hükümet kurumu,

sarayların, anıtların ve anıt mezarların inşaatında rahatlıkla kullanılabilir. İlkel bir kabile topluluğunun eşitlikçi koşulları, artık otokrasinin aşiret biçimlerinde görülmediği yeni bir şekle bürünmüştür. Toplumsal dönüşüm ve anıtsal binalar sulamalı tarımın sonuçlarıdır. Kısacası, kentleşmenin kendisi, sulama gelişiminin sonucu olarak görülebilir.

Büyük ölçüde sulama, daha önce tartışılan artı ürünü yaratmak olarak ele alınabilir ve sulamayı manipüle eden yöneticiler artı değerın belirleyicileri olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, sulama programlarının geniş bir bürokrasiyi ne ölçüde gerektirdiği yönünde bir anlaşma yoktur. Örneğin Adams (2007:68), “Güney Mezopotamya’daki hanedanlık yönetiminin, büyük bir kanal sisteminin idari gereksinimlerine bağlı olarak yükseldiğini öne sürecek hiçbir şey yoktur” demektedir. Açıkçası, bu kuramın da sebep sonuç ilişkisine dair önerdiği şeyler açık değildir. Zira şehrin çekirdeğindeki örgütlü kuvvetler meydana gelen büyük sulama planlarını başlatmış ve gerçekleştirmiş olabilir. Bu durumda sulama şehrin yaratıcısı değil, sonucu haline gelmektedir.

Şehrin kökenine dair ekonomik kuramlarla ilgili birbiriyle bağlantılı iki yorum bulunmaktadır. İlki, şehri uzun mesafeli ticaretin ürünü olarak görmesinden dolayı “merkantil kent” olarak; ikincisi ise içerideki değiş tokuş sürecine odaklanmak üzere bir bölge tarafından yaratılan merkez olmasından dolayı “pazar kenti” olarak adlandırılabilir. Şehirlerin kökenlerine dair ekonomik yorumların önde gelen temsilcisi, şehirlerin kırsal kalkınmadan önce ortaya çıktığını savunan Jane Jacobs’tur (1969:3-48). Kentsel köken sürecini örneklemek için Jacobs, Yeni Obsidyen adlı hayali bir kent kurmaktadır. Kısaca şehrin bir avcı grubunun alanında bulunan obsidyen taşının, düzenli müşterilere dönüşen komşu bir av grubuna direkt olarak satılması ve sonrasında obsidyeni alan grubun daha uzaktaki avcı halklarıyla arabuluculuk yapmaya başlamasıyla ortaya çıktığını dile getirmektedir.

Mellaart (1967:226), Jane Jacobs’ın elde ettiği spekülâtif sonuçlara katılmaz ve “Çatalhöyük’ün ataları hakkında spekülasyon yapmak için elimizde yeterli bilgi yok” sonucuna varır. Pazar yeri olarak kent fikri üç açıdan şüpheli karşılanıp eleştirilmektedir. Birincisi, ekonomik ilişkilerin ve ticaretin, kentsel bürokrasinin bir parçasını oluşturan tüccarlar tarafından gerçekleştirilen anlaşma düzenlemeleri ile kontrol edildiği görülmektedir. Yani fiyatlar dengeye bu anlaşmaların oluşturduğu kanunlar sayesinde kavuşmaktadır. Bu koşullar göz önüne alındığında hiçbir pazar yeri gerekli değildir ve bunun böyle olduğuna dair kanıt yine Babil’den verilebilir: “Babil’in, ne pazar yerlerine ne de işleyen bir piyasa sistemine sahip olduğuna dair sağlam bir delil bulunmamaktadır (Polanyi, 1957:16)”. Wheatley’nin belirttiği gibi

(1971:282), “arkeolojik kayıtların onayladığı ölçüde genel bir ticaret arzusunun siyasal veya toplumsal bir gücü yoğunlaştırabildiği ve böylece bu gücün kurumsallaşmasını sağlayabildiği açıkça gösterilmemiştir...” Eğer pazar için kalıcı bir yerleşim yeri gerekmiyorsa, ondan kentleşmenin eşanlamlısı olan toplumsal ve ekonomik yapıdaki tüm bu karmaşık değişimlerin lokomotifi olması beklenemez. Ticaret ilk şehirlerin önemli bir unsuru olmasına rağmen, nitelik ve nicelik olarak büyümesi kentleşmenin yaratıcısından ziyade, onun bir parçası olarak görülmelidir.

Askeri kuramlara göre ise şehirlerin kökeni, insanların koruma arayışıyla bir araya gelmeleri ihtiyacıdır. Nüfus bir kez yoğunlaştığında, bir askeri kastın gözetiminde, kentleşmeyi karakterize eden diğer değişiklikler peşi sıra gelmektedir. Gerçekten de savunma olgusu ile şehirlerin aynı zamanda ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Örneğin Mellaart (1967:69), “Çatalhöyük halkının kapıları olmayan ve içeriye tek girişin çatıya açılan bir delik olarak inşa ettiği kendine has evlerin bu şekilde inşa edilmesinin sebebinin savunma ihtiyacı olabileceğine” dikkat çeker. Yine, çömleğin dahi üretilmediği dönemlerdeki Neolitik bir yerleşim yeri olan ‘İlk Jericho’nun yazarı Kathleen Kenyon (1957, 65:6), “İlk yerleşimin bir köyden daha geniş ölçekte olduğu anlaşılmaktadır. Kentsel işlevlerin oturmadığı bu yerleşim biriminin kent olduğunun delili onun büyük bir savunma duvarına sahip olmasıdır.” demektedir.

Güçlü bir şekilde kendi bakış açısına sahip olan Wheatley (1971:298-289) bile, “savaşın savunma amaçlı bir nüfus yoğunluğunu teşvik ederek ve zanaatta uzmanlaşmanın önünü açarak kentsel gelişimin artmasına önemli bir katkı sağlayabileceğini...” kabul etmek zorunda kalmıştır. Kritik zorluk, kanıtların çoğunun tamamen dairesel bir yorumlama biçimine uygun olmasıdır. Ekonomik artı ürüne inanan kişinin bakış açısından resmi ve kurumsallaşmış savaş, kentsel devrimin oluşturduğu bir olgudur. Aşiret baskınları ve kabileler arası savaşlar açıkça şehir öncesi dönemlere kadar geri gitmektedir fakat bunlar nadiren gerçekleşen ve sürekliliği olmayan olaylardır. Örneğin Babil’i karakterize eden türden bir savaş, sadece şehir merkezli bir medeniyetle gelişmiştir: “Üçüncü Erken Hanedan döneminin yazıtları ve bu dönemin tarihi olan Kral listesi, büyük ölçüde savaşlardan bahsetmektedir. Buna muhteşem resimsel anıtların aynı konuya ayrıldığı eklendiğinde, o çağın militarizm için kötü bir itibar kazandığına şaşmamak gerekir (Gadd, 1971:122)”. Bu militarizm, şehirlerdeki ekonomik artı ürünü yabancılaştıran ve toprak genişletme politikalarını başlatan sınıfların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu anlamda savaş, sosyo-ekonomik değişimin bir sebebi değildir, aksine onun tarafından üretilir. Eğer ‘korunma’ gerekiyorsa, kimden korunacaktır? Anlaşmazlıklar şehir öncesi farklı bir düzende neden ortaya çıkmamaktadır? Eğer cevap anlaşmazlıkların

belli bir büyüklük ve yığılmaya ihtiyaç duyması ise, o zaman demografik büyüme ve ekolojik örgütlenmeye yol açan kuvvetler karşısında savaş ve savunmanın yaratıcı rolü inkar edilmiş demektir. Dahası, savunma amaçlı yapılar en erken şehirlerde görülse bile, bütün ilk şehirlerin savunma amacına yönelik girişimlerinin olmadığı görülmektedir. Kısacası, bu kuramın, herhangi bir kesinlik sağlayamadığından “tavuk ve yumurta” tarzı bir tartışma haline gelme tehlikesi büyüktür.

Antik Şehrin Kökeninde Din Olgusu

Bu kurama göre kentsel yığılma süreci, rahipleri tarafından idare edilen kutsal topraklarda bulunan kabile grupları tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle, rahipler halkın güvenliğini fiziki düşmanlara karşı duvarlarla değil de doğanın tehditlerine karşı ayinlerle sağlamakta ve böylece toplumun uzmanlaşmış ilk grubu olmaktadır. Kutsal elit, bu şekilde, bir tür ibadet olarak sunulan “artı” ürünlerin yönetimini ellerinde tutmaktadırlar. Değişim, Jane Jacobs’ın iddia ettiği gibi serbest bir pazar yoluyla değil, din adamlarının ellerinde artı ürünün yoğunlaşması yoluyla başlatılmıştır. Dahası, kutsal toprakların egemenliği insanları o bölgeye getirip bağlayarak fiziksel yığılmanın gerçekleşmesini sağlamakla kalmamış, vatandaşlık ve aidiyet aynı süreç içerisinde bir kutsal toprağa bağlılık sayesinde ortaya çıkmıştır.

Bakışımızı antik dönemlerin ilk şehirlerine çevirdiğimizde, köylerin kabile reislerinin yüce krallara dönüştüğünü ve ilahi sıfatlarla donanmış olarak, şehrin ilk nüvesi olan tapınağın muhafızı konumuna yerleştiğini görürüz. Sınıflı bir toplum ilişkisinin doğduğu bu ortamda, eşit ve tanıdık insanların yerine, doğrudan yüceler yücesi krala bağlı askeri ve sivil yetkililer, idareciler, vergi memurları ve askerler tarafından kontrol altında tutulan ve yönetilen tebaa, ortak inançların çerçevesinde ezilseler bile güven duygusu içinde birlikte yaşayabilmektedirler. Şehrin ne olduğuna dair, özellikle başlangıçta hayatın birbirinden ayıramayacak derecede iç içe geçtiği alanlar olan tekniğin, siyasetin ve dinin işlevselliğine eşit derecede bakmak her ne kadar önemli ise de, dinin bunların hepsinin önüne geçerek belirleyici bir unsur olduğunu görmek zor değildir. Geçmişin izlerini taşıyan, günümüze kadar gelen ister anıt mezarlardan isterse edebi kayıtlardan olsun bütün kalıntılar, krala yüklenen böyle bir gücün kaynağında ortak inançların yattığını göstermektedir. Böylece yüce kralın merkezinde oluşan siyaset kurumunu belirleyen ortak inanışlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında, ebedi metinleri doğuran, sanatsal anıtları oluşturan motiflerin de kaynağında paylaşılan inançlar yatmaktadır. Tam anlamıyla yerel bir köy ekonomisinden son derece organize

bir şehir ekonomisine doğru yaşanan değişimin de merkezinde ilahi güçlerle donatılmış krallık kurumu bulunmaktadır.

Mumford (2007: 21) şehrin ilk tohumunun, insanların hac amacıyla gittikleri bir törensel toplanma yeri olarak atıldığını öne sürmektedir. İnsanlar doğal ihtiyaçlarını karşılayabildiği ve belli bir oranda toplumsallaşabildiği yerlerle yetinseydi, yani şehirler kurup medeniyetler üretmeseydi, onu hayvanlardan ayırt edecek maddi ölçütlerden yoksun kalırdık. İnsanlar sadece doğal çevrenin koşullarının uygunluğundan dolayı şehirlerde yoğunlaşmamışlardır. İlk şehirlerin insanları doğa olaylarından kaynaklanan bir aşkınlık duygusuyla, bu tür bir ilkel durumda kalmamışlar, doğanın üstünde ruhani bir gücün varlığını hissederek gündelik hayatın sıradan süreçleriyle yetinmemiştir. Şehir, her şeyden önce, ilk kurucularına daha büyük bir ilahi anlam taşıyan, geçici olmayan ve daha kudretli insanüstü güçleri belirlenmiş bir mekânda mezcettiği için aileler veya kabileler halinde yaşayan grupları belli aralıklarla kendine çeken bir miktattır. İnsanların bu dini faaliyetleri her ne kadar süreklilik arz etmiyor olsa da, bu tür faaliyetlerin gerçekleştiği yerler, ister taş devrine ait bir mağara olsun isterse de görkemli piramitleriyle Mayalara ait bir ayin merkezi olsun, kalıcı bir sembolizme sahiptir. Bu insanların tapınma faaliyetleri, onları eninde sonunda şehirler kurmaya itecek olan dinsel ve toplumsal dürtüler içermektedir. Bookchin'in ifadesiyle, "kentlerin yükselişi, tahıl ekiminin, sabanın ve evcil hayvanların keşfiyle değil, türbeler, kültürel uygulamalar ve doğalcı semboller yönünden zengin tapınaklar yardımıyla gerçekleşmiş olmalıdır (Bookchin, 2014: 61)."

Tarihin Sümer'de başladığını ifade eden Kramer'e göre (2002: 104-105) Sümer şehirlerinin en belirgin özellikleri yüksek tepelere kurulan tapınaklardır ve bu tapınaklar şehirlerin en belirgin, en büyük ve en önemli binalarını teşkil etmektedir. Şehirlerin kalbi niteliğindeki bu tapınaklar, yabancı kabilelerden oluşan şehir sakinlerinin ortak bir inanç doğrultusunda bir arada tutulduklarını göstermektedir. Bunun yanında Kramer (2002: 53), yazının bile ortaya çıkışının, şehir halkının mutluluğunun ve huzurunun teminatı olarak kabul edilen, "ensi" olarak adlandırılan rahip kralların tapınak inşa etme süreçlerinin doğal bir sonucu olduğunu kaydetmektedir. Daha açık bir ifadeyle şehrin simgesi haline gelen tapınakların ilk dönemlerde kayıtlara geçirilmeden inşa edilmeleri, bazı din ve devlet adamlarını, ayinlerin gelecek kuşaklara aktarılmamasının güven unsurunu zedeleyeceği yönünde bir endişeye sevk etmiştir. Çünkü tapınak inşa etmenin kendisi bile ayinsel bir etkinliktir ve sunulacak kurbanlardan birinin eksik kalması veya inşa sıralamasında yapılan herhangi bir hata, şehrin yazgısını daha başlangıçta felakete özdeş haline getirmektedir.

Sümerlerle ilgili anlatılanlar genellikle şehir-devletlerinin kuruluşundan ziyade devamlılığına ilişkin dinsel güven unsuruna yönelik kanıtlar sunmaktadır. Göbeklitepe ise şehirlerin kurulmasından daha önceki bir tarihe dayanmasıyla onların kökenlerinde yatan dinsel güven unsurunun en güzel örneklerinden birini sunmaktadır. Burada, ev veya gündelik işlerin görüldüğü bir yerleşim yerinin izlerine rastlanmadığı halde, her biri yedi ton ağırlığında ve boyu beş metreyi geçen, nitelikli oymalarla bezenmiş anıtsal özellikler taşıyan sütunlar bulunmaktadır. Dahası, yakınlardaki bir taş ocağında elli ton ağırlığında yarısı yontulmuş bir taş bulunmuştur. En büyüğü otuz metre genişliğinde, ondan fazla anıtsal yapının tarihlendirilmesi arkeolojik açıdan önemli bir buluştur. Zira bu yapıların MÖ 9600-9500 tarihinde henüz yerleşik hayata geçmeden önce, avcı ve toplayıcı kabileler tarafından inşa edilmiş olduğu ortaya çıkmıştır (Collins, 2016: 20). Bu yapıların belirgin bir şekilde ne barınmakla ne de korunmakla ilgili pratik ihtiyaçların karşılanmasında hiçbir işlevi yoktur. Bu sütunları daha o dönemde yapmanın tek yolu, farklı gruplara ve kabilelere mensup binlerce avcı toplayıcının uzun bir süre iş birliği yapmış olmasından geçmektedir (Harari, 2012: 101-102). Doğal halin savaş olduğu varsayılan bir ortamda birbirlerine zarar vermesi gereken insanların birbirlerine güven duyarak uzun süreli bir iş birliğine girmelerini sağlayan dini duygulardan başkası olmasa gerektir. Yırtıcılığın birlikte yaşamaya teslim olduğunu gösteren ilk tarihsel kayıt Şanlıurfa'daki Göbeklitepe kalıntılarıdır.

Şehirlerin ortaya çıkmasında birbirlerine zarar vermeden bir arada yaşama kültürünü bu insanlara veren güven duygusu, bazı materyalist yazarların da dikkatini çekmiştir. Örneğin tarihin, insanların tanrıları icat etmesiyle başladığını düşünen Harari (2012: 40), on binlerce kişiden oluşan şehirlerin kurulup milyonlarca insanı yöneten imparatorlukların oluşumunun sırrını, kendi deyimiyle kurgunun ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Ona göre de “ortak bir mite inanan çok sayıda yabancı, başarılı bir iş birliği yapabilmişlerdir. Tüm geniş çaplı insan iş birlikleri (modern bir devlet, ortaçağda bir kilise, bir antik şehir veya arkaik bir kabile) insanların kolektif hayal gücünde yaşattıkları ortak mitler” etrafında örgütlenmektedirler. Birbirlerini tanımaya da güven duygusuyla birlikte savaşa çıkabilen iki haçlı askeri, aynı şehirde birbirlerinin hakkına tecavüz etmeden belli kurallar etrafında yaşayan farklı kabilelerin farklı üyeleri, şehirlerin vahşi yaşamın dışında bir güvenlik yeri olduğunu göstermektedir. Bu güveni sağlayan asıl itici güç ise herkesin uyması gerektiği düşünülen bir kurallar silsilesinin ortaya çıkmasını sağlayan huşu, saygı, gurur ve mutluluk duygularının da kaynağı olan dinsel motiflerdir.

İhtiyar Meclisi ve İş Bölümü

Şehirleri geliştirip, birliktelik mekânları haline getiren ahlâk, yönetim, yasa ve adaletin ilk belirtileri ilk yerleşim yerleri olarak kabul edilen köylerdeki ihtiyar heyetinde de bulunmaktadır. Ahlâki kurallar koyan, doğruyla yanlışı ayırt eden hikmet sahibi liderleri barındıran toplulukların Mezopotamya'da ortaya çıkışı MÖ 4000'lere dayanmaktadır. (Mumford, 2007: 32). Sakinlerinin aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, topluluğun birliğini tehdit eden çatışmalar bu bilge yaşlıların hepsinin bir araya gelip ortak bir zeminde buluşmasıyla sona ermekteydi. Topluluğun içindeki insanları bir bakıma kendi çıkarlarından vazgeçirerek, çatışmadan uzlaşmaya götüren şey, ihtiyar heyetine, dolayısıyla onların temsilciliğini yaptığı inanç sistemlerine olan bağlılıklarıydı. Şehirleşmenin ivme kazanarak uygarlıkların ortaya çıktığı zamanlarda dahi, Mezopotamya şehirlerinin panteonunun bu şekilde bir yaşlılar heyeti tarzında kurulmuş olması dikkat çekicidir. Gündelik yaşam kurallarını belirleyen eskinin köylerindeki ihtiyar heyeti, milyonları bir arada tutacak tanrılar heyetine dönüşmekteydi.

Köyler antik şehirlere dönüştüğünde şehrin güvenliğini sağlayan, yeri geldiğinde nimetlerin şehre akışını sağlayan, şehir sakinlerini kötücül güçlerden koruyan da şimdinin tanrılaşmış, geçmişin ihtiyar heyetinden başkası değildi. Atalar kültü bir kez oluştuğunda, her soy geçmişin ihtiyar heyetinde bulunan atasını kutsuyor, böylece şehirde bir güven duygusu yaratılıyordu. Örneğin, Çin'de Shang hanedanlığında (MÖ 1600 - 1046) kraliyet ailesinin atalarının, diğer ruh tanrılarının feodal hiyerarşisi içinde cennette ikamet ettiği düşünülüyor ve bu atalara bir şaman aracılığıyla ulaşılabileceğine inanılıyordu (Feng, 2013: 54). Özel olarak tapınılan bir diğer ata grubu da klanların kurucuları ve ölen üst düzey kişileri idi. Atalara tapınma, halk kitleleri tarafından, ölümlerle yaşayanlar arasında karşılıklı bir düzenleme olarak görülüyordu. Burada yaşayanlar, ölümlerin sözde fiziksel ihtiyaçlarını karşılıyor, buna karşılık atalar da yaşayanların işlerine iyi niyetli bir şekilde katılıp soyundan gelenlere tavsiyelerde bulunup onlara faydalar sağlıyorlardı (Ebrey ve Walthall, 2013: 22-26).

Bu durum antik Yunan'da kahraman kültü olarak karşımıza çıkmaktadır. Efsanevi olarak kahramanlar genelde bir insan ve bir tanrının ölümlü çocuklarını ifade etmekteydi. Bununla birlikte, tarihsel dönemde bu kelime, özellikle mezarında veya belirlenmiş bir türbede saygı duyulan ve kendisine dua edilen antik ata anlamına gelmeye başladı. Çünkü yaşamı boyunca kazandığı şöhret veya olağandışı ölüm şekli, ona yaşayanları destekleme ve koruma gücü veriyordu. Bir kahraman insandan daha fazlası ama bir tanrıdan

daha azıydı. Bir kahraman ile bir tanrı arasındaki ayrım pek de kesin değildi. Köyün kahraman atası, daha sonra kurulacak olan şehrin sakinlerinin güven içinde yaşayacakları yasaların da kaynağıydı. Örneğin, literatürde bazen Sparta senatosu olarak anılan ihtiyar heyeti Gerousia, iki Sparta kralının yanı sıra gerontes olarak bilinen 60 yaşın üzerindeki 28 adamdan oluşuyordu. Gerousia, Sparta'nın politikalarını şekillendiren geniş yargı ve yasama yetkilerine sahip olan saygın bir organdı (Cartledge, 1987: 121). Eski Yunanlılar, Gerousia'nın, efsanevi Spartalı yasa koyucu Lycurgus tarafından yaratıldığını düşünüyorlardı. Yerleşik inanışları eserine bire bir aktaran Plutarch'a (1914: 255) göre Lycurgus, Herkül'ün soyundan geliyordu ve Sparta'nın iki kraliyet ailesinden birinin ikinci prensiydi.

İhtiyar heyetinin şehir kurucu özellikleri İbrani medeniyet tarihinde de yer almaktadır. İhtiyar heyeti, göçebe İbranilerin tarihinin en uzak döneminde, ataerkil ailelerin reislerinden oluşan bir kabile konseyi olarak başladı. Göçebelerin Filistin'e yerleşmesinden sonra ihtiyar heyeti, halkın tarımsal yaşamının dayattığı yeni koşullara uyum sağladı ve kasaba veya köy meclisi, kabile meclisinin yerini aldı. Görevleri yargı ve yürütme idi. Toplumun ortak refahını etkileyen tüm konularda tek otoriteydi ve hiçbir üst tanımıyordu. Tamamen yerel bir otoriteydi ve faaliyetlerinin kapsamı topluluğun bölgesel sınırlarıyla sınırlıydı. İşlevleri az çok değiştirilerek Yahudi devletinin son günlerine kadar varlığını sürdürmekle kalmayıp kraliyet ve sürgün sonrası dönemlerde çeşitli kurumların arketipi haline geldi (Amram, 1900: 34).

Bir yerleşim biriminin şehir sayılmasının en önemli göstergelerinden biri de sakinleri arasında belirli bir iş bölümünün gerçekleşmesidir. Tarımsal faaliyetlerin yanında, idare, zanaat ve ticaret ehli kişilerin de faaliyet alanlarına sahip olması, şehirleri köyden ayıran önemli bir göstergedir. Genel olarak köyde, sorumluluklar dağıtılmış olsa dahi farklılaşma ve uzmanlaşma potansiyeli kullanılmamaktadır. Durağan yapı içerisinde yenilikler ve keşifler palazlanamaz, hatta mümkün mertebe bastırılırlar. Şehirler ise uzmanlaşma ve farklılaşma mekânlarıdır. Köyde bulunan yakınlık ve içtenlik içinde, sakinlerinin gündelik yaşamları belli bir güven duygusu içinde geçmektedir. Tönnies'in (2000: 189) cemaat ve cemiyet (Gemeinschaft ve Gesellschaft) ayrımında vurguladığı gibi, köylerin birleşerek şehirler oluşturduğu dönemde insanların birbirlerine güven duymalarını sağlamak çok daha zor olacaktır. Şehirlerdeki komşular arasına bir mesafe girerek birbirlerine eşit olmayan, hatta tanıdık dahi olmayan kişilerle birlikte yaşama zorunluluğu doğmuştur. Bununla birlikte, inanç birliği içinde, eskinin ihtiyar heyetinden doğmuş kutsal yöneticilerle bu güven duygusu sağlanabilmektedir. Şehrin idaresinden sorumlu olan kişiler ortak inançların sonucunda belirlenir. Ortak inanışlara

uygun bir biçimde zanaat gelişir. Şehri köyden ayıran bu uzmanlaşma potansiyelinin ardında ortak inanışlar bulunmaktadır. Sakinleri, birbirlerinin görev alanına riayet ederek birlikte yaşatan paylaştıkları dini değerlerdir.

Kentleşmeye yol açan toplumsal gelişmeler açısından iş bölümü büyük önem taşımaktadır. KentSEL alanların ve tanrıların anıtsallaştırılması süreci, kamuya açık teşhir ve tanrılarla iletişimin eklenmesi, dini faaliyetlerde ve düşüncede kutsal kitapların yaratıcı ve yaygın kullanımı gibi dini inanışlarla gelen birçok faaliyet iş bölümünü ve profesyonelleşmeyi artırmıştır. Çoğunlukla görünmez olan ya da yalnızca aracı olarak kavranabilen dini iletişimde, muhataplar, muhatabın mesajı alıp almadığını, anladığını ve özümlediğini belirlemede özellikle zorlanırlar. Bu güvensizlik, iletişimin yoğun bir şekilde nesnelleştirilmesine davetiye çıkarmaktadır. Dini inanışlar sayesinde sadece dua etmekle ve kurbanlar sunmakla kalınmaz; mermer salonlar inşa etmek, ilahi varlığı imgeler biçiminde somut hale getirmek gerekir ki bu da bir iş bölümünü gerektirmektedir (Estienne ve diğerleri, 2015). Sonuçta dini inanışlar, içkiler için basit şarap kapları yerine ilahi olanla iletişim kuran estetik kaplar, ataların mezarına koymak üzere yulaf lapası kâsesi yerine yeni mutfak gereçleri icat etmek gibi birçok teknik yeniliği gerektirmiştir. Örneğin, MÖ 2. binyılda Minos kültüründe ritüel rollerin neredeyse sınırsız şekilde uzmanlaşması ve ritüel prosedürlerin kapsamlı bir şekilde estetikleştirildiği görülmektedir. Çin yeşim taşı ve bronz ritüel araçlarından, Güney Asya Hindu tapınaklarına ve stupalardaki anlatı kabartmalarına, Tibet Budizminin mandalalarına ve dünya çapındaki birçok müzenin koleksiyonlarına kadar, şehirleri güvenli kılan iş bölümünün dini inanışlar sayesinde geliştiğine dair kanıtlar oldukça güçlüdür.

Bunlar aynı zamanda sadece şehirdeki dini ibadetlerin daha büyük kaynaklardan faydalanabilecek süslemeleri değil, aynı zamanda kırdan şehre ihraç edilen dinin de kentleşmesidir. Bu gelişmeler, ritüel pratiğin estetikleştirilmesinde, yani yalnızca uzmanların sağlayabileceği, günlük ibadete varan ayrıntılı “ayın”de kendini göstermektedir. İş bölümü zanaatkarlığın, çeşitli çömlekçilerin, demircilerin, fildişi oymacılarının ve her iki cinsiyetten kitap kopyacılarının ötesine uzanır (Haines-Eitzen, 2012). Dini inanışların sağladığı bu iş bölümü sayesinde şehir hayatı canlanarak kimin hangi görevde olduğu bilinir ve medeni olmanın verdiği güven unsuru gündelik yaşamda tazelenerek sürdürülür.

Antik Metinlerin Söyledikleri

İlk şehirlerin kurulmasına dair elimizde bulunan bütün kadim metinlerin ortak niteliği, bir şehir kurmanın fiziksel bir işlevden ziyade, ilahi ve kozmik yönlerinin ağır basıyor oluşudur. Örneğin, MÖ 3. binyıldan günümüze gelen bir belgede eski Mısır tanrısı Ptah'ın sıfatlarından biri olarak yazılan “şehirleri kuran” nitelemesi bulunmaktadır (Mumford, 2007:51). Antik Çin şehirlerinin kurulmasıyla ilgili Kao Gong Ji'de¹ yer alan şu ifade bunun en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır: “Gök ile Yer'in kusursuzca uyuma ulaştığı, dört mevsimin bir araya geldiği, rüzgârların ve yağmurların bulunduğu, yin ve yang güçlerinin dengelendiği burada, Tek Olan (kral) bir kraliyet başkenti inşa etti (Wenren, 2013: 95).” Bu örnekler, bütün krallara atfedilebilir ve şehir kurmanın kralların özel ve evrensel bir işlevi olduğunu göstermektedir. Kralların bu şekilde kozmik bir otoriteye ulaşması ve kurdukları şehirlerde insanları kontrol altında tutabilmelerini sağlayan şeyin dini inanışlar olduğu arkeolojik ve literal kanıtlarla sabittir. Zaten böyle bir güce sahip olmak kaba kuvvete dayalı baskı ve zorlamanın tek başına üstesinden gelemeyeceği bir şeydir. Büyümekte olan şehrin içinde bir karşılıklı anlayış ve iş birliğini, daha önce hayal bile edilmemiş bir ölçekte, sadece kutsal olanla karmaşık bir ilişki biçiminden beslenerek krallar başarmışlardır. Şehir, böylece içindekilerin dışarıdan gelen bir tehlike haricinde birbirlerine ortak inançlar ve bunların tecessüm etmiş şekli olan krallar sayesinde etrafı surlarla çevrili bir güvenlik merkezi haline gelmiştir. Zira öncesi ve sonrası olmayan, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten yüce bir varlığa olan ortak inanç, binlerce yıl boyunca insanın varoluşsal problemlerini çözmeye yarayarak, onların yalnızca birlikte başarabilecekleri medeniyetler kurmalarını sağlayacak bir tutkal vazifesi görmüştür. Şehir sakinleri, kendilerini ontolojik olarak belli bir mertebeye çıkaran ve onları hayvansal güdülerinden kurtaran inançlarıyla, kutsal bir kralın altında her ne kadar maddi imkânsızlıklar içinde olsalar bile güvenlik duygusu içinde yaşayabilmişlerdir. Bu güvenlik olgusu, sadece sözlü veya yazılı hukuki kurallarla belirlenen, hırsızlık, cinayet gibi maddi suçlara karşı güven içinde yaşamaktan ziyade ontolojik bir anlam içermektedir ki insanları birbirlerinden koruduğu gibi her şeye gücü yetene karşı da korumaktadır. Şehirlerin meydana çıkarak gelişmesinin önünü açan temel güdülerin belki de en başında bu korunma duygusu gelmektedir.

Çin'in büyük tarihçisi Sima Qian'ın “Büyük Tarihçinin Kayıtları”nda Chou Hanedanlığının kutsal atalarından itibaren gelen silsilesi büyük bir saygıyla

1 Kao Gong Ji, Zanaatkarların Kaydı olarak tercüme edilebilir. Çin'de bilim ve teknoloji üzerine antik bir Çin çalışmasıdır. MÖ 5 ila 3. yüzyılda derlenmiş ve daha sonra Han yönetiminde bayındırlık işleri ile ilgili bir bölüm olarak Zhou Ayinlerine dâhil edilmiştir.

anlatılmaktadır. “Kendi kabilesinin insanları ona güven duydu, sıradan halk da onu bağrına bastı. Birçokları onun korumasına girmek için onun topraklarına taşındı. İşte Chou'nun Tao'su² ilk olarak o zaman yükseldi (Nienhauser, 1994a:55).” Chou Hanedanlığını başlatan şeyin de dini güven duygusu olduğu bu pasajlardan açıkça sezilmektedir.

İlk şehirlerin en önemli ortak özelliği dinsel törensel merkezler olmasıdır. Başlangıçta, köy mabetlerinin ve ibadet merkezlerinin mekânsal anlamı, zamanla uzmanlaşmış din adamlarının önemini arttırmış, bir yandan da zanaat uzmanları geliştirmiştir. Bu din adamları, vergi topladıklarından ve törensel amaçlı yapılar yaptıklarından, hem meşru otoritenin, hem de maddi kaynakların adaletli olarak dağıtımının önemli bir kaynağı olarak işlev görmüşlerdir (Holton, 1999: 187-188). Bir kez kendini dışarıya karşı yalıtıktan sonra köylerin, askeri zorunluluk ortadan kalksa bile dinsel bağlılıklarını koruduğunu söyleyen Mumford (2007: 165), köy topluluklarının tanrılar panteonunun bulunduğu akropoliste tehlikenin varlığından dolayı değil, o tehlikeyi kendilerinden tapınma yoluyla uzak tutma isteğinin birleştirdiğini belirtmektedir. Özellikle antik Yunan ve Roma şehirlerinde yaşayanlar burada yakılan kutsal ateşin sönmesinin evdeki yanan ateşin sönmesi anlamına geleceğini düşünüyorlardı (De Coulange, 2011: 27). Dinsel anlamlar taşıyan her iki ateş de insanlar arasındaki ortak bağları sembolize ediyordu. Bu arada büyük tapınak diğer aileleri veya köyleri kendine çekmiş, hatta onları kendi içine katarak daha büyük bir költ haline gelmişti. Antik Atina'da ölülerin meskeni olan nekropolisini ihmal eden hiç kimse, idari mevkilere gelememişti.

Roma'nın kuruluşunda da dinin oluşturduğu güven duygusu oldukça etkili olmuştur. Ocak tanrıçası Vesta'nın kutsal ateşi, antik Roma'da kutsal, sonsuz bir alevdi. Kurayla seçilen Vesta Bakireleri otuz yıl boyunca kutsal ateşle ilgilenerek ve ev hayatıyla bağlantılı diğer ritüelleri yerine getirerek hizmet ederlerdi. Bu rahibeler, Vesta'nın kutsal ateşi aracılığıyla şehrin ve siyasetin yaşamına ve ruhuna da bakıyorlardı. Kutsal ateşin ebediyen yanması, ebedi Roma'yı belirleyen bir işaretti. İlk Yunanlılar ve Romalılar, hanenin ocağında ruhanîyetlerinin bulunduğu inandıkları atalarına tapıyorlardı. Ataya tapınma, Vesta költüyle yakından ilişkiliydi. Bu dinin müstakil ev ve aile mezarı üzerine odaklanması, ailenin evini, mezarını ve bunların üzerinde durduğu toprakları kutsal ve devredilemez sayması ve bu topraklara sahip olması gerekliliğini doğurdu. Atalar dini ve sivil ocak inancına dayalı olarak ailelerin

2 Tao kelimesinin tam bir çevirisini yapmak mümkün görünmemektedir. Bu durum, yorumlara ve çevirilere de yansımakta olup, çevirilerde yol, anlam, kılavuz, us gibi birbiriyle ilgisiz görünen birçok farklılığa da sebep olmuştur. Bütün çevirilerde ortak olan kavram ise yoldur. Aslında Tao Te Ching'in anlatımlarına göre tao, “evrenin yolu, düzeni, özü, yasası” gibi anlamları çağrıştırmaktadır (bkz. Lao Tzu, bölümler: 1, 4, 14, 18, 21, 25, 32, 41, 56).

birleşmesi gittikçe kabilelerin, ardından sitelerin ve son olarak da kentlerin doğuşuna sebep oldu (De Coulanges, 2011).

Roma'nın kurucu atası Aeneas'ı anlatan Vergilius, durmaksızın onun dindarlığından söz eder (Vergilius, 1988). Aeneas, onun gözünde dindar bir rahip gibidir. Çünkü Romalılar için kurucu atanın görevi savaşarak bir kahraman olmaktan daha çok, tanrılarını kurtarmak ve onları inşa etmek üzere oldukları yeni şehre sağ salim götürmektir. Aeneas, bu yeni şehri kurmak için birçok yolculuk yapar, birçok yere uğrar. O, en büyük amacı olan Truva tanrılarını korumak için seçilmiştir. Truva'nın yıkıldığı gece Hektor, rüyasında Truva'nın ocak tanrılarını (penates) kendisine emanet ettiğini ve tapınaktan gelen kutsal ateşi kendi eliyle ona verdiğini görmüştür (Vergilius, 1998: 53). Onun en büyük görevi, ocakların sönmemesi ve tapınılan tanrılarının kaybolmaması için harap olmuş Truva şehrini yeniden inşa etmektir. Şehrin yeri bile ona bırakılmaz, tanrılar tarafından seçilir. Vergilius, Aeneas anlatısında, Roma şehrinin kökeninde insanların güven içinde yaşamasını sağlayacak bir ideal ortaya koymaktadır.

Güvenliğin Fiziki Formu Surlar

Güvenlik söz konusu olduğunda, ilk şehirlerin ortak özelliklerinden bir diğeri surlarla çevrili olmalarıdır. Özellikle konumuz açısından sorun ayrı bir önemi bulunmaktadır. Antik çağlarda sur demek aynı zamanda güvenlik demektir. Erken dönemde ortaya çıkan köylerin birçoğunun etrafında surlar bulunmamaktadır. Bu durum insanın aklına korunma amaçlı bu yapıların daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış baskı ve tehditlere işaret ettiğini getirebilir. Bununla birlikte, eski metinler surların anlamını bambaşka yerlere bağlamaktadır. Surlar, korunma amacından önce dinsel amaçlı inşa edilmektedirler. Kozmik bir anlama ulaşan şehrin kutsal sınırlarını belirlemek ve diğer şehirlerin saldırgan insanlarından ziyade dışarıdaki kötücül ruhları uzak tutmak surların inşa edilmesindeki birincil amaçlardır. Merkezde bulunan mabetlerin kale içine alınması, surların kapsadığı bütün şehri aynı şekilde kutsal ve dokunulmaz kılmanın bir aracı haline getirilmiştir.

Harapp'a'dan Uruk'a o dönemlerdeki surların devasa boyutlarını göz önüne aldığımızda, bunların dışarıdan gelebilecek askeri saldırılara göre oldukça oransız bir büyüklüğe sahip olduğu görülecektir (Nail, 2012: 77). Yine Çin'de, Loyang'daki Wangcheng'de surların genişliği bazı yerlerde 5 metre genişlikte bazı yerlerde ise 15 metreyi bulmaktadır. Wu-an yakınlarında bir kalıntıda bulunan surların kalınlığı 8 metre ila 13 metre arasında değişmektedir (Wheatley, 1971). Bunlar gibi birçok örnekten, surların boyutunda bir

standart olmadığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim şehrin iç alan genişliği ile surların büyüklüğü arasında orantılı bir ilişkinin olduğuna dair bir kanıt da bulunmamaktadır. Surlar, dışarıdan gelen tehditlere karşı alınan bir güvenlik tedbirinin yanı sıra büyüklüklerindeki sembolik anlamlarla da şehir sakinlerini güvende tutmaktadır. İnsanların, sadece işgal veya yağmaya uğramaktan korunmak için değil, ayrıca ve esasen kutsal saydıkları bir güç için bu derecede aşırı bir çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır.

Eliade'nin (1961: 39) de belirttiği gibi kalenin sembolik amacı, savunma amacından önce gelmektedir. Bu şekilde kutsallığın sağlandığı şehirler, içerisinde yaşayan sakinlerine güven hissi vermişlerdir. Bunun en güzel örneğini veren antik Çin'in Shang Hanedanlığı döneminin önemli şehirleri de surlarla çevrilidir ve sarayın bulunduğu iç şehrin etrafında genellikle kutsallık atfedilen surlarla birlikte hendekler de bulunmaktadır. Surların ve hendeklerin tanrısı, aynı zamanda şehrin de tanrısı (Chenghuang) sayılmıştır. Bu tanrının çok eski zamanlardan beri kurban sunulan sekiz ruhtan türediğine inanılmaktadır. Bahsi geçen sekiz ruhtan yedincisi su duvarı anlamına gelen shui yong'dur ve hendekleri ve surları ifade etmektedir. Daha sonradan bu ruha şehir tanrısı denmiştir. Şehir surları ve kale hendekleri insanları korumuş, insanlar da onlara içlerinde yaşadıklarına inandıkları kutsal bir ruh vermiş ve onları tanrılaştırmışlardır (Werner, 1961: 48).

Şehir bir kez kurulduktan sonra, devamlı bir antik tapınağın inşasının ve eskiyen taraflarının yenilenmesinin görülmesi bir sürekliliğe işaret etmektedir. Surların ve tapınakların onarılması bir ibadet gibi görülmektedir, bunun yanında şehirdekilerin güven ve uyum içinde yaşamasını sağlayan dinsel inançlardan doğan kanunların devamına riayet ve kutsal yerle kral arasındaki bağı yeniden onaylamaları anlamına gelmektedir.

Bakışımızı Roma'ya çevirdiğimizde şehrin kuruluşuna dair Romulus anlatısında şehrin kalbini oluşturan kutsal bir çukur kazılır ve bu çukura Palatine tepesine gelmeden önce diğer komşu şehirlerde yaşayan şehrin ilk sakinleri, atalarının gömülü olduğu kutsal topraklardan bir sembol olarak bir parça atarlar. Bu çukura ataların ruhunu ifade eden bir kelime olan "mundus" denmektedir (Plutarch, 1914: 121). Burada toplanan ruhlara sonsuza dek ibadet edilecek ve soyları korunacaktır. Romulus buraya bir sunak yerleştirip ateş yakar. Burası artık şehrin kutsal ocağı, kalbidir (Coulanges, 2011: 133, 134). Şehir bu ocağın etrafında büyümüştür. Burada dini inanışları şehrin kuruluşundaki en ince detayları bile düzenlemektedir. Romulus, şehrin surlarını sabanla çizer. Çizilen bu çevre duvarı ihlal edilemez. Sabanla çizilen bu çizgiyi kimse aşamaz. Bu çizginin üzerinden geçen dinden çıkar, dolayısıyla şehirden

kovulur. Roma geleneğine göre kurucunun kardeşi Remus, bu saygısızlığı yapmış ve Romulus tarafından öldürülmüştür (Plutarch, 1914: 119). Şehre giriş çıkışlarda kullanılmak üzere sabanın geçtiği birkaç yer boş bırakılmıştır. Şehrin kapılarını oluşturan bu aralıklara portae denir. Bu kutsal yolun üzerinde veya biraz arkasında surlar yükselir ki bunlar da kutsaldır (Cicero, 1933: 382). Onlara kimse dokunamaz, surlar yüksek din görevlilerinin izni olmadan onarılamaz. Bu surların iki yanını çevreleyen birkaç adımlık yer dine ayrılmıştır; buna pomoerium (duvarın arkası) denir (Livy, 1912: 1.44). Yani şehrin kökeninde ortaya çıkan surların kozmik anlamı yine dini inanışlara bağlanmıştır. Roma'da köken olarak sur, dışarıdan gelen tehlikelere karşı güvenliği değil, içerideki insanları ortak inanışlar etrafında birbirlerinden emin olacak biçimde bir arada yaşatma fikrine dayanmaktadır.

Şehirlerdeki Güven Unsurunu Sağlayan Kozmik Anlam

Antik çağın ilk şehirleri, hemen her medeniyette evrenin yerelde kurulmuş halini sembolize etmekteydi. Çinliler başkentlerini kozmik merkez olarak kabul ediyorken, Yunan polisleri ise vatandaşlarının gözünde onlara kimliklerini veren ve varlıklarını adadıkları en üst değerdi. Evrenin merkezi olan şehir, bu kozmik anlamıyla bir ibadet duygusu içinde inşa ediliyordu. Birlikte yapılan bu ibadet aynı zamanda şehirdekilerin birbirlerine olan güven duygusunu da arttırıyordu. Bu şehir kimliğini oluşturmanın en etkin yöntemlerinden biriydi çünkü topluluğa olan bağ yerini mekâna olan bağa bırakmaktaydı. Mumford'un (2007: 67) deyişiyle,

“şehrin dinsel potansiyelleri olmasaydı, tek başına sur şehir sakinlerinin karakterini biçimlemede de, faaliyetlerini biçimlemede de başarılı olamazdı. Din ve ona eşlik eden bütün toplumsal ayin ve ekonomik avantajlar olmasaydı sur, kenti bir hapishaneye; içinde yaşayanların tek bir şeyi, gardiyanlarını öldürüp firar etmeyi arzuladıkları bir hapishaneye dönüştürebilirdi.”

İnanç sistemlerinin şehir kimliğini oluşturarak şehrin sakinlerini mekâna bağlı birer üye haline getirmesi istisnasız bir şekilde doğunun ve batının bütün antik şehirlerinde görülmektedir. Mezopotamya'da her bir vatandaş, bir mabede ve o mabedin kutsal varlığına aitti ve onun için çalışarak varlığını ona adardı. Bir başka ifadeyle vatandaşlığın temeli bu türden bir dinsel bağlılıktı. Örneğin, Eridu şehri, su tanrısı olduğuna inanılan Enki'ye adanmış dinsel bir merkezdi (Bertman, 2003: 20). Agade, savaş tanrıları olduklarına inanılan İştâr ve Zababa'ya; Aşur ve Mari aynı zamanda aşkın tanrıçası olduğuna inanılan İştâr'a; Tanrı'nın kapısı anlamına gelen Babil, bereket tanrısı olduğuna inanılan Marduk'a; Borsippa, hikmet tanrısı olduğuna inanılan Nabu'ya; Karkemiş, fırtına tanrısı olduğuna inanılan Teşub'a; Dilbat, toprak

tanrısı olduğuna inanılan Uraš'a; Eşnunna, bitki tanrısı olduğuna inanılan Abu'ya; Girsu ve Lagaş, savaşla anılan kendi tanrıları Ningirsu'ya; İmgur, rüyaların tanrısı olduğuna inanılan Mamu'ya; İsin, şifa tanrıçası olduğuna inanılan Gula'ya; Kalhu, kanunların, yazının, çiftçiliğin ve avcılığın tanrısı olduğuna inanılan Ninurta'ya; Kiş, savaş tanrısı olduğuna inanılan Zababa'ya; Kutha, cehennemin bekçisi olduğuna inanılan Nergal'a; Larak, bir başka şifa tanrıçası Ninisina'ya; Neribtum, savaş ve güzellik tanrıçası olduğuna inanılan İnanna'ya; Nina, adalet tanrıçası olduğuna inanılan Nanşe'ye; Nippur, rüzgârın, havanın, yeryüzünün ve fırtınaların tanrısı olduğuna inanılan Enlil'e; Şaduppum, yazının ve kayıt altına almanın tanrıçası olduğuna inanılan Nidaba'ya; Sippar güneş tanrısı olduğuna inanılan Utu'ya; Terka, tahıl tanrısı olduğuna inanılan Dagan'a ve sağlık tanrıçası Ninkarrak'a; Tutub, ay tanrısı olduğuna inanılan Sin'e; Ur, Nin'in Sümer'deki eşdeğeri Nanna'ya; Uruk ise hem İnanna hem de gökyüzü tanrısı olduğuna inanılan Anu'ya adanan şehirlerdir (Bertman, 2003: 8-37).

Yine Antik Mısır'ın en önemli şehri Memfis'in diğer adı, tanrı Ptah'ın şehri anlamına gelen Hikuptah'dır (White, 1963: 33). Bu kelime Yunanca'ya Aigyptos olarak geçmiştir. Mısır'ın modern İngilizcedeki karşılığı Egypt da buradan türemiştir.

Eski Yunan'da da dini inanışlar, toplumsal hayatın tüm alanlarını içine almaktadır. Şehrin yurttaşlarını belirleyen ana özelliklerden birisi, onların kendi polislerinin dinlerine sahip olmalarıdır. Medeniyetin sembolü olan polis kutsallığı, şehir sakinlerinin polisi tanrıların en büyük lütfu olarak algılanmasından ileri gelmektedir. Böyle olunca da şehrin düzenini bozmak, tanrılara isyan etmekle aynı anlama gelmekteydi. Eski Yunan'da da her bir şehrin kurucu ve koruyucu tanrısı bulunmaktaydı. Örneğin, savaşın ve bilgeliğin tanrıçası Athena, Atina, Sparta, Siraküza, Alea, Mantinea ve Tegea şehirlerinin; baş tanrı olduğuna inanılan Zeus, Elis ve Olimpia şehirlerinin; aşk tanrısı olduğuna inanılan Eros, Thepieae şehrinin; şarap tanrısı olduğuna inanılan Dionysos, Larissa ve Tebai şehirlerinin; denizlerin tanrısı olduğuna inanılan Poseidon, Korint şehrinin; güzel sanatlar tanrısı olduğuna inanılan Apollon, Milet, Megara ve Eretria şehirlerinin; aile tanrıçası olduğuna inanılan Hera, Argos ve Samos şehirlerinin; güneşin efendisi olduğuna inanılan titan Helios, Rodos adasının; bereket tanrıçası olduğuna inanılan Artemis, Efes şehrinin; sihir, hayaletler ve nekromansinin tanrısı olduğuna inanılan Hekate, o zamanki adı Byzantium olan İstanbul'un; aşk ve güzellik tanrıçası olarak kabul edilen Afrodit ise bugün Datça'da bulunan Knidos şehrinin koruyucu tanrıları olarak kabul edilmişlerdir (Cartledge, 2011). İlk şehirlerin hemen hepsinin bu şekilde hayali de olsa bir koruyucu tanrı edinmiş olması, şehirlerin inşasında ve devamlılığının

sağlanmasında maneviyattan doğan güven hissinin önemine işaret etmektedir. Kendilerinin çok üstünde olağanüstü bir tanrısal varlığın yaşadıkları yerleri koruyacak olmasının verdiği güven hissi, insanların şehirleri kurmalarında temel güdüleyici faktör olmuştur.

Kutsal bir çevre duvarıyla çevrilmiş ve bir sunak etrafından büyüyen şehir, tanrıları ve sitenin insanlarını kabul eden dinsel bir yerdir. Titus-Livius, Roma'dan söz ederken şunları söyler: "Dinle yoğrulmamış ve herhangi bir tanrı tarafından iskân edilmemiş hiçbir yer yoktur bu kentte. Tanrılar burada otururlar." Titus-Livius'un Roma için söylediğini her insan kendi şehri için söyleyebilir. Çünkü törelere göre kurulmuş olan şehir, toprağına yerleşen ve artık onu terk etmeyen koruyucu tanrıların çevre duvarının içine kabul etmiştir. Her şehir tapınaktır, her şehir aziz olarak adlandırılabilir (De Coulanges, 2011: 137).

Tanrıların daima şehre bağımlı oluşları nedeniyle halk, tanrıların bağlandığı yeri terk edemezdi. Bu açıdan, insanlar ve tanrılar arasında karşılıklı bir yükümlülük, bir tür sözleşme vardı. Tanrıların yükselttiği ve varlıklarıyla kapladıkları bu şehirlere kutsal ve ilahi bir şey bağlıdır. Roma geleneklerinin Roma'ya sonsuzluk sözü verdiklerini biliyoruz. Her şehrin benzer gelenekleri vardı. Her şehir sonsuz olmak için kuruluyordu (De Coulanges, 2011: 137-138).

Güven duygusu üzerine kurulan şehirlere böylesine güçlü manevi donatımları kaldırdığımızda, toplumların dağılmakla kalmadığı, şehrin sakinlerini bir araya getiren bireylerin de yaşama içgüdülerini yitirdiği gözlemlenmektedir. Tarihin ilk şehirleri hakkında Marksist bir teori geliştiren bilim adamı Gordon Childe'in kendi dünya görüşü içinde bu manevi duygulara soyut fikirler ve ideoloji ismini vermesine rağmen, bunların doğrudan doğruya yaşamak için gerekli güdüler olduğunu söylemesi ilginçtir. Ona göre ilkel toplulukların gelişmiş Avrupa istilacılarına tepki gösterememeleri ve sonunda yıkılıp gitmelerinin temel sebebi, bu toplumlar arasındaki dinsel inançların yıkılmasıdır. Buna örnek olarak Eddystone adası halkının durumunu göstermektedir. Yeni İngiliz yöneticilerin adada ilk dönemlerdeki katliamları, ada halkının direnişine son vermemişken, kökleri halkın dinsel yaşamında olan kurumları yok edilmeye başladığında yerlilerin tepkisi, hayata karşı ilgisiz olmaları şeklinde tezahür etmiştir. Artık adadaki halkın devamını sağlayacak kadar üremedikleri görülmüştür (Childe, 2007: 28). Kendilerini koruyan ve gözeten olağanüstü ruhani varlıkların yeni efendileri tarafından yok edildiğini görmek, ada halkının inancını ve bu inancın sağladığı güven duygusunu yitirmelerine sebep olmuştur. Bir kez bu güven duygusu yitirildiğinde ilk kurulduğu şekliyle şehirleri ayakta tutmak imkânsız hale gelmektedir.

Childe'ın (2006: 110) da söylediği gibi, ilk şehirlerin merkezi “kutsal Temenos, yani kent tasarısını ve diğer tanrıların tapınaklarını içeren bir kale-dir.” Arkeologların kazılarında başka hiçbir ize rastlanmasa da, çok sağlam malzemeye yapılmış bu kaleler hemen her zaman ortaya çıkmaktadır. Bu “küçük şehir”de genellikle üç yapı yer almaktadır: Tapınak, saray ve tahıl ambarı. “Kentsel devrim”le ortaya çıkan tanrılar, köy topluluklarının yerel tanrılarından farklı olarak, değişik biçimlerde krala geçirdikleri bir kutsallıkla, politik, toplumsal, ekonomik bütün alanlara, en ince ayrıntılarına kadar sürekli müdahalede bulunmaktadırlar. Onlar, artık bir tanrı kral olarak, bütün otonomileri silecek biçimde ülkenin tek hâkimi olarak hüküm sürmektedir. Cismani ve tinsel iktidar birleşmekte, tanrılara şehirler bağışlanmaktadır. Mısır’da firavun bir tanrı ya da “tanrının oğlu” dur. Sümer kralı annesinin karnında “kutsal değerlerle ve özellikle güç ve bilgelikle donatılmış” olup, doğumundan sonra da tanrı tarafından beslenmektedir. Tanrı-kral birliği, bir yandan toplumsal düzenin güvencesi olan “aşkın” etkeni (tanrı) politize etmekte, öte yandan ise politik etkeni (kralı) aşkınlaştırmaktadır. Burada kral kendini tanrı tarafından insanları mutlu kılmak için seçilmiş vekil olarak göstermektedir. Kralın dünya varlığına özen göstermesi, o derece dinsel ve ahlaksal bir zorunluluk haline gelmektedir ki, Mısırlılar’ın eskatolojik yasasında belirlediği gibi, sulama kanallarına zarar vermek, adam öldürme, zina ve sodomi ile aynı yasaklar sınıfında yer almaktadır. Ülkenin politik ve hukuksal düzeni gibi, toprağın verimliliği, insanların sağlığı, ömürleri ve ahiretleri de kutsal niteliklerle donanmış, bu mutlak hâkimin aracılığıyla belirlenmektedir. Başka birçok metinde olduğu gibi, Hamurabi Yasası’nda da kralın iktidarı ve onun koyduğu yasalara karşı gelenlerin tanrı tarafından salgın hastalık, kıtlık gibi felaketlerle cezalandırılacakları belirtilmektedir. Tanrılar isyanları bastırmak için de despotların yanındadır. Tanrı, firavununa “isyan durumunda ben senin arkadayım” demektedir (Bumin, 1998: 27-29).

Sonuç

Aile ve kabile gruplarını bir araya getiren ilk şehirler birlikte yaşama kültürünün ortaya çıkmasının sonucudurlar. Bu kültürün oluşması her şeyden önce, sakinlerin birbirlerinden emin olmasına bağlıdır. Her birinin diğerinin emanetinde olduğu kolektif bir şehir yaşamının ön koşulu şehri oluşturan nüfusun güven ve inanç duygusuyla sığındıkları ortak bir manevi gücün varlığıdır. Şehirlerin kökenine dair çalışmalarda bu emniyet ve güven hissinin hesaba katılması gerekmektedir. Zira toplumları oluşturan faktörlerin başında dinsel motiflerden beslenen güven duygusu gelmektedir. Ortaçağ Avrupa’sında yaşanan kıyımlar, bugün bu gerçeği göz ardı etmemize sebep

olmaktadır. Kapitalizmi doğuran etkiler temelinde şehirleri ele alan Adam Smith, Karl Marx, Henri Pirenne ve Max Weber gibi batılı yazarların etkisinde ilerleyen şehir araştırmaları, dikkatini genellikle çizgisinden çıkan ve anomali özelliği gösteren batı kentine çevirmektedir. Temellerini ticaretten ve sanayiden alan, rasyonalist bir kapitalist kent algısı doğrultusunda manevi değerlerin oluşturduğu güven duygusu ciddi bir şekilde zedelenmektedir.

Halbuki şehir, birbirlerini tanımayan yabancı insanların bile birbirlerine güvenerek etkileşime girmelerine olanak tanıyan kişisel olmayan sistemlerin kurulduğu bir yer olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Dünyanın ilk şehirlerinde dini inançlar sayesinde siyasi ortamlara aktarılan ve bu ortamlarda kullanılan genelleştirilmiş bir güvenme tutumu olan “sosyal sermaye” ortak mitler ve kültür yoluyla yaratılmıştır. İlk şehirlerin sakinleri, şehirlerini başarılı bir şekilde yönettikleri için değil, özellikle birbirlerine kişisel olarak güvenme eğilimini doğuran ortak inançlara sahip oldukları için başarılı olmuşlardır.

Şehrin oluşumu için bir yönetim sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. Bir yönetim sistemi, halkın yöneticilerin emirlerine uymasını güçlendiren ve yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkileri yeniden üreten, iki taraf arasındaki bir dizi sosyal ilişkidir. Yönetim sistemleri, Çin’de veya Mezopotamya’da olduğu gibi mutlak otoriteden Yunan ve Roma’daki gibi yumuşak demokrasi ve cumhuriyete kadar çeşitlilik gösterir. Ancak bu yelpazenin tamamında itaat güçlendirilir ve şehirde hem yönetici sınıfa hem de tebaanın birbirine karşı bir güven oluşturulur. Yönetim sistemleri içerisinde, kişiler arasındaki ilişki biçimleri arasındaki bağlantılar bu güven ağları sayesinde oluşturulur. Her şehir, kurulurken ihtiyacı olduğu bağlılığı koruyan yüksek ideallerle etkileşim halindedir. Bu yüksek idealler ise şehrin kökeninde bulunan dini inanışlarda bulunmaktadır.

Şehrin en temel ölçütlerinden biri de kendine çekici bir yapıya sahip olmasıdır. Şehirlerin dışarıdan gelenleri kucaklayan yerler olmasının özünde bu güven verici dini unsurlar bulunmaktadır. Aileye dayalı bir kabile hayatının yaşandığı köyler, içe dönük ve durağan yapısıyla dışarıdan gelene karşı düşmanca bir tutum sergiler. Bu grupları, birbirlerine güven duyacak şekilde kutsal mekânlarda bir araya toplayan şey ilk başta ölümlerine olan saygıları ve dini duygularıdır.

Kaynakça

- Adams, R. McC., (2007). *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*. New Brunswick: Aldine Transaction.
- Amram, D. W. (1900). The Zekenim, or Council of Elders, *Journal of Biblical Literature* , 19(1), 34-52.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Oxford University Press.
- Bookchin, M. (2014). *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*. (çev. Burak Özyalçın). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bumin, K., (1998). *Demokrasi Arayışında Kent*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Cartledge, P. (1987). *Agasilaos and the Crisis of Sparta*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Cartledge, P. (2011). *Ancient Greece: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Childe, V. G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi)*, 8. Basım. (çev. Filiz Ofloğlu). İstanbul: Varlık Yayınları
- Childe, V. G. (2007). *Tarihte Neler Oldu?* (çev. Alaaddin Şenel ve Mete Tunçay). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Cicero, M. T. (1933). *On the Nature of Gods*, (trans. H. Rackham). Cambridge: Harvard University Press.
- Collins, A. (2016). *Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu*. (çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- De Coulange, F. (2011). *Antik Site, Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar*. (çev. İsmail Kılınç). Ankara: Epos Yayınları.
- Ebrey, P.B. ve Walthall, A. (2013). *East Asia: A Cultural, Social and Political History*. Boston: Cengage Learning.
- Eliade, M. (1961). *Images and Symbols: Studies in Religious Symbolism*. (trans. Philip Mairet). London: Harvill Press.
- Estienne, S., Huet, V., Prost, F. ve Lissarrague, F. (2015). *Figures de dieux: Construire le divin en images*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Feng, L. (2013). *Early China: A Social and Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadd, C. J. (1971). The Cities of Babylon. Iorwerth Eiddon Stephen Edwards, Cyrill John Gadd ve Nicholas Geoffrey Lempriere Hammond (Ed.). *The Cambridge Ancient History Volume I Part 2* içinde (s. 93-144). Cambridge: Cambridge University Press.
- Haines-Eitzen, K. (2012). *The Gendered Palimpsest: Women, Writing, and Representation in Early Christianity*. London: Oxford University Press.
- Harari, Y. N. (2012). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. (çev. Ertuğrul Genç). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Hocart, A. M. (1933). *The Progress of Man: A Short Survey of His Evolution, His Customs and His Works*. Ceylon: Methuen & Company, Limited.
- Holton, R. J. (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*. (çev. Ruşen Keleş). Ankara: İmge Kitabevi.

- Jacobs, J. (1969). *The Economy of Cities*. New York: Random House.
- Kramer, N. S. (2002). *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. (çev. Özcan Buze). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Lao Tzu. (2010). *Tao te King*, (James Legge'den çev. Levent Özşar). Bursa: Biblos.
- Livy. (1912). *History of Rome*. (trans. Rev. Canon Roberts). New York: E. P. Dutton and Co. Erişim Adresi: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3A-text%3A1999.02.0026%3Abook%3D1%3Achapter%3D44>
- Mellaart, J. (1967). *Catal Huyuk: A Neolithic City in Anotolia*. London: Oxford University Press.
- Nail, T. (2016). *Theory of The Border*. New York: Oxford University Press.
- Plutarch (1914). *Parallel Lives*. Cambridge: Harvard University Press.
- Polanyi, K. (1957). Marketless Trading in Hammurabi's Time. Karl Polanyi (Ed.) *Trade and Market in Early Empires* içinde (s. 12-26). New York: Free Press.
- Pruti, R. K. (2004). *Indus Civilization*. New Delhi: Discovery Publishing House.
- Tönnies, F. (2000). *Gemeinschaft ve Gesellschaft. Şehir ve Cemiyet: Weber, Tönnies, Simmel*. (Yay. Haz. Ahmet Aydoğan). İstanbul: İz Yayınları.
- Vergilius (1998). *Aeneas*. (çev. Türkan Uzel). İstanbul: Öteki Yayınevi:
- Wenren, J. (2013). *Ancient Chinese Encyclopedia of Technology: Translation and Annotation of the Kaogong Ji (the Artificer's Record)*. London and New York: Routledge.
- Werner, E. T. C. (1961). *A Dictionary of Chinese Mythology*. New York: Julian Press.
- Wheatley, P. (1971). *The Pivot of the Four Quarters: A Preliminary Enquiry Into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*. Edinburgh: Aldine Publishing Company.
- White, J. M. (1963). *Everyday Life in Ancient Egypt*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Wittfogel, K. A. (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study Of Total Power*. New Haven: Yale University Press.
- Woolley, L. (1963). The Urbanization of Society. Jacquetta Hawks ve Leonard Woolley (Ed.). *History of Mankind, Volume I: Prehistory and the Beginnings of Civilization* içinde (s. 414-465). New York: Harper & Row.

Yer Üzerine: Felsefi Hermenötik Bir Yaklaşım

Salih Yıldırım* & Münür Bilgili**

Öz

Bu çalışma, coğrafyanın en temel kavramlarından biri olan yeri (*place*) ele almaktadır. Son yıllarda coğrafi disiplinde mekân (*space*) ana kavram haline gelmişse de yer önemli bir kavram olarak varlığını sürdürmektedir. Yer, bizim anlam verdiğimiz ve aynı zamanda anlam bulduğumuz bir olgudur. Yeri dikkate almayan coğrafi analizler doyurucu olmayacağı gibi eksik kalacaktır. Zira yaşamımız, yer ile birlikte var olmaktadır. Yer ve insan birbirinden ayrı bir şekilde varlığını sürdürmemektedir. Her ikisi de birbirinin içine gömülerek varlıklarını devam ettirmektedir. Çalışmada yeri anlamak ve yorumlamak için felsefi hermenötik yaklaşımdan yararlanılmıştır. Zira hermenötik yaklaşım yorumlama merkezlidir ve anlama odaklanmaktadır. Ayrıca hermenötik yorumlamada dil, yaşanan tecrübeler, tarih ve hermenötik döngüden faydalanılmaktadır. Bu nedenle, yerin ontolojisini ve epistemolojisini ele alırken bize kılavuzluk eden en önemli yaklaşım felsefi hermenötik olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yer, Felsefi Hermenötik, Yer Ontolojisi ve Epistemolojisi, Topolojik Kavramlar, Yorumlama.

On Place: A Philosophical Hermeneutic Approach

Abstract

This study deals with place, which is one of the most fundamental concepts in geography. Although space has become the main concept in the geographical discipline in recent years, place continues to exist as an important concept. Place is a phenomenon to which we give meaning and at the same time from which we draw meaning. Geographical analyses that do not take place into account will be unsatisfactory and incomplete, considering that life exists together with place. The earth and human beings do not exist separately from each other; both continue their existence by being embedded in each other. In the study, the philosophical hermeneutic approach was utilized to better understand and interpret place in that the hermeneutic approach is mainly interpretation-centered and focuses on understanding. It also employs language, lived experiences, history, and the hermeneutic cycle in hermeneutic interpretation. Therefore, philosophical hermeneutics has been the most important approach that has guided us in dealing with the ontology and epistemology of place.

Keywords: Place, Philosophical Hermeneutics, Ontology and Epistemology of Place, Topological Concepts, Interpretation.

*Sorumlu Yazar: Dr., Öğr. Üyesi | Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi ABD | salih.yildirim@marmara.edu.tr | ORCID: 0000-0003-4952-3788
DOI: 10.36484/liberal.1402268

**Doç. Dr. | Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi ABD
munur.bilgili@marmara.edu.tr | ORCID: 0000-0002-6841-4926
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 119-138.
Gönderim Tarihi: 8 Aralık 2023 | Kabul Tarihi: 26 Mart 2024

Giriş

Yer kavramı mekân, peyzaj, bölge, doğa ve çevre gibi coğrafyanın en temel kavramlarından biridir. Yer, tanımı ve kullanımı bağlamdan bağlama göre değişiklik gösterse de, yaşamlarımızın, tecrübelerimizin, kimliklerimizin, pratiklerimizin ve anlam dünyamızın çok önemli bir parçası olmaya devam etmektedir. Parça sözcüğü ile yerin sadece fiziki özelliklerine ve varlığına vurgu yapılmamaktadır zira *yer* bundan çok daha fazlasıdır. Yersiz insan, yersiz coğrafya, yersiz yaşam, yersiz tecrübe ve yersiz bir bilim yapmak mümkün değildir. 1990'lı yıllardan itibaren sosyal bilimlerde ve dolayısıyla coğrafyada yaşanan *mekânsal dönüş* yer kavramını ikinci plana atmış ve onu fazlasıyla gölgelemiştir. Bu süreçte, mekân coğrafyanın ana omurgası ve coğrafi bakışın temeli haline gelmiş, buna karşın yer daha sübjektif olarak değerlendirilmiş ve olgulara açıklama getirme potansiyeli mekâna göre daha sınırlı görülmüştür. İngilizce literatürde *space* olarak geçen ve Latince *spatium* kelimesinden türemiş olan mekân; hareketlilik, dinamizm, dönüşüm ve yenilik kavramları ile eşlenmiş ve Başaran (2023) tarafından uzay, uzam ve yer ile ilgili bütün boşlukları kapatan bir kavram olarak görülmüştür. Yer ise daha statik, arkaik, anlamı sınırlı ve öznel olarak algılanmıştır. Yaygın kabul görse de bu görüş tam olarak gerçeği yansıtmamakta ve yerin önemini küçümsemektedir. Bununla birlikte anlam ve kimlik üreten *yer*; insan deneyimlerinin merkezinde yer alır ve onun yaşamını, kimliklerini ve pratiklerini şekillendirir.

Yer kavramı mekânla yakından ilişkili olsa da bu çalışmanın amacı mekân ve yer arasındaki ilişkisellik, farklılık ve benzerlikler değildir. Mekân ve yer arasındaki ilişkisellik üzerine odaklanan çalışmalar literatürde mevcuttur (Tuan, 1974, 1977; Buttimer ve Seamon, 1980; Harvey, 1993; Bilgili, 2016; Usta, 2020). Bu nedenle, çalışma bütünüyle yer kavramı üzerinedir. Makale boyunca zaman zaman bağlam gereği mekâna değinilse de esas amaç hermenötik açıdan yere odaklanmak ve onu yorumlamaktır. Bu noktada ilginç olan ise hermenötik ile sıkı bir ilişkisi olan *fenomenoloji* temelli coğrafi çalışmalar hem İngilizce hem de Türkçe literatürde oldukça yaygın olmasına karşın hermenötik odaklı coğrafi çalışmalar hem Türkçe literatürde çok zayıf hem de İngilizce literatürde oldukça kısıtlıdır. Örneğin, Batı'da hümanistik coğrafya geleneği içinde fenomenoloji geniş bir yer bulurken hermenötik neredeyse görünmezdir. Hermenötik yaklaşımın coğrafya için çok önemli felsefi akım olduğunu ve bu akımın coğrafi analiz ve sentezleri önemli oranda zenginleştirceğini düşünüyoruz. Bu nedenle, çalışmanın temel iki amacı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Türkçe literatürde oldukça eksik olan hermenötik yaklaşımı daha geniş bir şekilde tanıtarak coğrafi disiplin içine taşınabilir

olduğunu göstermek; ikincisi ise yaklaşımın coğrafyaya taşınabilirliğini disiplinin en önemli kavramlarından biri olan *yer* üzerinden ele alarak yorumlamaktır. Çalışmada, felsefi hermenötik ayrıntılı bir şekilde açıklandıktan sonra felsefi hermenötik yaklaşımından faydalanılarak yerin ontolojisi ve epistemolojisi ele alınmıştır. Yer ve ontolojisi alt başlığını yerin epistemolojisi izledikten sonra sonuç kısmına geçilmiştir. Literatürde yer ve ontolojisi daha az ele alındığı için bu bölüm daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Felsefi Hermenötik

Hermenötik, anlama ve yorumlama üzerine odaklanan felsefi bir yaklaşımdır. Kısaca yorumlamaya konu olan her şey hermenötiğin alanına girmektedir. İlk olarak kutsal kitaplar ve dini kaynakların¹ yorumlanması şeklinde ortaya çıkan hermenötik daha sonraki dönemlerde bilim, sanat ve edebiyat alanlarında pratik edilen felsefi bir yaklaşıma dönüşmüştür. Hermenötik; her türlü metin, söylem, olgu, eser ve diyalogun yorumlanması anlamına gelmektedir. Modern hermenötik yaklaşımın kurucusu olarak görülen Hans-Georg Gadamer (2004) kendi hermenötik yaklaşımını *felsefi hermenötik* olarak adlandırmış ve diğer hermenötik yaklaşımlardan (teolojik, fenomenolojik, hukuki, hermenötik) farklılaştırmıştır. Günümüzde Gadamer'in felsefi hermenötik yaklaşımını hermenötiğin merkezine yerleşmiş ve genellikle sosyal bilimlerde felsefi hermenötik ile hermenötik eşanlamlı kullanılır hale gelmiştir. Çalışmanın başlığında ise daha açık olmak adına felsefi hermenötik kavramını kullanmayı tercih etmemize karşın yalnızca hermenötik şeklinde kullanımı da oldukça yaygındır.

Hermenötik yaklaşımına göre, her yorumlama anlamayı içerir ve her anlama eylemini gerçekleştirirken yorumlamada bulunuruz. Sosyal bilimlerin en önemli amaçlarından biri anlamak ve yorumlamaktır zira fen bilimleri daha çok *açıklama* (explanation-daha çok neden-sonuç ilişkisi) üzerine odaklanırken sosyal bilimlerde *anlama ve keşfetme* (understanding and exploration) merkezlidir.² İster bilinçli ister bilinçsiz olsun sürekli olarak anlam arayışında olan varlıklarız. Bu anlam arayışı daha küçük yaşlarda başlamaktadır. Henüz konuşma yeteneğine sahip olmayan bir bebek, bakışları, jestleri ve mimikleri aracılığıyla iletişim kurarak karşındakilerin ne demeye çalıştığını anlamaya ve kendisini anlamaya/anlatmaya çabalar. Bebek, hem anlamak hem de

1 Teoloji alanında, kutsal kitapların ve dini kaynakların hermenötik yaklaşım ile yorumlanması günümüzde de yaygın olarak pratik edilmektedir.

2 Sosyal bilimlerde de neden-sonuç ilişkisi yer almasına karşılık anlamak ve anlamaya dönük bakış açıları daha baskındır. Diğer taraftan, fen bilimleri için, anlam üzerine odaklanan yaklaşımlar bulursa da neden-sonuç ilişkilerini inceleyen yaklaşımlar daha merkezi konumdadır.

anlaşılma istemektedir. Bu süreç konuşmanın öğrenilmesiyle hızlanmaktadır. Çünkü iletişimin en güçlü aracı dil edinilmeye başlanmış, anlama kapasitesi artmıştır ve yeni konuşmaya başlayan bir çocuğun sorduğu soruların neredeyse sonu gelmemektedir. Bu sorular sıklıkla şöyledir; Bu ne demek? Neden? Niye? O ne demek? Cevap verdiğinizde ise cevaba karşılık yeniden *neden* sorusuyla karşılaşabilirsiniz. Bu tür soruların milyonlarcası her gün soruluyor ve sorulmaya devam edilecek zira her birimiz *homo-interpretan*'ız (Michel, 2017). Yani sadece insan değil, yorumlayan insanız ve sürekli olarak anlam arayışındayız. Herhangi bir şeyi her zaman doğru ya da yanlış anlama ihtimalimiz vardır; ancak *anlama/anlamlandırma isteğimiz* ihtimal değil kesin olandır. Merleau-Ponty'in (2012) dediği gibi *anlama mahkûmuz (condamné au sens)* çünkü bu dünyada yaşıyoruz ve anlamak istiyoruz. Anlamın var olup olmaması bir yana, yaşadığımız sürece anlam arayışına devam edeceğiz.

Hermenötik yaklaşımda yorumlayan ve yorumlanan arasında sıkı bir ilişki vardır. Araştırmacı kendi fikirleriyle yorumlamaya katkıda bulunabilir; ancak aynı zamanda karşı yorumlamalara açık olmalıdır. Hermenötik, sen ve *öteki* üzerine odaklanır. Buradaki "öteki" yorumlamaya konu olan bir kişi, bir metin veya bir diyalog olabilir. Sen, yorumlamaya katkı sağlarken diğerinin de senin yorumlamalarına karşı argüman geliştirmesine açık olmanı bekler (Schmidt, 2006). Ne kendi yorumundan tamamen vazgeçmeni ne de diğerinin yorumunu tamamen kabul etmeni ister. Her iki tarafın da *kendindeki diğeri* keşfetmesini ister. Kendindeki öteki, sana yabancı olan ve henüz karşılaşmadığıdır. Hermenötik; bu bağlamda daha iyi yorumlamaya ulaşmak için *kendine yabancı* olmanı ve kendinde var olmayanı anlamını beklemektedir. Burada, kendine yabancı olma kavramının sahip olduğumuz kimlikler ile ilgisi yoktur. Sadece farklı olanı; sende olmayanı anlamak için geliştirilen bir yorumlama tekniğidir. *Sen* ve *diğer*'den birisi yorumlamada baskın olmamalıdır. Eğer olursa; diyalogun yerini monolog alır ve yorumlama sekteye uğrar (Davey, 2006). Yani, ne sen diğeri olacaksın ne de diğeri sen olacaktır. Hermenötik diyalogda hem sen hem de diğeri farklı yorumlar karşısında değişmeli ve kendinde olmayanı bulmalıdır. Diğeri olmayacak; ancak değişecek, dönüşecek ve bu değişime açık olacağız. Bu durum, Gadamer'in (2004) ünlü deyişiyle *ufukların kaynaşması (fusion of horizons)* olarak adlandırılmaktadır. Elbette, buradaki ufuklar hermenötiğe konu olan farklı bakış açıları ve yorumlamalardır. Bu nokta, hermenötik yaklaşımı fenomenolojiden ayıran en önemli özelliktir. Zira fenomenolojik yaklaşım, araştırmacının olguları ele alırken sahip olduğu bütün teorik yaklaşımlardan ve yorumlamalardan olabildiğince kaçınmasını ister. Fenomenolojinin bu özelliği *epoché* olarak adlandırılmaktadır. Fenomenolojinin aksine hermenötik, araştırmacının mümkün olduğu

kadar yorumlamaya müdahil olmasını ve *epoché*'nin mümkün olamayacağını ileri sürmektedir. Araştırmacının katkısıyla olguların çok daha kapsayıcı bir şekilde yorumlanacağı düşüncesindedir ve ufuklar kaynaşmalıdır. Bu noktayı, hermenötik yaklaşımın en güçlü yanı olarak görebiliriz.

Hermenötik *diğeri* dikkate aldığı için doğal olarak etik bir yaklaşımdır. Zira anlamı oluşturan sadece bizler değiliz. Anlam bireyler (özneler) arası etkileşimlerle yani *intersübjektif* bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, hermenötik diyalektik yerine *diyaloğu* tercih eder. Eski Yunan düşüncesinde ortaya çıkan diyalektik argüman, karşı tarafın argümanlarını çürütmek; karşı tarafta açık aramak ve kendi fikirlerinin üstün gelmesi üzerine kuruludur. Diyalog, açık arama merkezli değildir; onun yerine karşı tarafı anlamaya odaklanır. Karşı tarafı rakip olarak değil anlamanın bir parçası olarak görür (Davey, 2006). Bunu yaparken *benim anlamadığım ya da göremediğim ne var* şeklindeki sorulara yanıtlar bulmaya çalışır ve böylece anlam daha *bütüncül* (*holistik*) bir çerçeveye oturur.

Felsefi hermenötik düşüncede, bireyler olarak bizim yapacağımız yorumlar sonludur; ancak dilin kendisi ve üzerinde çalışılan konuya yapılabilecek yorumlar sonsuzdur. Yani herhangi bir alanda ve konuda yapabileceğimiz en detaylı yorumlamanın bile sonu vardır ve yorumlarımızla konunun kendisini tamamen tüketemeyiz. Örneğin “coğrafyada yer” konusu üzerine istediğimiz kadar geniş yorum yapmaya çalışırsak çalışalım konuyu tam anlamıyla bitirip sonlandıramayız. Konunun kendisi *tüketilmemiştir*; aksine tartışılmaya, araştırılmaya ve yorumlanmaya devam edilecektir. Hermenötik, bizim yorumlamamızın *sonlu* (*finitude*) olduğunu kabul etmemizi beklerken bu duruma olumlu bir özellik atfetmektedir. Çünkü yaptığımız yorumların ne kadar doğru olduğunu düşünürsek düşünelim bundan daha iyisi olabileceğini kabul etmiş oluruz (Caputo, 2018). Bu kabullenme daha iyi yorumlama arayışımızın gerekçesini oluşturacaktır. Böylece yorumlamamızda *farklı* olanı ve göremediğimiz yanların olabileceğini kabullenmiş olur ve arayışlarımıza devam ederiz. Hermenötik ayrıca bizim yaptığımız yorumlar ve diğerleri tarafından yapılan yorumlamalara karşı belirli bir oranda şüpheyle yaklaşmamız gerektiğini belirtmektedir. Literatürde bu kavram *şüphe hermenötiği* olarak bilinmektedir. Zira yorumlarımızda bazen diğerlerini değil; kendimizi de kandırılmış olabiliriz. Sahip olduğumuz konumsallığımız, ön yargılarımız ve eksik bilgilerimiz yorumlarımızı etkileyebilir. Bu nedenle, her türlü yorumlamaya nihai yorum olarak bakmaktan ziyade belirli bir mesafeden sorgulayarak yaklaşmak yerinde olacaktır (Scott-Baumann, 2012).

Hermenötik yorumlamada *parça-bütün-parça* ya da *bütün-parça* şeklinde belirtilen ve anlamaya yardımcı olan yaklaşıma *hermenötik döngü* (hermeneutical circle) denilmektedir. Herhangi bir metin ele alınırken öncelikle belirli bir parçaya odaklanılır daha sonra ilgili parçanın bütün metin içinde nasıl bir anlama geldiği yorumlanır ve aralarında belirli yorum farkı olup olmadığı gözlemlenir (Caputo, 2018). Hermenötik anlayışta yorumlama yapan kişinin teorik altyapısı, bakış açısı ve bu bakış açılarını aldığı tarihsel gelenek yorumlamaları önemli ölçüde etkiler. Gadamer (2004), tarihsel yaşantıdan aldığımız her türlü değeri (bilimsel, kültürel, sosyal) *gelenek*³ olarak adlandırmaktadır ve geleneğin anlamada önemli bir yeri vardır (Ulukütük, 2013). Bu gelenekten elde ettiğimiz değerleri ise provokatif bir şekilde *ön yargılar* olarak tanımlamaktadır. Buradaki ön yargılar, günlük yaşamda kullandığımız önyargılar veya peşin fikirler anlamında değil, daha çok doğar doğmaz içinde bulunduğumuz bağlamdan bize geçen değerler bütünü olarak anlaşılır. Hermenötik yorumlama, *aşkın (transcendence)* bir özellik gösterir. Bu aşkınlık, insan tecrübesinin ötesinde değildir; aksine diyalog ve etkileşimler yoluyla elde ettiğimiz mevcut yorumları, yeni perspektiflerle geliştirerek daha üst bir düzeye taşıma sürecini ifade eder. Hermenötik yaklaşım fenomenoloji gibi katı bir metodolojik çerçeveye oturtulmaz. Nitekim Gadamer felsefi hermenötik anlayışını böyle bir çerçeveye oturtmamış ve rijit bir çerçevenin hermenötik yorumlamayı amacından uzaklaştıracağını belirtmiştir. Hermenötik pozitivist objektifliği reddederken tamamen objektiviteden vazgeçmez. Sübjektiflikten objektifliğe doğru bir geçiş yapar. Sübjektif olarak yaşadığımız ortak noktalardan objektif bir bakış açısına varılmaktadır (Davey, 2006).

Özetle hermenötik yorumlama; farklılığı, farklı olanla yüzleşmeyi, dönüşmeyi, fikirlerin birbirleriyle diyalogunu, anlamayı ve aşkınlığı amaçlamaktadır. Bu noktada en önemli şey farklılık karşısındaki tutumumuzdur. Zira çoğumuz farklı olanla karşılaştığımızda karşımızdakini anlamak yerine kendi düşüncemize bağlı kalmayı tercih edebiliyoruz. Hermenötik çok açık prensipler ortaya koymaktadır; ancak bu prensiplerin uygulanması bizlerin diyaloga ve farklı yorumlamalara açık olmamızdan geçmektedir. Hermenötik ve diğer teorik yapılar daha çok idealize etme durumlarını analiz eder. Bu düşünce demetlerini hayata geçirmek, bizim istememize ve çabalamamıza bağlıdır.

3 Literatürde Gadamer'in gelenek kavramı ile fenomenolojik yaşam dünyası (lifeworld) ve Bourdieu'nun habitus kavramları arasında önemli benzerlikler olduğu vurgulanmaktadır.

Felsefi Hermenötik ve Yer

Başlığa giriş yaparken yer ile ilgili terminolojik bir noktaya açıklık getirmemiz gerekmektedir. Türkçe’de “yer ile ilgili olan” anlamına gelen ve sıfat olarak kullanılan “yersel” sözcüğü geçse de bu sözcüğün kullanımı tam olarak yerleşmemiş ve kulak tırmalamaktadır. Mekân/mekânsal, bölge/bölgesel, çevre/çevresel uyumları yer/yersel söz öbeğinde bulunmamaktadır. Jeff Malpas’ın (2018) sıklıkla kullandığı *yer ile ilgili olan* anlamına gelen *topolojik* sıfatı çok daha uygun durmaktadır. Zira hem ilişkiselliğe açık hem de topos/topoğrafya/topofili/topofobi gibi coğrafi terimlerle aynı etimolojiye sahip olduğu için rahatlıkla kullanılabilir. Bu nedenle, çalışma boyunca ‘topolojik’ sıfatı, *yer ile ilgili olan* anlamında kullanılacaktır. Coğrafyanın en temel kavramlarından biri olan yer, anlam dünyamızın çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Coğrafyanın diğer kavramlarına göre yer daha anlam yüklüdür (Tuan, 1974; 1977) ve bu nedenle Cresswell (2013; 2015) yeri, *anlam yüklü lokasyon* olarak tanımlamaktadır. Lokasyon, enlem ve boylamla tam olarak saptanan bir yerdir; ancak konumuz olan yer anlam yüklü olan lokasyondur. Bu çalışmada kullandığımız yer tanımı ise şöyledir: *Sınırları kısmen belirli; diğer yerler ile ilişkiselliği olan; her türlü anlamın yüklendiği ve aynı zamanda anlamın da kaynağı olan lokasyonlardır*. Bu tanımdan yola çıkarak ilerlediğimiz alt başlıklarda yerin ontolojisi; yerin epistemolojisi ve topolojik kavramlar ele alınmaktadır. Literatürde, yerin ontolojisi üzerine yapılan çalışmaların kısıtlı olduğu, ancak yerin epistemolojisi ve topolojik kavramlar üzerine yapılan çalışmaların daha kapsamlı olduğu gözlemlenmektedir.

Yer ve Ontolojisi

Yer nedir? Yerin doğası nedir? Herhangi spesifik bir yerden bağımsız olarak bizzat yerin kendisi ne anlama gelmektedir? Yer nasıl var olmaktadır? Bu ve benzeri ontolojik soruların elbette kesin yanıtı yoktur; ancak bu yanıt aramaya çalışmamız ve sorgulamayacağımız anlamına gelmemektedir. İlk olarak; yer varlığımızın ayrılmaz bir parçasıdır; dünyada var olma halimizin bir koşuludur; yani yerle birlikte varız; nitekim yer bedenlerimizin görünmez bir parçasını oluşturmaktadır (Janz, 2017a). Biraz dikkatle gözlemlediğimizde belirli bir yere gömülü olduğumuzu ve o yerden dünyaya baktığımızı fark ederiz. Yer beraberinde *yerleşmeyi* getirir. Yerleşilen coğrafyaların yani ökümenin birer parçasıyız. Hem fiziksel olarak bir konuma yerleşir hem de bakış açımızın bir kısmını bu yerleşmeden alırız. Yerden ayrı düşünülmemeyeceğimiz gibi yer de bizlerden ayrı düşünülmemektedir. Zira bahse konu olan yer-imiz anlam yüklü olan ve yalnızca boşluktan meydana gelen mekân değildir (Malpas,

2018). Bu nedenle, olmak bir yerde bulunmaktır. Olmak Heidegger'in deyişle dünyada olmaktır. Olmak dünyada başkalarıyla birlikte olmaktır (being-in-the-world-with-others⁴) (Heidegger, 2023 [1927]). Bu dünyada *hermenötik-ötekiler* ile varız. Anlamın tek kaynağı yalnızca *ben* değilim. *Yer ve diğerleri* ile bu kaynak olma durumunu paylaşıyoruz. Dolayısıyla, varlığımız topolojik ve bireyler arasındır; yani olmanın kendisi yeri ve diğerlerini içerir. Sadece *yer üzerinden* değil; *yer-ile* birlikte varız. Yer, yalnızca araç değil; bizzat varlığımızın ve olma halimizin kaynağıdır (Malpas, 2021).

Heidegger'in en bilinen kavramı *Dasein* (orada olmak/there being) anlamına gelmektedir. Ona göre, *burada, orada* ya da *şuradayız* ama mutlaka bir yerdeyiz. Zira soyutlanmış bir şekilde boşlukta yaşamıyoruz. İnsanın varlığı (human existence) anlamında kullanılan *Dasein* *hermenötik* bir varlıktır. *Dasein* daima ontolojik olarak bir şey ile birlikte vardır (yer, diğer insanlar, her türlü obje). Bu anlayışla Heidegger insanı topolojik bir varlık olarak görmektedir. Zira dünyada var olması ile anlam kazanmaktadır. Heidegger, Batı düşünce tarihindeki en büyük sorunun insanı soyut ve yerden bağımsız bir şekilde ele almak olduğunu ve varlığın kendisinin yer ile olan ilişkisinin gözden kaçırıldığını belirtmektedir (Heidegger, 2023 [1927]). Böylece hermenötik döngüdeki bazı parçalar (yer ve özneler arası ilişkisellik) görülmediği için sonuç olarak bütün de gözden kaçırılmıştır. Oysa hermenötik yorumlamada diğerleri olmazsa olmaz koşuldur ve diğerleri ile yorumlama daha "tam" olur. Başka bir örnekle bakacak olursak; Descartes gibi sadece *düşündüğümüz* için var değiliz; *bir yerde olduğumuz* için varız. Üstelik Descartes da düşünürken odasında ve yanan ateşin karşısında oturuyordu. Yani bir yerdeydi. Düşüncelerinde de yalnız değildi. Zira zihninde Tanrı, skeptik düşünürler ve onu emin olmak konusunda yanılabilecek şeytanın varlığından şüphe ediyordu (Marias, 2012). Descartes, kendi düşünce sisteminde öyle görünmese de, o da herkes gibi topolojik bir varlıktır ve bireyler arası anlam dünyasının parçasıdır.

Tüm kavramlardan, anlamlardan ve teorilerden arındırarak daha öz bir yer tanımı, yer varlığı ve yer yaklaşımına ulaşmak mümkün müdür? Bu tür ve benzeri bir soruya yanıtımız kategorik olarak *hayır*dır. Zira her zaman bir şeyi bir şey olarak algılıyoruz. Bir şeyin kendisine ya da özüne ulaşmak diye bir gerçeklik bulunmamaktadır. Sıklıkla kullanılan metaforda olduğu gibi bir soğanın halkalarını soyup en merkezi kısmına ulaştığımız gibi yerin öz varlığına ve merkezi anlamına ulaşmak mümkün değildir. Tam bu noktada anahtar sözcüğümüz "olmayı" da içeren "*ol-arak*" kelimesidir. Her zaman birisini

4 İngilizcede bu ifadeler çoğunlukla tire işareti ile birlikte verilmektedir. "Olmak, dünya ve diğerleri" gibi kavramların nasıl birbirine bağlı olduğunu ve arada boşluk olmadığını belirtmek için tire işareti kullanılmaktadır.

birisi olarak görüyoruz. Anne olarak, işçi olarak, öğretmen olarak, güvenlik görevlisi olarak, çiftçi olarak liste sonsuza dek uzatılabilir. Yer'e gelirse ev olarak, mahalle olarak, şehir olarak, semt olarak, yuva olarak, metafor olarak, anlam kaynağı olarak...; liste yine uzamaktadır. Yani bir yer bir şey *olarak* vardır (*bir şey* ifadesi yerine istediğiniz bir ifadeyi yerleştirdiğinizde en azından sübjektif bir yer duygusu ortaya çıkmaktadır). Eğer yeri mevcut anlamından soyutladığınızı düşünürseniz bu defa *başka bir şey olarak* vardır. Yani daha alt katmanda keşfedilmeyi bekleyen temel bir anlam yoktur ve yer daima bir şey olarak karşımıza çıkmaya devam etmektedir. Bu nedenle, İngilizce yer literatürde sürekli olarak "place as" (örneğin, place as home/place as source of meaning) ifadesi geçmektedir. Yer zaten *ol-arak* ifadesiyle bir şey *olmuş* ve anlam kazanmıştır. Anlam kazanmak için de bir yere ihtiyaç vardır. Kurtar'ın ifadesiyle "şey, her şeyden önce *yeryüzüne ait* bir şeydir. Yeryüzü olmaksızın bir şey olmak da olanaklı değildir" (Kurtar, 2012; vurgu eklendi).

Yer, sonlu bir olgu olup, kesin sınırlara sahip olmasa da ilişkisel bir yapının içinde bulunur. Bir yer, bir dizi anlam içerebilir; ancak ilgili yerin anlamı sonsuz değildir (Casey, 1997; Malpas, 2018). Örneğin, kendi mahallenizin resmi belediye sınırları dışında sizin zihninizde de bir sınırı vardır. Bu iki sınır birbiriyle uyumlayabilir ancak belirli bir sınırın varlığı kesindir. Mahallenizin anlamı sonsuza dek uzayamaz; ancak *yer olarak* belirli bir noktada anlamı tüketilir ve biter. Yer başka bir yere dönüşebilir; yeni anlam kazanabilir veya mevcut anlamını yitirebilir ama hepsi belirli bir mesafeden sonra anlam kaybı yaşamaya başlar. Anlam kaybının başladığı yerlerde ise başka yerler belirebilir ya da anlamın daha zayıf olduğu uzamsal anlamdaki mekân devreye girer (Malpas, 2021).

Gündelik yaşamımızda çoğunlukla yeri düşünmeden ve yer üzerine fazla kafa yormadan yaşarız. Yerin ne anlama geldiği ve ne hissettirdiği zihnimizi pek meşgul etmez. Sadece yaşarız ve yaşam cereyan ediyordur. Yaşamın cereyan etmesi hali *rutinimizin* önemli parçasıdır ve gündelik yaşamın çok büyük bir kısmını bu rutinler oluşturur (Seamon, 2023). Gündelik hayatta, sanki her şeyin doğal bir şekilde gerçekleştiği algısı mevcuttur. Kötü durumlar yaşansa da (ölümler, kazalar, iflaslar vb.) zaten bu tür durumların yaşamın bir parçası olduğunu kabul eder; ilgili durumları gündelik yaşamın içine absorbe ederek gömeriz. Bunlar zamanla rutin haline dönüşür. Bu bahsettiğimiz durum yani olguların üzerinde fazla düşünülmeden yaşandığı parçalar *idrak-öncesi* (pre-cognitive) ya da *düşünce/düşünümsel-öncesi* (pre-reflective) olarak adlandırılmaktadır (Seamon, 2023; Aho, 2017). Yani çoğu zaman yer ve diğer objeler üzerine düşünerek yaşamayız. Yer ve yaşamımızda kullandığımız tüm araç ve gereçleri ayrı birer objelermiş gibi algılamayız. Onlarla bütünleşmiş

gibi yaşarız. Örneğin, çalışma masana oturup bilgisayarını açıyor ve çalışmaya başlıyorsun. Arada çalan cep telefonuna cevap veriyorsun (ya da vermiyorsun!) daha sonra çalışmaya ara verip çay içiyorsun. Bu bağlamda; masa, bilgisayar, telefon ve çay bardağı ayrı birer obje veya nesne değildir. Zira idrak öncesi bu nesnelere ayrı birer parça olarak görmeyiz. Eğer bilgisayar çalışmazsa, gündelik yaşamın rutininden çıkar ve tamir edilmesi gereken ve üzerinde düşünülen bir nesneye dönüşür. Bilgisayar, orada *çıplak* bir şekilde diğer objelerden soyutlanmış olarak duruyordur. İdrak öncesi-sonrası yaklaşımın öncüsü olan Heidegger, çalışan bir çekicinin bozulmasıyla nesne haline dönüşmesi üzerinden ilgili süreci açıklamaktadır (Heidegger, 2023 [1927]). Heidegger'den sonra idrak-öncesi yaşantı çok daha fazla ele alınmaya başlanmıştır; çünkü gündelik yaşamımız, anlam dünyamızın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Yer ile ilişkimiz de önemli oranda bilişsel düzey öncesidir. Yer, çoğu zaman üzerinde düşünülen ayrı bir varlık değildir; ancak savaş, zorunlu göçler, doğal afetler ya da artan kira masrafları nedeniyle yaşadığınız evi, semti ya da şehri terk etmek zorunda kaldığınızda yer artık ayrı bir nesnedir. Yerle olan bağlarınız kristalize olmuş bir şekilde zihninizde belirmeye başlar. Yeri, kendimizden ayrı bir objeymiş gibi düşünmeye başlarız. Yerle ilgili anılar, topolojik hafıza ve yer duygunuz daha belirgin bir şekilde gözünüzde canlanır. Yer, gündelik yaşamın sıradanlığından çıkarak objektif bir nesne olarak karşınızda durmaktadır ve ayrı bir nesneymiş gibi yorumlanmaya başlanır. Bu nedenle, *yer* idrak öncesi ve sonrasında aynı yer *değildir*. Yerine ne derece yaşamlarımızın içine gömülü olduğu bu durumlarda daha açık bir şekilde görünür hale gelir.

Yer ve zamanı birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Yerine daha stabil anlam kazanması belirli bir süreci gerektirir. Bu nedenle, daha geniş bir *sürece* ihtiyaç vardır. Süreç içinde yerin anlamı (anlamın ne olduğundan bağımsız) hafızamızda şekillenmeye başlar. Bu şekillenme ile birlikte artık yer yeni bir kimlik edinmeye başlamıştır. 2015 İngiliz yapımı olan; 1970'li yıllarda geçen ve başrollerini Maggie Smith ve Alex Jennings'in paylaştığı *The Lady in the Van* isimli filmde yaşlı ve evsiz bir kadın yıkık dökük bir minibusünde yaşamaktadır (Fotoğraf 1). Londra'nın orta sınıf bir mahallesini kendisine mesken edinen Bayan Shepherd, minibüsü sürekli kaldırdığı için farklı evlerin önüne park etmekte; bu nedenle komşuları ve trafik görevlileriyle sorunlar yaşamaktadır. Bunun üzerine oyun yazarı olan ve yalnız yaşayan Alan, Bayan Shepherd'a minibüsünü evinin önündeki garaj yoluna park edebileceği teklifini yapar. Başlangıçta, üç ay gibi sürmesi planlanan bu misafirlik Bayan Shepherd'ın ölümüne dek 15 yıl sürer.

Fotoğraf 1: Bayan Shepherd, Yaşam Alanı Olan Minibüsü ve Alan

Kaynak: British Broadcasting Corporation ve Tristar Pictures

Zaman içinde Alan'ın evi ve mahalle yeni anlamlar kazanmaya başlar. Bayan Shepherd, Alan'ın ne tam olarak evinde yaşamamaktadır ne de onun evinden tamamen bağımsızdır. Bayan Shepherd artık *araf (liminal)* bir yerde yaşamaktadır. Alışık olduğumuz *göçebe (nomad)* ve *yerleşik (sedanter)* yaşam anlayışından farklı bir yaşam şekli ortaya çıkmıştır. Bayan Shepherd'ın sarı renge boyadığı minibüsü; etrafa saçılan kirli eşyaları; Alan'ın evini acil ihtiyaçları için kullanması; gelip giden komşular ve sosyal güvenlik görevlileri; Alan ile yaşadığı tartışmalar ve zamanla içten içe gelişen dostluklarıyla yer farklı anlamlarla yeniden üretilmiş ve zaman içinde bambaşka bir *kimlik* kazanmıştır.

Bu durumu bir de ülkemizde yaşanan olgusal gerçeklik üzerinden değerlendirelim. Türkiye'de sanayileşme 1950'li yıllardan itibaren özel sektör üzerinden hız kazanmıştır. Bu olgu ile birlikte ortaya çıkan yoğun şehir atmosferi yere ilişkin yaşanan kimlik krizini daha belirgin hale getirmiştir. O yüzden özellikle İstanbul'da veya Türkiye'deki diğer yoğun göç alan şehir yaşantılarımızda özgün bir kimlik bulmakta güçlük çekiyoruz. Estetik ve imar açısından arafta olmamız, şehirlerimizin sadece inşa edilmiş, ancak gerçek anlamda imar edilmemiş olduğunu gösteriyor. Amerikan gökdelenleri imar edilmişken, İstanbul'daki gökdelenler ve apartmanlar sadece inşa edilmiş gibidir.

Çünkü bu yapılar, mistik bakışımızı, ruhumuzu ve toplumsal hafızamızı yansıtmaktan uzaktır; adeta topolojik ve topografik öğelerle özdeşleşmeyen bir formda inşa edilmiştir. Buna karşın, Süleymaniye Medresesi, Bursa Ulucami ve Selimiye Camii gibi eserler gerçek bir imarın örnekleri olarak öne çıkar (Ökten, 2018) ve çok sayıda turist tarafından ziyaret edilir. Yeni inşalar ile yer farklı kimlik kazanmaya devam etmektedir.

Williams ve Miller (2021), sosyal bilimlerdeki yaklaşımlar; dünyadaki değişimler ve mekânsal dönüş ile birlikte yerin farklı dönemlerde farklı şekilde görüldüğünü belirtmektedir. Yani yer ontolojik olarak farklı lenslerle daha farklı algılanmaktadır. Her ne kadar belirli bir dönem içinde bir anlayış dominant olsa da diğer görme şekilleri de varlığını sürdürmektedir. Williams ve Miller, *metateorik*⁵ anlar olarak tanımladıkları yeri ele alma şekillerini *modernist, hümanist, deneyimsel, yapılandırmacı, performatif, sistemik-sosyal-ekolojik* şeklinde adlandırmaktadır. 1970'li yıllardan önce *modernist metateoride* yer tıpkı mekân gibi edilgen bir alıcı/konteynır şeklinde görülüyordu; yani yer aktif bir bileşen değildi. Coğrafya içindeki nicel devrim döneminde, böyle bir yer anlayış hâkimdi. Yer daha çok bir araç olarak düşünülmekteydi (Cresswell, 2015). 1970'li yıllarda *hümanist metateori* anlayışında insanın varlığı topolojik olarak görülmüş ve insanın yer ile olan duygusal ilişkileri üzerine daha çok odaklanılmıştır. Bu dönemde yer oldukça romantize edilirken *yer bağlılığı* kavramı ön plana çıkmıştır (Cresswell, 2013). 1970'li yılların sonu ve 80'li yıllarda ortaya çıkan *deneyimsel metateori* anlayışında spesifik yer olarak yerleşim alanlarının nasıl tecrübe edildiği üzerine odaklanılmıştır. Sadece yerin kendisi değil somut yerlerin yer duygusu çalışmalara konu edilmiştir. Yer duygusu ve psikolojik-sosyal süreçler arasındaki ilişkisellikler araştırılmıştır. 1980'li yılların sonu ve 2000'li yılların başını kapsayan dönemi araştırmacılar *eleştirel-yapılandırmacı metateori* olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde, sosyal kimlikler ile yer arasındaki ilişkisellik odak noktası olurken yer daha çok sosyal yapılandırma olarak görülmüştür. Ayrıca kapitalizmin yer üzerindeki etkileri de bu dönem eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu yaklaşımda yer daha ilişkiyel bir şekilde ele alınmış yer sabit bir varlık olarak görülmemiştir. 2000'li yıllarda gelişen *performatif metateoride* ilişkiyel bakış açısı daha ileri noktaya taşınmıştır. Yer bağlılığı kavramı daha geçişken ve flu olarak görülmüştür. Yer, beden ve pratik kavramları öne çıkmıştır. Yer bizim pratiklerimizle ortaya çıkıp anlam kazanmaktadır. Yazarlar, 2010 sonrasındaki yer bakışımı sistemik düşünme olarak isimlendirmektedir. Bu dönemde, çevresel sorunlara olan ilginin artmasıyla yer daha çok *sosyal-ekolojik birlikler (assemblages)* olarak

5 Metateori (Meta-teori), teorinin teorisi anlamına gelmektedir. Herhangi bir teorinin ne anlama geldiği, tanımı ve analizine odaklanan teoridir.

görülmektedir. Yer üzerinden sosyal ve ekolojik süreçler arasındaki bağlar araştırmaların temel konusu olmuş; yer ile ilgili kolektif varlıkların nasıl korunabileceği ve yönetileceği üzerine odaklanılmıştır (Williams ve Miller, 2021). Bu aşamada, iki noktanın altının çizilmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi, yer her zaman aynı kalan bir varlık değildir. Bakış açılarına göre yerin varlığı ve anlamı değişmektedir. İkincisi, bu metateorik anların çoğu aynı anda yaşanmaktadır. Her ne kadar bir dönem bir anlayış hâkim olsa da diğer anlayışlar varlığını sürdürmektedir. Örneğin, 1970'li yıllarda ortaya çıkan hümanist metateori (hümanistik coğrafya) dominant olmasa da halen varlığını sürdürmektedir. Yani lineer bir şekilde biri bitip diğeri başlamamaktadır.

Yer ve Epistemolojisi

Yer ve yere ait üretilmiş ve yaygın kullanılan birçok kavram vardır. Örneğin, *yer duygusu* (sense of place), *küresel yer duygusu* (global sense of place), *topofili* (topophilia), *topofobi* (topophobia), *yer aidiyeti* (place attachment), *hafıza yerleri/mekânları* (les lieux de mémoire, literatüre Fransızcadan girmiştir), *yer kimliği* (place identity), *yersizlik* (placelessness, non-place), *yerin ruhu* (genius loci) yer ile ilgili en bilinen kavramlardır. Bu topolojik terimleri en kapsayıcı olanı ise *yer duygusu* kavramıdır. Yer ile ilgili hem olumlu hem olumsuz hem de belirsiz olan hislerimiz bu kavram ile ifade edilebilmektedir. Örneğin, yer ile ilgili olumlu bağlarımız anlamına gelen *topofili* kavramı ile yere verdiğimiz olumsuz anlamları tanımlamada kullanılan *topofobi* kavramları yer duygusu ile ilişkilidir (Tuan, 1974;1977). Aynı şekilde, *yerin ruhu* kavramı ise ilk olarak dini kaynaklarda yer almasına karşın günümüz literatüründe bir yerin atmosferi, genel havası ve dolayısıyla yer duygusu ile bağıntılı bir şekilde kullanılmaktadır. *Yersizlik* kavramı ise; herhangi bir yer ile ilgili olarak belirgin bir yer duygusunun tam olarak gelişmemesi şeklinde tanımlanmaktadır. Örneğin, hızlı sanayileşme ve şehirleşme ile birlikte terminaller, otoyollar ve duraklar genelde yer duygusunun zayıf olduğu alanlar olarak verilmektedir (Relph, 1976; Augé, 1995). Bu kavramların hepsinin ortak özelliği ise topolojik duygularla ilgili olması ve dolayısıyla bu duyguların yorumlanmasıyla ortaya çıkmasıdır.

Yukarıda açıklanan kavramlar ve yerin epistemolojisi üzerine, literatürde çeşitli ve içerik bakımından oldukça zengin çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin; Deniz, Özgür ve Öksüz (2019), toplumsal hafıza ve mekân ilişkiselliğini spesifik bir yer olan İstanbul'daki Aya Panteleymon Ortodoks Kilisesi ve kilise katılımcıları üzerinden okumaktadır. Çalışmada, kilisenin değişen koşullara rağmen farklı yerlerden gelen ve farklı kimliklerden oluşan bireyleri

bir arada tutmadaki etkisinin altı çizilmekte ve ilgili yer *tutkal* metaforuyla açıklanmaktadır (vurgu eklendi). Bireysel ve toplumsal hafızamız zayıf olabilir; bizi yanılabilir; eksik ve yanlış hatırlayabiliriz. Çalışmada da bahsedildiği gibi tam bu noktada mekân devreye girmektedir. Hafızamızı ve geçmişimizi *bir yere* demirleyerek daha iyi hatırlar ve taze tutarız. Tutkal işlevi gören yer, bireysel ve toplumsal hafızanın kısmen de olsa sabitlenmesine ve yaşatılmasına yardımcı olur. Bir başka çalışmada, Özgür (2021), topolojik kavramlardan olan yer duygusu, yer bağlılığı ve yer (kent) kimliğinin hümanistik coğrafya paradigması üzerinden daha iyi verilebileceğini ve bu yaklaşımın ihmal edildiğini vurgulamaktadır. Tuncer (2019), sosyolojik bir bakışla özel bir mekân olan ev üzerine odaklanmakta; evin araştırma sahası olarak veri toplama sürecindeki önemini vurgulamakta; yaptığı görüşmelerin özel ve kamusal mekânlarda kadınların tecrübelerini aktarmadaki rolüne dikkat çekmektedir. Arı (2023), ise Türkiye’de Cumhuriyet döneminde yerleşim yerlerinin isimlerinin değiştirilmesiyle tarihsel ve politik süreçler arasında ilişkisellik kurmakta ve yer isimlerinin değiştirilmesini mekâna kimlik verme arayışı olarak görmektedir. Yüceşahin ve Yazgan (2017), Türkiye’de çevrenin cinsiyetçi bir bakış açısıyla inşa edildiğini ve mekânların cinsiyetlere göre kodlandığını belirtmektedir. Onlara göre, özellikle kamusal mekânlar erkek egemen gözüyle inşa edilmiş ve kadının mekânsal hareketliliği erkeğe göre önemli oranda kısıtlanmıştır. Kervankıran, Kurnaz ve Başçı (2021), yer ve ötekileştirme kavramlarını ampirik bir çalışmayla Göbekli Tepe ve sakinleri üzerinden ele almaktadır. Çalışmada yerin metalaştırılması ve ilgili yerde yaşayan halkın yavaş yavaş yer ile ilgili yaşadıkları kopuşlar aşağıdaki alıntıda da görüldüğü gibi canlı bir şekilde aktarılmıştır;

...“görüşülen kişilerin açıkça kullandıkları “*eski Göbekli*”, “*bizim olan*” ifadeleri bir *kopuşun* göstergesidir. Görüşmeye katılan ve Göbekli Tepe’ye saygısından dolayı buradaki küçük bir taşı bile evine götüren 104 yaşındaki Ayşe ninenin *bu yere* gösterdiği saygıyı buraya gelen hangi ziyaretçi gösterebilir?”...(vurgu eklendi).

Bu alıntılanan çalışmalarda, en önemli topolojik kavramlar olan yer duygusu, yer aidiyeti, yer kimliği ve hafıza mekânları üzerinde durulmuş ve yer-insan ilişkiselliğine farklı açılardan yaklaşılmıştır. Yeri açıklarken alıntılanan çalışmada da görüldüğü gibi sık sık metaforlardan faydalanılmaktadır. Yerin sabit bir anlamı olmadığı ve zamanla değişim geçirdiği de gözlemlenmektedir. Ayrıca değişen politik, ekonomik, demografik, kültürel ve sosyal koşullar ile yer arasında sıkı bir ilişkiler ağının varlığı dikkat çekmektedir. Bu noktada eklemek istediğimiz bir nokta ise bahsettiğimiz çalışmalarda mekân kavramı sıklıkla geçmektedir; ancak araştırmacıların kullandığı mekân anlayışı

yer anlamında kullanılan mekândır. Uzam ya da boşluk anlamında kullanılan mekân değildir. Coğrafya literatüründe bu bağlamlarda yer ve mekân sıklıkla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bu son ifadeyi özellikle öğrenciler için ekleme ihtiyacı duyduk. Zira öğrenciler mekân konusu işlenirken neden yerden bahsettiğimizi ya da yer konusu işlenirken neden sıklıkla mekân sözcüğünün geçtiğine anlam vermeye çalışmaktadır.

Yer ve anlamı üzerine *evrensel* çıkarımlar yapmak çoğu zaman gerçek olanla çelişebilmektedir. Hermenötiğin aradığı diğer/diğerleri olmaksızın daha geniş ve kabul edilebilir bir yer anlayışına ulaşmamız mümkün değildir. Hermenötik, yorumlamada bağlamın hayati önemine, farklılığa ve farklı yorumlamaları önemsemektedir. Elbette yer bağlamında da anlam ve yorumlama farklılıkları dikkate aldığımızda daha doyurucu olmaktadır. Örneğin, okumakta olduğunuz çalışmanın iki yazarı dahi aynı yer duygusuna sahip değildir. Yazarlardan biri (Münür Bilgili) doğup büyüdüğü yere bağlı olmasına karşın yaşadığı Kadıköy'ü daha fazla benimseyip ilgili yeri yaşam alanı olarak görmektedir. Diğer yazar (Salih Yıldırım) ise İstanbul'da yaşamasına karşın doğup büyüdüğü Tekirdağ'ı yer kimliğinin en önemli parçası olarak görmekte ve her tatilde Tekirdağ'ı mutlaka ziyaret etmektedir. Literatürdeki diğer bir örnekle konuyu açabiliriz. Feminist coğrafyacı Gillian Rose, *Feminizm ve Coğrafya* (1993) adlı kitabında hümanist coğrafyanın önde gelen isimlerinden Yi-Fu Tuan'ın ev ve yer anlayışını sert bir dille eleştirmektedir. Ona göre, Tuan ev ortamını romantize etmekte; erkeği merkeze alarak kadını göz ardı etmekte ve yer tecrübelerini erkek bakış açısından görmektedir, ancak bunu evrensel bir tecrübeymiş gibi sunmaktadır. Üstelik Tuan, kadını çoğunlukla beden üzerinden ele almakta ve kadınların yaşadığı tecrübeleri es geçmektedir. Rose'a göre ev, kadınların en fazla baskı, şiddet ve tacize maruz kaldığı bir yerdir. Ayrıca ev ortamında erkek bakış açısıyla ilgisi olmayan tecrübeleri, kadınların gündelik yaşamlarında tecrübe ettiklerini belirtmektedir. Yani Tuan kendi yer duygusunu hermenötik şüphecilikten yoksun bir biçimde evrensel bir noktaya taşımış ve gerçeği yansıtmayan bir genellemeye ulaşmıştır. Hermenötik yorumlayıcı bir bakış; Tuan ve diğer bazı hümanistik coğrafyacıların⁶ kendilerinde olmayan bakış açısını göremediğini, kendilerine yabancı olanla diyaloga giremediğini ve daha aşkın bir yorumlamaya ulaşamadığını söylüyor. Böylece *kendindeki diğer* eksik kalmış ve hermenötik döngüdeki sadece bir parça görülmüş; ancak diğer parçalar ve bütün gözden kaçırılmıştır. Oysa ev, kadının en fazla zaman geçirdiği yerlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla kadına yer açmayan ya da kısıtlı yer açan her türlü topolojik yorumlama eksik kalacaktır.

6 Gillian Rose, benzer eleştiriye hümanist coğrafyacı Edward Relph için de yapmaktadır.

Yere atfettiğimiz anlam ve yer duygusu diğer olguların yanı sıra özellikle *ekonomik* koşullarla sıkı bir bağ içerisindedir. Son yıllarda azalan alım gücüyle birlikte ev kiralari astronomik bir şekilde artmaktadır. Gündelik yaşamımızda ev sahibinin kiracısından sıklıkla %100 veya %200 oranında kiraya zam istemesi haberleri ise neredeyse rutinleşmiştir. Resmi kira artış oranının bu olmadığını ve istediği zam artışını veremeyeceğini söylediğinizde ise sizden çok büyük ihtimalle evden çıkmanızı isteyecek ya da durum mahkemeye taşınacaktır. TÜİK verilerine göre, 2022 yılında İstanbul'a 385 bin kişi göç etmiştir. İlginç olan ise aynı yıl içinde 418 bin kişi İstanbul'dan göç etmiştir (TÜİK, 2023). İş imkânları ve olanakların en fazla olduğu bir metropolde göç edenlerin sayısının daha fazla olması yaşam şartlarının ağırlaşması ve dolayısıyla kira artışlarıyla yakından ilgilidir. Bu durum, yer duygusu üzerinde önemli etkiler oluşturmaktadır, çünkü artık alışık olduğumuz yerden ayrılmak zorunda kalmışızdır. Böylelikle yer, artık rutininin ve alışkanlıklarımızın bir parçası olmaktan çıkmıştır. Daha önceki bölümde de bahsedildiği gibi yer duygusu sarsıntı geçirmiş ve yer ayrı bir nesne olarak zihnimize belirmeye başlamıştır. Yer artık daha farklı şekilde tecrübe edilmektedir. Bu nedenle; yer duygusu, yer aidiyeti ve yer kimliği kavramları ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerden bağımsız değildir. Bahsettiğimiz bağlamda ise *ekonomi* en önemli faktör olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç

Hermenötik ve yer ilişkiselliği, yerin sürekli yorumlandığını, dilsel varlıklar olarak anlamın dil üzerinden şekillendiğini, tarih ve değerlerin günümüz yorumlarını etkilediğini, diğer bakış açılarına açık olmanın önemli olduğunu, yerin parça-bütün ilişkisi içinde ele alınması gerektiğini, aşkınlığın yorumu zenginleştirdiğini ve şüphelilikle her yorumun sorgulanması gerektiğini vurgulamaktadır. Buradan hareketle hermenötik ve yer ilişkiselliğini kısaca şöyle özetleyebiliriz;

- Hermenötiğe göre her şey yorumlamanın alanına girmektedir ve yorumlamanın bir sonu yoktur. Dolayısıyla yer, yer kesin ve sabit bir anlamı olan bir kavram değildir; sürekli yorumlanmaktadır ve anlamı yeni yorumlarla değişmektedir. Yer üzerine yapacağımız yorumlar ile yerin yorumu tamamlanmış olmamaktadır. Yani konunun kendisi en iyi yorumla bile bitmemiştir.
- Hermenötiğe göre dilsel varlıklar olduğumuz için anlam dünyamızın büyük bir kısmı dil üzerinden şekillenmektedir. Yer ise literatürde çoğunlukla *metin (text)* metaforuyla açıklanmaktadır (Janz, 2017b). Tıpkı bir kitabın içindeki cümleler, paragraflar ve bölümler arasındaki

bağlantılar ve ilişkisellikler irdelendiği gibi; yer de diğer yerlerle olan bağlantıları ve ilişkiselliği dikkate alınarak yorumlanmalıdır.

- Hermenötik yorumlama bağlamında, tarihten gelen yaklaşım ve değerler, günümüzde yaptığımız yorumları önemli ölçüde etkilemektedir. Yorumlama sürekli ve sonsuz olabilir, ancak sıfırdan başlamaz; çünkü yorumun kaynağı, geçmişten gelen kültür ve değer yargılarıdır. Yer in yorumlanması da yeni başlayan bir olgu değildir. Nitekim çalışma içinde görüldüğü gibi yer anlayışı zamanla değişmiş ve geçmişten gelen yer anlayışı mevcut anlayış üzerinde etkili olmuştur.
- Hermenötik *diğeri* önemser. Bu diğeri yorumlamaya taraf olan her şeydir; yorumladığınız bir metin, bir diyalog, bir davranış, bir kişi veya bir kitap olabilir. Diğerlerinin yorumlarıyla ufuklar genişler ve kaynaşır. Yeri yorumlarken, kendi bakış açımızı evrensel bir bakış açısıymış gibi sunmak yerine, belirli bir konumdan yer in yorumunu yaptığımızı gözden kaçırmamalıyız. Yer üzerine birçok sübjektif bakış açısı ve görüş olabilir. Önemli olan, bu sübjektif bakış açıları arasında ortak noktalar bulmak ve objektifliğe bu şekilde ulaşmaktır.
- Hermenötik döngüde, *parça-bütün* ilişkisi büyük önem taşır. Bir metnin önce bir parçası yorumlanır; ardından bu parçanın bütün metin içinde ne anlama geldiği yorumuna geçilir. Bütün yorumlandıktan sonra da parçaların ayrı olarak yorumlanması yapılabilmektedir. Yer, diğer yerlerden soyut bir şekilde ele alınmamalıdır. Bir yer ancak diğer yerlerden farklılığı ile ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, yerler arasındaki ilişki parça-parça veya parça-bütün ilişkisi olarak görülmeli ve yer farklı açılarından yorumlanmalıdır.
- Hermenötik, *aşkın* bir özellik gösterir. Diğeri bir ifadeyle, bir metnin farklı şekillerde yorumlanarak yorumun daha üst bir seviyeye taşınması aşkınlık olarak nitelendirilir. Yer de farklı bakış açıları, farklı görüşler ve farklı teorik çerçevelerle bambaşka bir noktaya taşınabilir. Bu nedenle, mevcut yorum düzeyini aşmak için diğeri görüşlere açık olmak önemlidir.
- Hermenötik yorumlamada *şüphelilik* önemli bir prensiptir. Her zaman yapılan yorumların doğru ya da doyurucu olup olmadığı sorgulanmalıdır. Gözden kaçan, görmezden gelinen veya bilgi eksikliği nedeniyle ulaşılamayan alt metinlerde farklı anlamlar olabilir. Bu yaklaşım, literatürde *şüpheli hermenötiği* olarak bilinmektedir (Davey, 2006). Yeri yorumlarken de yer ile ilgili bakış açısının ve yer anlayışının mevcut güçlü sınıfların görüşü olup olmadığına ihtiyatlı bir şekilde yaklaşılmalıdır. Yer in toplumun farklı sınıf ve katmanları tarafından nasıl görüldüğü gözden kaçırılmamalıdır. Şüpheli hermenötiği, yer in daha geniş bir tabandan yorumlanmasına kapı açmaktadır.

Yer kavramının kısmi stabilliğine rağmen, mekân; hız, değişim, dinamizm ve dönüşümle eşlenmektedir; ancak yaşam sadece mekânsal kavramlardan

ibaret değildir. Çoğu zaman; yer duygusuna, sakinliğe ve dinlenmeye ihtiyaç duyarız. Bu nedenle huzur arayışına gireriz. Dinlenmek ve sakinlik ise yeri çağrıştırmaktadır. Bu noktada amacımız yerin sorunsuz, sakin ve huzurlu olduğunu iddia etmek değil, yalnızca yer kavramının bu olgularla yakından ilişkili olduğunu ve tanımının anlam yüklü olduğunu belirtmektir. Yerin bu özelliğini vermesi elbette ekonomik, kültürel, politik ve sosyal süreçler ile yakından ilgilidir. Bu özellikleri göz ardı ettiğimizde, çalışmada da bahsedildiği gibi Yi-Fu Tuan'ın yaptığı hataya düşebiliriz. Yer'de huzur bulsak da bulmasak da, mekânın hızlılığı ve hareketliliğinden yorulduğumuzda, günlük yaşamımızın en önemli parçası olan yere yönelir; anlamı ve huzuru orada ararız.

Bu çalışmada görüldüğü gibi yer farklı dönemlerde çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Özellikle insanın topolojik bir varlık olduğu ve yerden soyut bir şekilde yaşamını sürdürmediği vurgulanmıştır. İdrak-öncesi gündelik yaşamda bunu fark etmesek dahi her zaman yer ile birlikte var olmaktayız. Bu nedenle, olmak bir yerde olmaktır. Yer ayrıca kimlikler ile yakından ilişkilidir. Kimliklerimiz çoğu zaman yere gönderme yapmaktadır. Yere kimlik vermek ve ondan kimlik kazanmaktayız. Bu ilişki iki yönlü bir şekilde işlemektedir. Son yıllarda, neoliberal ekonomik yaklaşım ile birlikte doğa daha da metalaştırılmakta ve doğaya verilen zarar insan ve diğer yaşam formlarını tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Bu nedenle, yeri romantize etmeden ekolojik, politik ve ekonomik süreçlerle yerin daha geniş bir şekilde yorumlanması gerekmektedir. Nitekim son yıllarda yer sosyal-ekolojik bir varlık olarak ele alınmaktadır.

Hermenötik yorumlamayla ifade edecek olursak bu çalışmayla yer üzerine son sözü söylemedik zira söyleyemeyiz. Hermenötik daha iyi yorumlama stratejilerini sunarken, bizim vereceğimiz anlamların ve yorumların sonlu olduğunu kabul etmemizi bekler. Bu nedenle, her zaman her konuda daha iyi yorumlamanın kapısı açıktır. Yer, farklı bakış açılarından, farklı teorik çerçevelerden ve farklı pratikler ile sürekli olarak yorumlanmaya devam edilecektir. Bizler de topolojik varlıklar olarak yeri anlamaya çalışmaya devam edeceğiz.

Kaynakça

- Aho, K. (2017). A hermeneutics of the body and place in health and illness. Janz, B.B. (Ed.), *Place, space and hermeneutics* içinde (ss. 115-126). Springer International Publishing.
- Arı, Y. (2023). Giving identity to space through (re) naming: Practice of village renaming in the period of the republic of Turkey. Gerry O. R. (Ed.), *Place naming, identities and geography: Critical perspectives in a globalizing and standardizing world* içinde (ss. 365-382). Cham: Springer International Publish.
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. London: Verso.
- Başaran, A. (2023). Türkçe felsefede “mekân” kavramının yerini belirlemek. *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi*, 10(21), 102-138.
- Bilgili, M. (2016). Coğrafya öğretiminde mekân ve yer karmaşası üzerine bir araştırma. *Coğrafya Eğitimi Dergisi*, 2(1), 11-19.
- Buttimer, A., ve Seamon, D. (1980). *The human experience of space and place*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Caputo J. D. (2018). *Hermeneutics: Facts and interpretation in the age of information*. Pelican Penguin Books.
- Casey, E. (1997). *The fate of place: A philosophical history*. Berkeley: University of California Press.
- Cresswell, T. (2013). *Geographic thought: A critical introduction*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Cresswell, T. (2015). *Place: An introduction* (2nd ed.). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Davey N. (2006). *Unquiet understanding: Gadamer's philosophical hermeneutics*. SUNY.
- Deniz, A., Özgür, E. M. ve Öksüz, M. (2018). Dini mekânların toplumsal hafızaya etkileri: İstanbul Aya Panteleymon Ortodoks Kilisesi örneği. *International Journal of Geography and Geography Education*, 39, 171-188.
- Gadamer, H. G. (2004). *Truth and method*. London, UK: Continuum.
- Harvey, D. (1993). From space to place and back again. Bird, J., Curtis, B., Putnam, T., Robertson, G., Tickner, L. (Ed.), *Mapping the futures: Local cultures, global change* içinde (ss. 3-29). London: Routledge.
- Heidegger, M. (2023 [1927]). *Being and time*. General Press.
- Janz, B. (2017a). *Place, space and hermeneutics*. New York: Springer.
- Janz, B. (2017b). Is place a text? Janz, B. (Ed.), *Place, space and hermeneutics* içinde (ss. 23-35). Springer.
- Kervankıran, İ., Kurnaz, Z., ve Başçı, E. (2021). Bir yer olarak Göbekli Tepe'nin ötekileş(tiril) en son sakinleri. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(3), 29-63. <https://doi.org/10.18490/sosars.1014205>
- Kurtar, S. (2012). Heidegger ve şeylerin sessizliği. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 5(1), 55-75.
- Malpas, J. (2018). *Place and experience: A philosophical topography* (2nd ed.). London: Routledge.
- Malpas, J. (2021). *Rethinking dwelling: Heidegger, place, architecture*. London: Bloomsbury Academic.

- Marias, J. (2012). *History of philosophy*. New York: Dover Publications.
- Merleau-Ponty, M. (2012). Phenomenology of perception. *International Journal of Philosophical Studies*, 20(4), 589-594. <https://doi.org/10.1080/09672559.2012.714262>
- Michel J. (2017) *Homo interpretans*. Paris: Hermann.
- Ökten, S. (2018). *İçimde AVM var*. Tuti Kitap.
- Özgür, E. M. (2021). Türk beşeri coğrafyasında ihmal edilmiş bir paradigma: Hümanist coğrafya. *Ege Coğrafya Dergisi*, 30(1), 205-224. <https://doi.org/10.51800/eccd.892187>
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Rose, G (1993). *Feminism and geography: The limits of geographical knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Schmidt, L. K. (2006). *Understanding hermeneutics*. Stocksfield: Acumen.
- Scott-Baumann, A. (2012). *Ricoeur and the hermeneutics of suspicion*. London: Continuum International Publishing Group.
- Seamon, D. (2023). *Phenomenological perspectives on place, lifeworlds, and lived emplacement: The selected writings of David Seamon*. New York: Routledge.
- Tuan, Y-F. (1974). Space and place: Humanistic perspective. C. Board, C., Chorley, R.J., Haggett, P., Stoddard, D. R. (Ed.), *Progress in geography* içinde (ss. 211-252). London: Edward Arnold.
- Tuan, Y-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- TÜİK, (2023). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ic-Goc-Ististikleri-2022-49727>.
- Tuncer, S. (2019). The home as a field: researching women's public experiences in the domestic sphere. *Families, Relationships and Societies*. <https://doi.org/10.1332/204674319X15492790922031>
- Ulukütük, M. (2013). *Anlama ve gelenek, Gadamer'in felsefi hermeneutiğinde anlamada gelenek'in rolü sorunu*. Bilsam Yayınları.
- Usta, G. (2020). Mekân ve yer kavramlarının anlamsal açıdan incelenmesi. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*, 10(1), 25-30.
- Williams, D, R. ve Miller, B., A. (2021). Metatheoretical moments in place attachment research. L. C. Manzo, P. Devine-Wright (Ed.), *Place attachment: Advances in theory, methods and applications* içinde (2nd ed.) (ss. 13-28). London: Routledge.
- Yüceşahin, M. M. ve Yazgan, P. (2017). Kentler toplumsal cinsiyetsiz değildir: Türkiye'de kentsel mekânın üretiminin feminist bir eleştirisi. *Kadın / Women 2000: Kadın Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 85-106.

Theoretical Justifications of the Right to Free Speech in the Digital Era

İlyas Fırat Cengiz*

Abstract

Speech is information and communication expressing thoughts, ideas or emotions such as science, poetry, politics, promises, answers, complaints, etc. It is fundamental for individual and social levels to interact. The right to free speech with various theoretical justifications, such as self-fulfillment, personal autonomy, the marketplace for ideas, the search for truth, democracy, tolerance, and pluralism, is the integral existence of individuals and society. These justifications reflect the interrelation between the right to freedom of speech and other rights. Free speech causes individual and social good by achieving these justifications, yet it may result in harmful consequences or conflict with other rights. The digital era advances a new medium to promote the right to free speech within cyberspace. This era shapes individuals and social interrelation for specific ideas and actions in a short time. This represents communication in a new form through the internet, information, and communication technologies rather than print and broadcasting. The international system has been established based on expanding and diffusing cyberspace. Therefore, the coherence of these justifications is analysed within the recent digital transformation process, creating positive and negative impacts on freedom of speech.

Keywords: Free Speech, Digital Era, Theoretical Justifications.

Dijital Çağda İfade Özgürlüğü Teorik Gereççeleri

Öz

İfade bir iletişim yöntemi olarak duygu, düşünce, fikir gibi olguların bilim, sanat, cevap, hayıflanma, söz verme gibi farklı formlarda oluşmasını sağlar. İfade özgürlüğü kişinin ve toplumun ayrılmaz bir parçası olarak, kişinin kendini gerçekleştirme, bireysel otorite, fikirler piyasası, doğrunun arayışı, demokrasi, tolerans ve çoğulculuk gibi teorik gereççelerle açıklanabilir. Bu gereççeler ifade özgürlüğü ve diğer haklar arasında karşılıklı ilişkiyi yansıtmaktadır. İfade özgürlüğü bu gereççeleri gerçekleştirmek suretiyle bireysel ve toplumsal iyiyi gerçekleştirmekte fakat bazı durumlarda diğer hakların ihlali gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Dijital çağ siber-alanda ifade özgürlüğünün geliştirilmesinde etkili bir çevre sağlamıştır. Bu durum iletişimin internet ve bilgi ve iletişim teknolojileri üzerinden yapıldığı yeni bir durumu ortaya çıkarmıştır. Dijital çağ bireylerin ve toplumun çok daha hızlı etkileşim içerisinde olabildiğini sağlamıştır. Daha da ötesi, uluslararası sistem bilgi ve iletişim teknolojilerinin genişleme ve yayılması üzerine kurulmuştur. Bu nedenle, ifade özgürlüğünün teorik gereççelerinin, ifade özgürlüğü açısından olumlu ve olumsuz etkiler üreten güncel dijital dönüşüm çerçevesinde ele alınması yerinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İfade Özgürlüğü, Dijital Çağ, Teorik Gereççeler.

*Assist. Prof. Dr. | Yalova University, Faculty of Economics and Administrative Science

ilyas.cengiz@yalova.edu.tr | ORCID: 0000-0001-5367-8112

DOI: 10.36484/liberal.1308457

Liberal Düşünce, Year: 29, Issue:114, Spring 2024, pp. 139-154.

Date of Submission: 1 June 2023 | Date of Acceptance: 14 June 2024

Introduction

Speech as an act is formed for communication or meaning to express thoughts, ideas, or emotions such as science, poetry, politics, promises, answering, complaining and so on. A speech act is fundamental for individual and social levels to interact. It is essential from the inner world of human beings to the outside without interference. Therefore, the speech act qualifies as a right with various theoretical justifications which reveal the value of the right to freedom of speech. It is justified by self-fulfillment, personal autonomy, the marketplace for ideas, the search for truth, democracy, tolerance, and pluralism as the integral existence of individuals and society. These justifications reflect the interrelation between the right to freedom of speech and other rights, such as freedom of thought, religion, association, and assembly. Freedom of speech causes individual and social good by achieving these justifications, yet it may result in harmful consequences or conflict with other rights. Yet, freedom of expression produces much more goodness than badness for individuals and society; protecting and promoting the freedom of speech is better than restricting it.

In the digital age, the international system has been established based on the expansion and diffusion of information and communication technologies (ICTs). Thus, these technologies have redefined the practice of the right to free speech in positive ways. Easy and convenient access to information and communication technologies allows individuals and society to enjoy the values that the right to free speech promotes. These technologies advance a new medium for people to quickly gather specific ideas and actions. The digital era provides some opportunities at individual and social levels, such as the democratisation of information publishing, broadening the public sphere, increasing equality of access to and participation within political processes, increasing engagement in political processes, increasing transparency and accountability from government, and promoting democratic values (Digital Threats to Democracy, 2019: 35). It increases democratic participation, embraces the diversity of opinion, and empowers marginalised groups (Digital Threats to Democracy, 2019: 35). Yet, since technology develops and changes, cyber security challenges have evolved and become one of the main justifications for restricting the right to freedom of speech. This leads modern jurisprudences to implement prior restraint as censorship, mainly caused by vague or overly broad legislative definitions. This is problematic because it has a chilling effect on the right to freedom of speech. Surveillance distracts the right to privacy to exercise freedom of expression, where the chilling effect is set (Golumbic, 2008: 45).

Therefore, this paper reveals the theoretical discussion on the right to freedom of expression in the digital era. The coherence of justifications for the right to freedom of speech, such as self-fulfillment, personal autonomy, the marketplace for ideas, the search for truth, democracy, tolerance, and pluralism, is analyzed within the recent digital transformation. This has extended the scope of the right to free speech in various positive and negative ways but has not fundamentally changed the justifications for freedom of expression.

The Right to Free Speech in the Digital Era

In the legal and philosophical accounts, protected speech and its justifications rely on the term 'interest', which justifies the nature and degree of rights and liberties. Freedom of speech is related to the interests of the 'speaker', 'audience' and 'bystander'. Freedom of speech safeguards these parties' interests and reconciles the parties' conflicting aspirations and objectives. (Scanlon, 1979: 2-5). Freedom of speech requires dealing with two balancing missions: one is to balance the interest of these actors, and the other is to balance the freedom of speech with other rights. While justifying the right to freedom of speech, balancing these interests will be the heart of the discussion because speech acts might potentially damage or harm the interests and rights of others. Freedom of speech is related to other fundamental rights, especially the freedom of religion, thought, consciousness, personal privacy, and intellectual property rights. For instance, on the one hand, freedom of speech might flourish the right to freedom of religion and thought by protecting personal and public ideas and expression; on the other hand, freedom of speech may create harm or danger to the right to property or life by inciting violence and terrorism. As a result of this, balancing the rights and interests of others is the core responsibility of the legal freedom of speech system.

Sullivan brings more basis for modern legal protection of freedom of speech by referring to three essential characteristics: 'mind and body', 'public and private', and 'purpose and effect' (Sullivan, 1994: 206-208). First, the distinction between 'mind/body' (in other words, expression/action, or speech/conduct) can be explained that the government is not only responsible for protecting people from physical injury but also from psychological harm when it is clear and present. Second, the public/private distinction is that not only does the government restrain freedom of speech, but also private parties sometimes restrict it. Lastly, purpose/effect distinction reveals which speech the state authority interferes with. It is essential for "what government is aiming at, not just what it happens to hit". Thus, if the legal system focuses on 'the

content of speech', it is presumptively invalid. But if the legal system focuses on 'content-neutral', it hurts some speakers more than others not concerned by the legal system. These three characteristics of freedom of speech reveal the responsibility and duty of the freedom of speech protection system, even as protecting the interests of rights holders. They also indicate the importance of freedom of speech and its limits in a mutual sense. Freedom of speech is about protecting speech and is a legal and philosophical attempt to draw the boundaries of freedom of speech. The arguments for freedom of speech are related to political, philosophical, and constitutional principles and values (Barendt, 2005: 6), namely, self-fulfillment, search for truth, democracy, tolerance, and pluralism, justifying the importance of freedom of speech.

The internet and digital technologies do not fundamentally change freedom of speech but provide a different perspective. The digital revolution changes the social conditions and the context in which people speak (Balkin, 2004a: 2). Technology has changed the social conditions of speech by creating new forms of dispute between ordinary individuals and the information industries (Balkin, 2004: 2). Individuals, through ICTs, posse new opportunities to communicate and interact with others, and ICT companies aim to expand markets and maximise profits from their products and services (Balkin, 2004: 2). All these changes occur contextually; human use of technology shapes the legal doctrine designed to govern them, with inevitable significant political, legal, and constitutional change (Massaro and Norton, 2016: 1171). This quick change in the free speech phenomenon leads to new debates over free speech principles. These changes are significant for promoting a democratic culture, where individuals have the liberty to create, innovate, participate, and interact in "the processes of meaning-making" (Balkin, 2004a: 2). The fundamental issues concerning online content regulation highlighted tensions between regulatory approaches seeking to protect data sovereignty against transborder data flows and to democratise global free flows of information as well as to reduce the potential harms of content and to grow the digital economy (Thompson and Daubs, 2021: 15). Tech industry is a playmaker in the free speech spectrum as powerful as the state actors who has the authority to interfere the right to freedom of speech. Strengths of tech companies versus governments in a 'Leviathan vs Leviathan' showdown for the future of democracy (Runciman, 2018: 202). The Leviathan will not be erased, but tech companies could weaken the forces that keep modern democracy intact (Runciman, 2018: 211).

Digital technology creates new opportunities for the interests of the 'speaker', 'audience' and 'bystander'; this side is mainly drawn to attention. But it

also makes further limitations that can restrict their interests. So, the digital age comes with both sides of possibilities and limitations. The scope of the right to free speech relies on the regulation of cyberspace, the internet, intellectual property, and telecommunications. Digital platforms mainly regulate their platforms based on their code of conduct, policies, or rules. Digital media treat their business model as “freedom of speech, not freedom of reach” (Twitter, 2023). They produce their restrictive system based on their business and political reasons. They have created challenges such as misinformation, disinformation and malinformation, perverting informed debate and public trust in all forms of information (Digital Threats to Democracy, 2019: 33). Likewise, disinformation, polarisation, attention hijacking and radicalisation through digital media emerge as an adverse effect on the right to freedom of speech.

The Justifications of Right to Free Speech with Digital Transformation

Each justification for freedom of speech is considered in the context of digital technology transformation, which brings new opportunities and limitations to the right to freedom of speech.

Self-fulfillment – Autonomy

Self-fulfillment is one of the values justifying liberties and freedom of speech, which plays a significant role in personal self-fulfillment and development. As Emerson argues, self-fulfillment is the realisation of man’s character and potentialities and to distinguish his mind; man has the potential to constitute abstract terms, to express his thoughts and emotions as communicative acts and to establish culture as a way of life, man has authority to imagine, insight and feel, and by this authority, man develops himself and finds his place and meaning in life (Emerson, 1963: 879). Such development can be maintained with the freedom to receive personal views, news, and information from different sources and to express oneself. Self-development can be apparent by disclosing information and disseminating ideas and opinions (Barendt, 2005: 15). Freedom of speech is a fundamental right not only for the self-fulfillment of the speaker but also for listeners and the public. The communication between listener and speaker promotes individuals’ self-fulfillment through the mutual exchange of information and ideas. This exercise can be viewed as developing more reflective and mature individuals and producing the public benefits from it (Barendt, 2005: 13). Self-fulfilled and self-developed individuals can improve social utility and progress (Barendt, 2005: 13). The digital

revolution creates new actors in the context of the right to freedom of speech. For instance, Artificial Intelligence (AI) is considered an actor involved in the free speech debate on whether to receive constitutional rights “for the AI’s own sake.” (Solum, 1992: 1262-76). Even if AI is not the right holder, whoever creates and uses it can be counted as a right holder.

Freedom of speech represents the interest of listeners, speakers, and the public, but how can this freedom protect and promote their interests in terms of personal autonomy? Scanlon's free speech theory, based on ‘individual autonomy’, regards a person as fully sovereign (Scanlon, 1972: 215-216). A sovereign person believes and chooses his ideas or actions and cannot agree with the acts of others without consideration of his sovereignty (Scanlon, 1972: 215-216). Moreover, such equal, autonomous, rational agents do not tolerate the state protecting them against deterring possible misleaders who persuade them to have false beliefs or behaviours, and they do not need a state to decide what is right or wrong for them (Scanlon, 1972: 217). From this perspective, suppression of or intervention on freedom of speech by the state or the tech companies is a burden that prevents individuals from making their assessments.

In contrast, Greenawalt claims that freedom of speech does not make individuals fully autonomous; only “people can be more autonomous under a regime of free speech than under a regime of substantial suppression” because there is no measure to evaluate the level of autonomy among people of different society (Greenawalt, 1989: 125). He also asserts that the government controls communication, which shapes the beliefs and opinions of people, so the comparative autonomy of individuals is related to freedom of thought rather than freedom of speech (Greenawalt, 1989: 125). This is compatible with the consequentialist approach because individuals can be influenced by others’ ideas while shaping their ideas and knowledge. Individuals have the right to receive information and to communicate because they contribute to devising the purpose and realisation of their society (Emerson, 1963: 880). Society and government must not hinder people when they voice their opinions and appraise their existence. (Emerson, 1963: 880).

Digital transformation eases the mutual exchange of information and ideas for self-fulfillment due to more efficient, reliable, cost-effective, and increased coverage of information and communication (Dhiraj, 2020: 133). Digital transformation has improved data collection, processing, and analysis to form the opinions and thinking of human beings (Dhiraj, 2020: 136). In our age, technological developments have become the most critical tools

of society for education, employment, commerce, health care, civic participation, entertainment, and more, which creates an information society (Brewer, 2017: 13). The Web is an essential tool for individuals to communicate, interact and access society (Brewer, 2017: 13). All these critical advancements allow people to be more autonomous. Yet, speech on digital platforms may also oppositely influence self-development by putting the rights of others in danger. Additionally, digital corporations, smart machines, and their outputs already wield great social and economic capacity to inflict grave harm to self-fulfillment and human autonomy. They may deflect national regulations and thus revise the relationship between individuals and machines in profound and unfortunate means (Massaro and Norton, 2016: 1174).

Search for Truth / Marketplace for Ideas in a Cyber-Market

The right to freedom of speech is based upon the importance of open discussion of discovering the truth, which is regarded as good for individuals and society as a utilitarian consideration. Mill determines the boundaries of the 'search for truth' with consideration of 'truth' as a matter of discussion of political, moral, and social affairs rather than scientific or mathematical propositions (Barendt, 2005: 10). All facts, arguments, and information can be considered as truth or products of the market of ideas. Yet, it is very challenging to define the 'truth'. For that reason, as Justice Holmes answered the question 'What is truth?', "the best test of truth is the power of the thought to get itself accepted in the market competition."¹ This answer is based on consensus on or existence of 'truth' in the sense of success in a particular time, place and population. In the marketplace for ideas, individuals will have options for ideas and propositions, and there will be available processes to define and determine the truth and falsehood (Schauer, 2010: 909). Schauer claims that the theory of marketplace for ideas is considered the best practice of developing human knowledge and determining, believing, or refusing propositions within a specific society (Schauer, 2010: 909). So, the truth will emerge after the 'long run' of the wide range of opinions in the market without government suppression (Mill, 1859: 106). Mill claims that the 'long run' is based on the scope of the present investigation and more extended exploration of truth rather than other justifications for freedom of speech (see Greenwalt, 1989: 131). From this point of view, a proposition in a particular time could be true, then after the 'long run', this truth can turn out to be false. Hence, the definition of truth is valid in a very limited time or place.

---

¹ *Abrams v. United States*, 250 U.S. 616, 630 (1919) (Holmes, J., dissenting).

What is more, Greenawalt poses the question, 'does truth exist?' (Schauer, 2010: 909). As in history, some people accepted a bloody and oppressive government as a truth, but others considered it responsible for genocide or crime (as false). When such acceptance becomes successful in a specific society at a particular time, will we define it as truth? It is not easy to believe such acceptance as truth. As a result, truth should be rooted in some basis to determine what kind of social and individual practices or ideas promote the discovery of truth (Greenawalt, 1989: 131). Hence, there should be some principles and interpersonal acceptance while defining truth. However, the dilemma comes with the definition of truth. Firstly, truth is a very subjective term because it can be defined differently in various times, places and by different societies, eras, or individuals. And any idea is likely to be called truth from time to time. Secondly, there is no standard definition for the truth. Thus, it will be impossible to draw the limits of freedom of speech as true or false speech. This makes the 'marketplace for ideas' theory a problematic justification for freedom of speech.

Additionally, discovering the truth may not provide a sufficient reflection of the spectrum of wants and interests of people because the ideas and beliefs of powerful, wealthy decision-makers and their preferred group have more voice and place in the marketplace for ideas rather than poorer and weaker (Greenawalt, 1989: 141). Consequently, the market place of ideas draws a false picture of people's desires and interests (Greenawalt, 1989: 141). In other words, the truth can be neglected for other considerations such as money, company, or personal interests. Therefore, the marketplace of ideas does not guarantee that freedom of speech will lead to the truth. Alternatively, there is no guarantee that truth always wins against falsehood (Wellington, 1979: 1130).

The theory of the marketplace for ideas is not a proper and comprehensive justification for free speech. The 'long run' is not precise terminology that an unlimited market might harm individuals and the public. Some speech should not be in this market because of its harmful and dangerous consequences on the rights of others. But, the restriction can be an option to prevent such danger in the case of imminent and present danger and harm caused by speech.

The digital revolution affects the marketplace for ideas by producing information regardless of sources. Speakers, through ICTs, facilitate the discovery of truth and distribution of knowledge through a robust exchange of ideas in various ways (Massaro and Norton, 2016: 1178). Information and communication are much easier in the digital age, and that truth is defined

in a shorter 'long run'. Yet, the digital revolution does not contribute to the question of 'what is truth' because the truth is still subjective and has unclear boundaries. Technological advancements even make the search for truth more difficult due to easy access to more available information in the market. 'More speech' or 'counter speech' in the market place through ICTs broadens the right to freedom of speech and averts.

Democracy

The right to freedom of speech is one of the main functioning of democracy through providing political debate and discourse between various political choices. This right promises people to participate in political activities, express and exchange their beliefs and ideas, and convince others (Massey, 1992: 118). Greenawalt attributes meaning to democracy as a preventative tool for governmental suppression to mislead people. This happens using a decent political process and citizen participation in decision-making (Greenawalt, 1989: 119). By doing so, society can constitute a supervision process on government misguiding and wrongful acts.

Meiklejohn claims that "[g]overnments ... derive their just powers from the consent of the governed. If that consent be lacking, governments have no just powers." (in Redish, 1982: 596). Being a matter of consent in a democracy makes government officials agents of election and competitors between agents; for that reason, the electorates require information as much as possible to maintain governing and voting processes (Meiklejohn, 1961: 263). Freedom of speech is based on the requirement of self-government since the electorate decides public issues by suffrage. The government's authority is "controlled by public opinion, not public opinion by authority."² Government in a democratic system must stick to the self-governing decision of the people. The first condition must be met to achieve public opinion autonomy; then, public opinion is freed from the government (Redish and Mollen, 2009: 1305). If the government can control public opinion in various ways, public opinion and individuals cannot be 'autonomous and free' to rule the government. In a democratic system, government restrictions are treated as suspicion because governments may manipulate individual and public' ideas (Schauer, 1983, 377-378). In other words, individuals are autonomous and un-manipulated (Strauss, 1991: 371).

To make self-government a "reality rather than an illusion" (Meiklejohn, 1961: 263), this might become possible through the judgment-making of the

---

2 W. Va. State Bd. of Educ. v. Barnette, 319 U.S. 624, 641 (1943).

people who self-educate themselves in the ways of freedom. As Meiklejohn says, “the people need free speech’ because they have decided, in adopting, maintaining, and interpreting their Constitution, to govern themselves rather than to be governed by others” (Meiklejohn, 1961: 263). His theory focuses more on political speech rather than other forms of speech. This is the point of his claim that “the people do need novels and dramas and paintings and poems, ‘because they will be called upon to vote’” (Meiklejohn, 1961: 263). Thus, his understanding of the protection of free speech regards all sorts of speech as political speech.

However, the theory of democracy is beyond the political realm; it is about the right to contribute to the making of the whole culture and free speech in art, science, literature and all spheres of learning and knowledge (Emerson, 1963, 883). Redish claims that the protection of freedom of speech embraces all forms of speech (1984: 30). He believes it is complicated to find the criteria for measuring results for democracy or other systems. Yet, he regarded democracy as ‘process-oriented’, which includes “the inherent value in allowing individuals to control their destiny, and the instrumental value in developing individuals’ mental faculties” (Redish, 1984: 30). The purpose of democracy in this sense is fully participatory democracy, development of individuals and consent of the authority. These two processes are directly subject to freedom of speech. Democracy, broadmindedness, and pluralism can be a reality in a society where freedom of expression covers not only ‘information’ or ‘ideas’ that are favorably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference but also those that do offend, shock, or disturb the State or any sector of the population.³

As Balkin argues that emerging ICTs reformulate the role of free speech theory to protect democratic culture, which is “a culture in which individuals have a fair opportunity to participate in the forms of meaning-making that constitute them as individuals” (Balkin, 2004: 3). Here, a more explicit global account of how humans make meaning explains digital speech as more obviously crucial than traditional, public discourse models (Massaro and Norton, 2016: 1178). New technologies are promoted through promising wider participation due to new ways of controlling democratic participation. Digital media increases citizen engagement, improves government transparency, and rebuilds trust in democratic processes (Digital Threats to Democracy, 2019: 35-6).

---

3 Handyside v. United Kingdom, (1976), at.49

On the other hand, democracy is challenged by digital media in three core problems (Digital Threats to Democracy, 2019: 34). First, two or three corporations create platform monopolies for communication and content control by avoiding national regulation or moving their operations elsewhere. Second, digital platforms use algorithmic opacity about what we want to see and hear. They have ever-increasing influence over what we think and do, with little or no transparency on their work or impact. Lastly, the attention economy is a business model prioritising the amplification of whatever content is best at grabbing our attention. Here, this model ignores content as an individual or social good. Algorithms play a crucial role in censorship applied by the digital industry. For instance, many politicians claim social media companies are “controlling what we can & cannot see” (Diresta, 2018). These algorithms are invisible yet effectively shape individual and public opinion. A good illustration of this is that the YouTube algorithm is responsible for %70 of views on YouTube from recommendations (Diresta, 2018). This can be applied to other digital industries where their algorithms can interfere with the choices of individuals and deteriorate democracy. The digital revolution brings new opportunities to promote democracy. Yet, it takes new tools, such as these algorithms, into service to direct and manipulate individuals and the public as contrary to democracy.

Tolerant and Plural Society

Pluralism is subjected to the broad definition of the right to freedom of speech. A person’s behaviours express what he/she is. Pluralism is a comprehensive manner that establishes the genuine recognition of and respect for diversity and cultural traditions, ethnic and cultural identities, religious beliefs, artistic, literary, and socio-economic ideas, and concepts (Napel, 2009: 466). Regarding freedom of speech, pluralism is about different religious, cultural, and social groups, and these diversities are not an obstacle to enjoying the same degree of free speech by each group (Nickel, 1989: 289). Raz considers freedom of speech as validation of ways of life because people portray or express their ways of life by validation of portrayal and expression, which communicate their problems, behaviours, and experiences to others (Raz, 1991: 312). People act and express their ideas and desires in the boundary of authoritative public condemnation and the whole ways of life (Raz, 1991: 312). As a result, validation of a way of life through its public expression is essential for the well-being of individuals, and it supports individual identification of a way of life (Raz, 1991: 312). It brings the ways of life into their society as an option for others and is a primary factor in transmitting, preserving, and

renewing cultural processes. Validation of a way of life constitutes a place to interact with other life factors and to form new relations, behaviours, and lifestyles (Raz, 1991: 312). This validation can be created only by a tolerant society. The right to free speech promotes and displays pluralism by ensuring and validating different ways of life (Barendt, 2005: 35).

Bollinger defines tolerance as “showing understanding or leniency for conduct or ideas ... conflicting with one’s own” (Bollinger, 1986: 10). Tolerance is a value for the coexistence of different beliefs and attitudes. Here, freedom of speech aims to promote and show a public capacity to manage feelings constituted by social encounters. Freedom of speech is one of the most effective elements in constructing “a special act of carving out one area of social interaction for extraordinary self-restraint” (Bollinger, 1986: 10). Bollinger claims that the achievement of freedom of speech is to organise the act of tolerance; otherwise, intolerance as an alternative to tolerance will be the main reason to pressure freedom of speech by legal and governmental restrictions (Bollinger, 1986: 134). Bollinger claims that people should be tolerant of ideas and attitudes that they detest (Bollinger, 1986: 236).

Bollinger also believes that the constitutional principle of freedom of speech has been redefined because people have responded to social issues as willing and enthusiastic agents (Bollinger, 1986: 244). As a result, society should be allowed to deal with the nature and degree of intolerance and to practice extraordinary self-restraint towards such troublesome acts (Bollinger, 1986: 244). In a tolerant society, the legal principle functions “as part of a general social ethic and not simply as a means of curtailing legal intervention into the realm of speech” (Bollinger, 1986: 248). However, extremist views should be tolerated by society because society constitutes common principles to take such views to promote speakers’ possibility of communication and affirmation; only in this way is free speech achieved, and the promotion of tolerance within society succeeds (Bollinger, 1986: 157). Tolerance generates confidence for individuals to express and declare their beliefs and ideas, and society avoids controlling the psychology of individuals while having shared principles for tolerance of speech (Bollinger, 1986: 157). A tolerant society can produce counter ideas against an intolerant idea by using tolerance. This is the most reliable way to strengthen society’s immunity against intolerant ideas and actions.

However, tolerance can be guaranteed if it has the power to overcome intolerance. Otherwise, intolerance may overcome tolerance. Thus, drawing the boundary of tolerance is vital to its long-lasting existence. This boundary

is about the extent to which intolerance may cause harm and danger to the rights of others (Cohen-Almagor, 2006: 18, and Rawls, 1971: 212). This boundary can be drawn by individuals and society if they can manage it (Cohen-Almagor, 2006: 18, and Rawls, 1971: 212). If intolerance has enough power to overcome tolerance, democracy will also be in real danger, and an anti-democratic system can overcome democracy.

Digital technology provides social interaction without self-restraint, where individuals promote tolerance and intolerance in cyberspace. It is convenient for individuals without access to conventional media to represent their voices. Any voice can resume its existence in the digital world with fewer restrictions. Of course, pluralism and tolerance are based on inclusion and more equitable access to technology and data. If ICT platforms create technical limitations for specific sets of ideas, there will be segregationist and discriminatory digital platforms. Thus, the digital transformation should be governed democratically with the participation of all agents of speech act. Positive efforts should be considered to stop online hate speech, misinformation, xenophobia, and incitement to violence, which promotes an intolerant and isolated society.

Conclusion

Freedom of speech allows individuals to promote autonomy and make up their minds. It is a direct way to express their desire, feelings, and ideas. It is fundamental for individual and social levels to interact. The right to free speech with various theoretical justifications of democracy, self-fulfillment, the marketplace for ideas/search for truth, and tolerance and pluralism is the integral existence of individuals and society. These justifications reflect the interrelation between the right to freedom of speech and other rights. The digital era advances a new medium to promote the right to free speech within cyberspace. This era shapes individuals and social interrelation for specific ideas and actions in a short time. This represents communication in a new form through the internet and telecommunication rather than print and broadcasting.

The coherence of these justifications is analyzed within the recent digital transformation. These justifications rely on the term 'interest', which justifies the nature and degree of rights and liberties. So, freedom of speech guarantees the interests of relevant agents and balances those actors' competing goals and interests. Freedom of speech system is about protecting speech and is a legal and philosophical attempt to draw the boundaries of freedom of speech. The internet and digital technologies do not fundamentally change freedom of speech and its justifications. However, they bring a

different perspective. The digital revolution changes the social conditions and the context in which people speak due to creating new forms of dispute between ordinary individuals and the information industries. This quick change in the free speech phenomenon has led to recent debates over freedom of speech theories. These changes are specifically significant for promoting a democratic culture, where individuals have the liberty to create, innovate, participate, and interact in meaning-making processes. The digital revolution brings new opportunities to promote the justifications of free speech yet takes new tools into service as contrary to these justifications. The digital revolution is not only a positive phenomenon for free speech and its justifications but also a double-edged process. Thus, digital transformation cannot redefine the coherence of freedom of speech and its justifications due to its restrictive system based on business and political reasons.

References

- Abrams v. United States, 250 U.S. 616, 630 (1919) (Holmes, J., dissenting).
- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford, Clarendon Press.
- Baker, Edwin. (2011). Is Democracy a Sound Basis for a Free Speech Principle? *Virginia Law Review*, Vol: 97, 515-528.
- Balkin, Jack. (2004). How Rights Change: Freedom of Speech in the Digital Era, *Sydney Law Review*, Vol 26, 1-11.
- Balkin, Jack. (2004a). Commentary, Digital Speech, and Democratic Culture: A Theory of Freedom of Expression for the Information Society. *New York University Law Review*. Vol. 79 (1): 1-55
- Barendt, Eric. (2005). *Freedom of Speech*. Second Ed, Oxford University Press.
- Bollinger, Lee C. (1986). *The Tolerant Society*. Oxford University Press.
- Brewer, Judy. (2017). 'Standards Bodies, Access to Information Technology, and Human Rights' in Lazar Jonathan, and Stein Michael Ashley, (Eds) *Disability, Human Rights, and Information Technology*, University of Pennsylvania Press.
- Chevigny, Paul G. (1980). Philosophy of Language and Free Expression. *New York University Law Review*, Vol. 55, 157-194.
- Cohen-Almagor, Raphael. (2006). *The Scope of Tolerance Studies on the Costs of Free Expression and Freedom of the Press*. Routledge.
- Dhiraj, Sharma. (2020). *Communication in IT Age*, Mumbai, Himalaya Pub. House
- Diresta, Renee. (2018). Free Speech Is Not the Same as Free Reach. 30.08.2018 <https://www.wired.com/story/free-speech-is-not-the-same-as-free-reach/>
- Digital Threats to Democracy. (2019) digitaldemocracy.nz
- Emerson, Thomas I. (1963). Toward A General Theory of the First Amendment. *The Yale Law Journal*, Vol. 72, 877-956.

- Columbic, Martin Charles. (2008). *Fighting Terror Online the Convergence of Security, Technology, and the Law*. Springer.
- Greenawalt, Kent. (1989). Free Speech Justifications. *Columbia Law Review*, Vol. 89, 119-155.
- Handyside v. United Kingdom, (1976). (Application no. 5493/72)
- Heyman J. Steven. (2008). *Free Speech and Human Dignity*. Yale University Press.
- Kurzon, Dennis. (1998). The Speech Act Status of Incitement: Perlocutionary Acts Revisited. *Journal of Pragmatics*, Vol. 29, 571-591.
- Massaro, Toni M. & Norton, Helen. (2016). Siri-Ously? Free Speech Rights and Artificial Intelligence. *Northwestern University Law Review*, Vol. 110 (5). 1169-94.
- Massey, R. Calvin. (1992). Hate Speech, Cultural Diversity, and the Foundational Paradigms of Free Expression. *UCLA Law Review*, Vol. 40, 103-197.
- Meiklejohn, Alexander. (1961). The First Amendment is an Absolute. *The Supreme Court Review*, 245-266.
- Mill, John S. (1859). *On Liberty*. Batoche Books-Kitchener.
- Napel, Hans-Martien ten. (2009). The European Court of Human Rights and Political Rights: The Need for More Guidance. *European Constitutional Law Review*, Vol. 5, 464-480.
- Nickel, W. James. (1989). Freedom of Expression in a Pluralistic Society. *Law and Philosophy*, Vol. 7, 281-293.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Oxford University Press.
- Raz, Joseph. (1991). Free Speech and Personal Identification. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 11, 303-324
- Redish, Martin H. (1982). The Value of Free Speech. *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 130, 591-646.
- Redish, Martin H. & Mollen Abby Marie Mollen. (2009). Understanding Post`s and Meiklejohn`s Mistakes: The Central Role of Adversary Democracy in the Theory of Free Expression. *Northwestern University Law Review*, Vol. 103, 1303-1370.
- Redish, Martin. (1984). *Freedom of Expression - A Critical Analysis*, The Michie Co.
- Sadurski, Wojciech. (2001). *Freedom of Speech and Its Limits*. Kluwer Academic Publishers.
- Scanlon, T. M. (1979). Freedom of Expression and Categories of Expression. *University of Pittsburgh Law Review*, Vol. 40, 1-14.
- Scanlon, Thomas. (1972). A Theory of Freedom of Expression. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 1, 204-226.
- Schauer, Frederick. (1983). Is Government Speech a Problem. *Stanford Law Review*, Vol: 35, 373-386.
- Schauer, Frederick. (1983). Must Speech Be Special. *Northwestern University Law Review*, Vol. 78, 1284-1306.
- Schauer, Frederick. (2010). Facts and The First Amendment. *UCLA Law Review*, Vol. 57, 897-919.
- Solum, Lawrence B. (1992). Legal Personhood for Artificial Intelligences. *North Carolina Law Review*, Vol. 70, 1231-87.
- Strauss, A. David. (1991). Persuasion, Autonomy, and Freedom of Expression. *Columbia Law Review*, Vol. 91, 334-371.

- Sullivan, M. Kathleen. (1994). Free Speech Wars. *SMU Law Review*, Vol. 48, 203-214.
- Thompson, Peter A. and Daubs, Michael S. (2021). International regulatory frameworks for online content, *A Research Report Commissioned by the Department of Internal Affairs*.
- Trager, R. and Dickerson, D.L. (1999). *Freedom of Expression in the 21st Century*. Pine Forge Press.
- Twitter. (17 April 2023). Freedom of Speech, Not Reach: An update on our enforcement philosophy. https://blog.twitter.com/en_us/topics/product/2023/freedom-of-speech-not-reach-an-update-on-our-enforcement-philosophy
- W. Va. State Bd. of Educ. v. Barnette, 319 U.S. 624, 641 (1943)
- Wellington, Herry H. (1979). On Freedom of Expression. *The Yale Law Journal*, Vol. 88, 1105-1142.

Berkes'i Unutmak: Yas ve Melankoli Bağlamında Bir Unutuluş Hikâyesi

Serhat Toker* & Aznavur Demirpolat**

Öz

Niyazi Berkes, Türkiye'de sosyal bilimlerin oluşumunun erken denebilecek bir döneminde, özellikle sosyoloji alanında önemli bir figürdür. Tarih, toplum, siyaset ve teoloji gibi geniş bir yelpazede eserler ortaya koymuş olmasına rağmen ilgi odağı hep toplumsal dönüşüm özelde de Türk modernleşmesi olmuştur. Bu odak noktasında tarihsel ve toplumsal bakış açısı ile döneminde fark yaratan eserler ortaya koymuştur. *Türk Düşününde Batı Sorunu* (1975) ve *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1964) bunların en başında gelenlerdendir. Türkiye'de sosyolojinin kurumsallaşması adına da önemli çabaları ve alanında ilk sayılabilecek çalışmaları ortaya koyan Berkes, ilk önce akademideki pozisyonundan uzaklaştırılmış, sonrasında ise yurt dışında yaşamak zorunda kalmış ve ölümünden sonra da birçok yorumcusunun ortak kanaatidir ki unutulmuştur. Bu çalışma bu unutuluşu sorunsallaştırmakta ve onun Yusuf Akçura için yazdığı bir makaleden yola çıkarak unutuluşunun nedenlerini yas ve melankoli geriliminde sorgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Niyazi Berkes, Yusuf Akçura, Türk Modernleşmesi, Unutuluş, Yas ve Melankoli.

Forgetting Berkes: A Story of Forgetting in the Context of Mourning and Melancholia

Abstract

Niyazi Berkes is an important figure, especially in the field of sociology, in an early period of the formation of social sciences in Turkey. Although he has produced works on a wide range of subjects such as history, society, politics and theology, his focus has always been social transformation, especially Turkish modernization. In this focal point, he produced works that made a difference in his period with his historical and social perspective. *The Problem of Westernization in Turkish Thought* (1975) and *Development of Secularism in Turkey* (1964) are the most prominent among them. Berkes, who made significant efforts to institutionalize the science of sociology in Turkey and put forward studies that can be considered as the first examples in the field, was first removed from his position within the academy, then forced to live abroad. After his death, it is the common opinion of many commentators that he was forgotten. This study problematizes this forgetting and investigates the reasons for his oblivion, in the context of mourning and melancholia, setting out from an article he wrote for Yusuf Akçura.

Keywords: Niyazi Berkes, Yusuf Akçura, Turkish Modernization, Forgetting, Mourning and Melancholia.

*Dr., Araştırma Görevlisi | Kocatepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
serhattoker@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-8294-8713

**Doç. Dr. | Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyoloji Bölümü | ademirpolat@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9341-0476 | DOI: 10.36484/liberal.1460655

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 155-177.

Gönderim Tarihi: 28 Mart 2024 | Kabul Tarihi: 20 Haziran 2024

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma süreci siyasal ve toplumsal tarih açısından çok önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Parçalanma ve bütünleşme hareketlerinin bir bileşkesi olarak değerlendirilebilecek bu dönem, toplumsal ve kültürel anlamda çok çeşitli bağlamlarda değerlendirmeye de açıktır. Çünkü bu süreç, bir yandan bir önceki siyasal ve kültürel (tam anlamıyla toplumsal diyemiyoruz) bütünlüğün parçalanması iken, başka bir açıdan da yeni ve başka bir bütünlüğün ortaya çıktığı bir zemindir. Bu nedenle, bu döneme tanıklık etmiş neslin önemli bir ortak noktası, bir yandan parçalanmanın etkisiyle geçmişten, yaşanan hayatın realitelerinden bir kopuşu deneyimlemiş olmaları, diğer yandan ise bunun bir sonucu olarak yeniden bütünleşmenin nasıl olacağı konusunda da bir öngörü ve fikir ortaya koymuş olmalarıdır. Bu dönemin ne zaman başladığı tartışmalıdır ancak tematik olarak bir karşılaşma, Batı ile karşılaşma ile başladığını söylemek uygundur. Öte yandan her karşılaşma, şaşırma ve çatışma şeklinde iki önemli içerik barındırmaktadır.¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme ve yıkılma dönemlerine tanıklık etmiş olan neslin bu şaşırma ve çatışma durumlarından eş zamanlı etkilenmiş olmaları, beraberinde yeni durumun olumsuz sonuçlarının nasıl giderileceği üzerine reçeteler ortaya koyma şeklide konumlanışlar getirmiştir. Bu bağlamda ister bir parçalanma ister bir yeniden bütünleşme çabası olarak ele alınsın, her değişim az ya da çok o zamana kadar emin olduğumuz dünyanın, bildiğimiz gibi bir yer olmadığı ile ilgili bir şüphe barındıracaktır. Osmanlı'nın parçalanması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni toplumsal bütünleşme çabalarının gerçekleştiği dönem de bu açıdan değerlendirilmeye muhtaçtır. Söz konusu döneme tanıklık etmiş düşünürler, aydınlar, siyasetçiler ve devlet adamları yaşadıkları bu değişimin karşısında yitirdikleri dünya tasavvurunun etkisiyle tecrübe ettikleri dönemi, genellikle kaybettiği bir şeyi yeniden elde etmeye girişen bir insan psikolojisi ile kavramışlardır. Bu nedenle, çoğunlukla içinde yaşadıkları toplumun ve dağılmakta olan imparatorluğun, her an enselerinde hissettikleri savaş ve işgal tehditlerinin neden olduğu bir motivasyonla hızlı ve ani tepkiler geliştirmişlerdir. Bu tepkiler, özellikle ortaya koydukları eserlerde kendisini göstermiş ve onları parçalanma karşısındaki yeni bütünleşme idealini sentezlemeye yönelik "bizi bir arada tutan şey neydi" sorusuna bir cevap bulma ihtiyacına yönelmiştir. Bugün geçmişe baktığımızda Türkiye'de sosyal bilimlerin (özelde de sosyolojinin) bu soruya bir cevap vermeye çalışırken ya da bir travmaya karşı verilen bir tepki olarak ortaya çıktığını iddia etmek için çok fazla sebep vardır (Kaçmazoğlu, 2001: 16).

¹ Sara Ahmed, karşılaşma kavramına özel bir anlam atfeder ve bu anlamın şaşırma ve çatışma durumlarından kaynaklandığını öne sürer (Ahmed, 2000: 6).

Bu bağlamda, Türk modernleşmesi bir karşılaşmanın travması olarak okunmaya çalışıldığında, karşımıza kayıp karşısında girilen ikili bir durumun ayırt edici önemi çıkmaktadır: Yas ve melankoli. Sigmund Freud, 1917 yılında yayımladığı *Yas ve Melankoli*² başlıklı makalesinde, kaybın travması ile ortaya çıkan yas ve melankoli durumlarını birbirinden ayırırken, “melankolide kimi kaybettiğimizi bilesek bile onda neyi kaybettiğimizi bilmediğimizi ileri sürer” (Freud, 2000: 181). Ya da tersinden söyleyecek olursak bu bilememe halinin ister istemez bir melankoliye sebep olduğu düşüncesindedir.³ Bu anlamda Freud yas durumu ile melankoli arasında ki en önemli farkın da buradaki bilinç açısından ortaya çıktığını düşünür. Yas durumunda ona göre “olgusalılık sınaması, sevilen [ve kaybedilen] nesnenin bundan böyle var olmadığını göstermiştir ve tüm libidonun bu nesne ile bağlantılarından çekilmesi isteminde bulunmaktadır” (Freud, 2000: 180). Böylelikle yas tutma kaybın yokluğuna bir çeşit alışma sürecidir. Melankoli ise kaybın kabullenilemeyişinin oluşturduğu daha ziyade patolojik bir durumdur. Çünkü melankoli durumunda, “nesnenin kaybının askıya alınması, nesneye olan bağlılığın koparılabilmesi, böylece de katı kimlik pozisyonlarına sabitlenme” söz konusuysa, yas durumunda “kayı ifade edebilmek, kabullenmek ve yeni ilişki ve benlik biçimlerine hareket edebilmek” imkânı vardır (Yıldız, 2021: 80). Kültürel ve siyasal parçalanma karşısında geç dönem Osmanlı aydınının göze çarpan başlıca durumunun, kaybın telafisi için girişilen çabalarda karşılaşılan bu bilinmezlik ve bunun sonucunda ortaya çıkan melankoli hali ile yüzleşmek durumunda kalmış olmalarıdır. Ancak, dönemin düşünce dünyasını daha önemli derecede etkilemiş olan, bu melankoli hali ile birlikte söz konusu melankoliden bir an evvel kurtulma girişimleri ve çabaları olmuştur. Freud, kaybedilenin er ya da geç başka bir şeyle ikame edileceğini ifade eder ve bir açıdan Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk devrimleri ile beraber ortaya çıkan gerçekliği de bu şekilde okumak mümkündür. Fakat Osmanlı İmparatorluğu ile kaybedilen şeyin ne olduğu sorusu, iki yüz yıldır maruz kalınan, ucu hep açık kalmış ve Türk modernleşmesi üzerine her tartışmaya sirayet etmiş melankolik bir soru olarak hala gündemdedir. Bu zaman zarfında, söz konusu soru ile muhatap olma hali, kaybedilenin yeniden elde edilmesi sonucu oluşan bu melankoli halinden bir an evvel uzaklaşma ya da onu başka bir nesne ile ikame etme refleksleriyle genellikle es geçilmiştir. Çünkü melankoli durumunda bir yandan da “kaybetmeyi tahammül edilemez bir şey olarak görmek ve kaybın acısını çekmeyi

2 Freud burada, yası sadece sevilen bir kimsenin kaybı olarak ele almaz, ona göre yas aynı zamanda, “vatan, özgürlük, bir ideal vb. bir soyutlamanın yitişi üzerine de bir tepkidir” (Freud, 2000: 179).

3 Agamben bu durumu biraz daha ileri götürerek, melankoliyi idealize edilen nesnenin kaybına verilen bir tepkiden çok, elde edilemeyen bir nesnenin kayıp olarak kodlanmasına dair hayali bir girişim olarak okur (Agamben, 2007: 259).

yasaklamak söz konusudur” (L’heuillet, 2022: 68). Böylece çalışmanın ana hedeflerinden bir tanesi, Freud’un kayıp travması üzerine söyledikleri üzerinden, melankolinin alternatifi olan yas durumunun (ya da yas çalışması) kaybın kabullenilişi ve ortaya çıkmakta olan yeninin benimsenişi açısından öneminin ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda yas çalışması, kaybın deneyimlenmesi ve kaybedilende neyin kaybolduğu sorusuna tam olarak cevap verilemese bile kaybedilenin kaybedildiği olgusunun kabullenilişidir (Agamben, 2007: 259). Ya da Butler’ın ifade ettiği şekliyle “belki de insan daha ziyade yaşadığı kayıp nedeniyle -muhtemelen sonsuza dek- değişeceğini kabul ettiğinde yas tutar” (Butler, 2006: 21).

Türk düşünce dünyası olarak adlandırabileceğimiz özerk bir tarihsel ve toplumsal alan içinde bu kabulleniş ile yeniyi benimsemeye girişmiş ya da bir şeylerin sonsuza dek değişeceğini fark etmiş az sayıda düşünür veya aydın yetişmiş olduğu gerçeği basit bir genellemenin ötesinde karşımıza çıkmaktadır (Kayalı, 2002: 54-55). Bu kıtlık içinde beliren bir kuşak ve bu kuşağın söz konusu “düşünce dünyası”na katkıları bu açıdan önem arz etmektedir. Kemal Sayar, bu kuşağı 1910 Kuşağı⁴ olarak adlandırır ve öne çıkan farklarının “bir tarih mirasından hareketle Türk toplumunu belirleyen temel süreçleri araştırmak” olduğunu öne sürer (Sayar, 1998: 225). Bu bağlamda bu kuşağın eserleri, 50li ve 60lı yıllarda ortaya çıkmaya başlar. Sayar’a göre bu kuşağın ortak noktası Türk modernleşmesini kendi tarihselliği içinde kültürel, siyasal ve ekonomik bağlamda ele almalarıdır. Niyazi Berkes de, Sayar’ın ifade ettiği kuşağın bir üyesi olarak karşımıza çıkar. Berkes, eserlerinde, sorgulayıcı üslubu ve hızlı cevaplara yönelmek yerine doğru soruları tercih eden tatmin olmaz bilimsel merakı ile tarihe ve topluma geniş bir perspektiften bakar. O zamana kadar tıkanmalar olarak anlaşılan birçok toplumsal olgunun, tarihsel bir perspektiften nasıl akışlar ve dinamikler içerdiğini ortaya koymaya çalışır. Daha açık bir ifade ile Berkes, Batılılaşmayı toplumsal ve tarihsel bir düşün izleği ve değişimin kendi doğası içinde ele alıp, tarih sahnesinde ölenleri ve yeni doğanları ortaya koymaya çalışır. Bu da onun melankoliden çok, bir yas tutma hali ile geçmiş ve şimdi arasındaki ilişkiyi yeniden kurabilmesine olanak sağlamıştır. Şerif Mardin, Berkes üzerine bir değerlendirmesinde onun bu ayrıcalığını ifade ederken, hem “melankolik tepki”nin bir

4 Kemal Sayar bu kuşağı, *Türk Düşüncesinde 1910 Kuşağı* adlı makalesinde ele almaktadır. Ona göre Cumhuriyeti 1880 kuşağı göğüslemiş, 1890 kuşağı Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarında kaybedilmiş, 1900 ve 1910 doğumlular ise yaşadıkları toplumun tarihini ve geçirdiği dönüşümleri anlamaya yönelik bir çaba içinde olmuşlardır. Sayar’ın 1900 kuşağı içinde ismini zikrettiği isimler arasında A. Gölpınarlı (1900), Hilmi Ziya Ülken (1900), Ahmet Hamdi Tanpınar (1901), Ömer Lütfi Barkan (1901), Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901) gibi isimler vardır. 1910 kuşağından da Niyazi Berkes(1908), Mümtaz Turhan (1908), Nurettin Topçu (1909), Behice Boran (1910), Sabri Fehmi Ülgener’in (1911) isimlerini sıralar (Sayar, 1998: 223-228).

betimlemesini yapar hem de Berkes'in katkılarının nasıl bu bağlamın dışında kaldığının ayrıntılarını verir. Mardin'e göre Türkiye'nin Batı ile karşılaşmasının tarihinin nitelikli bir şekilde yazılmasının önünde, malzemenin dağınıklığı, ayrıntılarda kaybolma riski ve olayları bir mesafeden değerlendirme gibi birtakım zorluklar vardır. Söz konusu bilimsel zorluklar, Mardin'e göre Türk modernleşme tarihini çalışan eserlerin belirli bir seviyeye ulaşmalarının sayısını sınırlandırmıştır. Ona göre Batı sorununu inceleyen eserler çoğunlukla ya bir hevesin ürünü olarak ortaya çıkmış, ya da en baştan inanılan bir tezi tarihten çıkarılmış kanıtlarla süslemeye çalışmışlardır. Ancak, Niyazi Berkes'in *Türk Düşününde Batı Sorunu* adlı eserinin bu zorlukların büyük kısmını aştığını ve belirli bir bilimsel birikimin bir biçimle okuyucunun karşısına çıktığını düşünür (Mardin, 2013: 237).

Niyazi Berkes'in eserleri ve düşüncesinin Türk modernleşmesi çözümleri içindeki önemini, onun unutuluşu ve gözden kaçırılışı ile birlikte inceleyen bu metinde, ilk önce ona bu ayrıcalıklı konumunu kazandıran temel bir kaynak olan kendi hayat hikâyesinden başlamak gerekecektir. Böylece, ilk önce onun bütünlüklü bir portresi sunulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda Berkes'in otobiyografisi olan *Unutulan Yıllar*⁵ sadece onun yaşam serüvenini ve onu ortaya çıkaran tarihsel ve toplumsal arka planı sunmakla kalmaz, dönemin siyasi ve toplumsal olayları ve düşünce iklimi hakkında da geniş yelpazede bilgiler içerir. Bu tarihi bilgiler, hayatı boyunca nesnel gözlemi ve çözümlmeyi kendisine ilke edinmiş bir düşünürün kaleminden çıkmış olmalarından dolayı ve önemli bir hafızanın aktarılması açısından da önemlidir. Devamında ise Berkes'in eserleri üzerinden onun düşüncelerini ayrıcalıklı kılan noktalar üzerinde durulacaktır. Son olarak ise onun Türk modernleşmesine yaklaşım biçiminin, yine onun unutuluşu ile olan ilişkisi yoluyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Vatanın Marjinde Olmak

Niyazi Berkes'in Türkiye'deki sosyal bilim tarihi içindeki marjinal konumu, onun yaşam serüvenin başladığı toprakların marjinal durumu ile paralellik arz etmektedir. Niyazi Berkes Kıbrıs'ta Meşrutiyetin ilan edildiği yıl olan 1908'in 21 Ekim günü ikiz kardeşiyle⁶ birlikte dünyaya gelir. Annesi Dervişe Hanım

5 Berkes, eserin "Niçin ve Neyi Yazıyorum?" başlıklı sunuş bölümünde kitabın ana konusunu şöyle açıklar: "Bu kitabı 1940 ile 1950 arasında geçen olayların unutulmuş yanlarını tanıtmak için yazıyorum. Bu on yıllık dönemin bugün için olan önemi bilinmediği için 1950'den bugüne değin geçen yıllarda gelişmiş olan sorunların kaynakları, başlangıçları da bilinmiyor. Bu kitabın ana konusu bu başlangıçları tanıtmak olacak" (Berkes, 1997: 21).

6 O günlerde devlet büyüklerinin adını koymak moda olduğu için İttihat ve Terakki Partisi'nin iki ünlü isminin adları olan Niyazi ve Enver adları ikizlere verilir (Yorgancıoğlu, 2001: 85).

daha çok dindar olarak tanımlanabilecek bir kişi, babası Hüseyin Hüsnü Bey ise bu konuda fazla renk vermeyen birisidir (Yorgancıoğlu, 2000: 85). Niyazi Berkes ilk ve ortaokulu Lefkoşa'da okur. *Unutulan Yıllar*'ın hemen girişinde ifade ettiği gibi kendisi Birinci Dünya Savaşı başladığında altı, bittiğinde on, Kurtuluş Savaşı başladığında on bir, bittiğinde on dört yaşındadır. Berkes bu dönemin onun duygusal gelişimi üzerinde etkili olduğunu ve düşünsel kişiliğinin de bu dönemde geliştiğini vurgular. Her ne kadar, Kıbrıs adası o süreçte fiili olarak savaş alanı olmamış olsa da savaşın sonuçlarını hissetmiştir. Adada iki ayrı halk, iki ayrı kültür yaşamaktadır ve Türkler Osmanlı Devleti yenildiği için umutsuz ve bezgin Rumlar ise nispeten daha kendilerinden emindir (Berkes, 1997: 27-28). Adanın Osmanlı yönetimindeki millet sistemi sonucunda şekillenen kozmopolit yapısı, dinsel yaşamın ve siyasetin özel bir bağlamda ortaya çıkmasına neden olur ve çok kültürlü bir hayatı Berkes'in doğar doğmaz içselleştirmesine neden olur. Ancak bu durum ada, Britanya idaresi yönetimi altına girdikten hemen sonra bozulur ve karşılıklı saygıya dayalı bir arada yaşama kültürü bozulur (Dinçşahin, 2015: 4). Berkes'in Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük çaplı bir temsili olan Kıbrıs'ta başlayan hikâyesi, anavatanın hiç deneyimlemediği sömürge yönetimi deneyimi ile şekillenir. Başka bir ifadeyle o, Osmanlı'nın yıkılışını bizzat adanın sunduğu sosyal ve kültürel bağlamlarda özel bir şekilde deneyimler. İleride görüleceği gibi kendisi gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun marjinlerinden gelen Yusuf Akçura'ya olan yakınlığının bir nedeninin de bu ortak formasyon olduğu düşünülebilir.

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılında Berkes on dört yaşındadır ve Türkiye'den gelen Vakit, İkdam, Akşam ve Tasvir-i Efkâr gazetelerini okur (Yorgancıoğlu, 2000: 86). Edebi çalışmalar kadar sosyal ve siyasi olayları da tanımaya çalışır. Hatta Atatürk'ün inkılapları ile ilgili o yaşlarda "Mademki saltanat kaldırıldı, halifeliğin de kaldırılması gerekir" diyecektir (Berkes, 1997: 36-37). Bu sözü aile içinde tepkiyle karşılanır. Ancak fazla zaman geçmeden Berkes'in bu öngörüsü gerçekleşince, babası ondaki cevheri fark eder ve çocuklar daha iyi bir eğitim alsınlar diye İstanbul'a yerleşirler. Belli bir dönem ailece zorluk içinde yaşarlar. Berkes lise öğrenimine o yıl İstanbul Lisesi'de başlar ancak Kıbrıs'taki samimi eğitimin yerine daha çok korkuya dayalı bir eğitim içinde bocalar (Yorgancıoğlu, 2000: 86). Berkes için İstanbul'a geldikten sonra yaşadığı uyum zorlukları onun bir sosyal bilimci olma sürecinin de yolunu açmıştır ve bu doğrultuda ona fazlasıyla etki etmiştir. Bu çelişkili ortamda, lise yıllarında daha sonra önemli yerlere gelecek önemli sınıf arkadaşları ve öğretmenleri olur. Sınıf arkadaşları içinde disiplini ve derin bilgisi ile Berkes'in dikkati çeken kişilerden biri Pertev Naili Boratav'dır.

Öğretmenleri arasında da daha sonradan Eğitim Bakanlığı yapan Hasan Ali Yücel ve Hilmi Ziya Ülken vardır (Berkes, 1997: 45-47).

Berkes, lise yıllarından sonra ilk önce doktor olmak ister ve tıp fakültesine kaydolar. Daha sonra kadavralar ile ilgili kötü bir anısının ardından buradan ayrılır ve hukuk fakültesine yazılır. Sınıfta oldukça başarılıdır. Hukuk fakültesinin en önemli hocalarından biri olan Prof. Ebül'ulâ Mardin'den (Şerif Mardin'in büyük dedesidir) kendisinin çok ender olarak verdiği dokuz numarayla geçmiştir. Fakat hukuk fakültesi de onun için lise yıllarında hissettiği hapisane ruh halini yaşatır ve buradan da ayrılır. Yeni hedefi edebiyat fakültesidir. Ona göre geride bıraktığı iki okul o dönemde zengin olmanın geleceğini kurtarmanın adresidir. Fakat onun böyle bir hedefi yoktur. Niyazi Berkes edebiyat fakültesinde, özellikle Felsefe derslerine seveerek devam eder ve dışarıdan da kitaplar alarak okur ve kendini geliştirir. Türkiye dışındaki fikir akımlarını da takip eder. Türkçeye tercüme yapar. Bilgisi ile öğretmenlerinin dikkatini çekmeye başlar. Özellikle Mustafa Şekip Tunç'un ona ders anlattırması ve felsefe bölümünde yaşadığı bu olayın Hukuk Fakültesi'nde akla gelmeyecek bir şey olarak anlatması, hem onun felsefe bölümünü nasıl sevdiğini hem de hocalarının ona nasıl değer verdiklerini gösteren bir örnektir (Berkes, 1997: 51-52). Berkes ayrıca Orhan Saadettin Hoca'dan Kant üzerine bir ders alır ve Kant felsefesinden etkilenir. Aynı şekilde Platon'un *Politika* adlı eserini de okur, etkilenir ve bu eseri çevirmeye başlar, ancak yarım kalır. Berkes'in felsefe bölümünde sevdiği bir diğer hocası ise Mehmet İzzet'tir. Onu "Gerçek anlamda Batı örneği bir profesör" olarak niteler. Ne yazık ki Berkes'in Mehmet İzzet ile birlikteliği kısa sürer ve İzzet bir hastalık nedeniyle yaşamını yitirir. O sıralarda, okula ünlü Fransız Düşünür George Dumézil, İkinci Dünya Savaşından kaçarak gelir. Ondan da "Dinler Tarihi" dersini alır. Özellikle Budizm'e yönelik ilgisi vardır. Aynı yıllarda "İslam Tarihi" ve "İslam Felsefesi" derslerini de okuyan Berkes, İki kültür arasındaki benzerlik ve farkları değerlendirme fırsatı bulur (Yorgancıoğlu, 2000: 87).

Berkes fakülteden mezun olduktan sonra bir süre iş bulmakta zorlanır. Özel bir Alman Lisesinde öğretmenlik yapmaya başlar. Daha sonra da Halkevi Kütüphanesi'nde kütüphaneci olarak göreve başlar. Halkevi o günkü ileri gelenlerin buluşma yeridir. Burada pek çok bilim ve ilim adamı ve siyasetçi ile tanışır. Nafi Atuf Bey ve Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Belge daha sonra üzerinde önemli etkiler bıraktığını anlayacağımız Yusuf Akçura bu kişiler arasındadır. Vedat Nedim Tör, Berkes'i takdir etmektedir ve ona Ankara Radyosu'nda seri konuşmalar yapma imkânı sağlar. İleri görüşlü düşünceleri bir dönem için takdirle karşılanır ve Polis Akademisi'nde

Basın ve Propaganda dersi vermeğe başlar. Bu sırada Nafi Atuf Bey'in desteğiyle ilk "Köy İncelemesini" yapar.⁷

Berkes bu incelemesi sonucunda Köy Enstitüleri'nin gerçek işlevini ortaya koyar ve kitap halinde yayımlar. Uygulamalı eğitimin Türkiye'de sağlayacağı faydaları ortaya koyar. Köylünün gerçek kişiliğini ortaya koyan bu çalışması köy sosyolojisi bağlamında bir akımın başlangıcı olacaktır. Ancak pek çok kişinin de düşmanlığını kazanacaktır. Bu dönemde hakkında dedikodular başlar. Bununla beraber Berkes'in ikinci bir hedefi daha vardır. Bir düşünenler fikir üretenler gurubu oluşturmak. Berkes bu fikrini tıpkı İstanbul'da olduğu gibi Ankara'da da bir "Felsefe Cemiyeti" kurulması şeklinde ortaya atar. Bu düşünce oldukça taraftar bulur. Ancak aynı dönemde hem dünyada hem de Türkiye'de sosyalizm, nasyonalizm ve Nazilik gibi düşünceler yaygınlaşır ve memurlar arasında huzursuzluklar başlar. Bütün bunlar ileri görüşlü insanlara komünistlik, solculuk suçlamaları başlar. Bütün bunlara rağmen Berkes 1933 yılında Halkevi kütüphanesini tamamlar ve Cumhuriyet'in onuncu yıl hediyesi olarak hizmete hazır hale getirir. Açılışı bizzat Atatürk büyük bir törenle yapar. Buradaki görevinden sonra Berkes, devlet dairelerinde görev yapacak yabancı dil yetiştirmek için yeni açılan Maarif Cemiyeti'nin iki okulundan birinde müdürlük görevine getirilir. Ancak ertesi ders döneminde yüksek bürokratların özel uygulama isteklerini reddeden Berkes istifa edip görevinden ayrılır. 1933 yılında gerçekleşen Darülfünun reformuyla açılan yeni üniversitelerde Berkes asistan olarak göreve başlar. Burada da öğrencilerin ilgi odağı olması bazı kesimlerce hoş karşılanmaz ve solculukla suçlanır. O da 1935 yılında aldığı bir teklifi değerlendirerek Amerika'da burslu olarak Chicago Üniversitesi'nde çalışmaya başlar. Burada bir yandan doktora bir yandan sosyoloji derslerini yürütür. Bir yandan da araştırmalar yapar. Chicago Üniversitesi'ndeki önemli anıları onun Talcott Parsons tarafından takdir edildiği bir konferans sunumu ve R. Ezra Park ile tanışması ve aralarında geçen diyalog ayrıca Bertrand Russell'dan aldığı derslerle ilgilidir. Berkes bu anılara *Unutulan Yıllar*'da ayrıntılı olarak değinir (Berkes, 1997: 124-130).

1939 yılında Amerika'daki çalışmalarını bitirir ve Türkiye'ye döner. Doçent olarak DTCF'de göreve başlar. Sosyoloji dersi verir. Yazıları ayrıca gazete ve dergilerde yayımlanır. Bu görevini 1950 yılına kadar sürdürür, bu sırada gerçekleştirdiği birtakım araştırmaları siyasetçileri rahatsız eder ve 1952 yılında görevine son verilir. Daha sonra hakkındaki bütün davaları

7 *Unutulan Yıllar*'da bu kısım ile ilgili anılarını aktarırken, en büyük kazancının köylünün, ülkenin en aklı başında insanı olduğunu söyleyecektir. Kentlerdeki yaşamın halkın büyük bir kısmını "tarihsel olarak çıkarıcı, okumuşlarımızın birçoğunu da yalancı" yaptığını düşünür. Köylünün ise bu iki hastalıktan korunduğunu düşünür. Berkes'e göre "Türk köylüsü (her ulusun köylüsü belki) gerici değildir. Aksine toplumun değişmeye en istekli kesiminin köylüler olduğunu düşünür (Berkes, 1997: 93).

kazanmasına rağmen görevine iade edilmez. Maaşı kesilir ve o da Kanada'ya yerleşir. Mcgill Üniversitesinde göreve başlar ve çok geçmeden profesörlüğe yükseltilir. 1958-1959 yılında Hindistan'da Aligarh Üniversitesi'nde ders verir. Ertesi yıl Pakistan'da görev yapar ondan sonra Endonezya ve Japonya'da bulunur. Ayrıca Mısır ve Suriye'de de bulunur ve buralarda da incelemeler yapar (Yorgancıoğlu, 2000: 89). *Asya Mektupları* (1999) bu dönemde kardeşi Fikret Berkes'e yazmış olduğu mektupların bir derlemesini oluşturmaktadır ve yaptığı kıyaslamalarla ayrı bir ilgiyi hak etmektedir. 1975 yılında emekliye ayrılır ve İngiltere'ye yerleşir. 1988 yılında ölünceye kadar Londra'ya iki saatlik mesafede bulunan Hythe'da yaşar.

Akademinin Marjinde Olmak: Unutuluş, Kendinden Kurtuluş ve Çağdaşlaşma

Berkes'in, kendi kaleminden çıkmış olması nedeniyle birinci elden ulaşılan hayat hikâyesi, onun düşünce yapısı ve bilimsel tarzını anlamak ve onu en iyi şekilde konumlandırmak yolunda Kayalı'nın (2000: 97) gerekli gördüğü "bütünlüklü çerçeveye ulaşmak" adına oldukça önemli bir rol oynar. Niyazi Berkes'i bir sosyal bilimci olarak ortaya çıkartan süreçlerin bir bileşkesi olan biyografisi, aynı zamanda onun yaşadığı zorlukların eserlerine düşen gölgesini anlamak için de önemli bir kaynaktır. Giriş bölümünde genel olarak vurgulandığı gibi, bir melankoli nedeni olarak Osmanlı'nın çöküşünün dönemin aydınları üzerindeki travmatik etkisi Berkes'in eserlerinde de karşılık bulur. Genel olarak Batılılaşma, toplumsal dönüşüm, modernleşme ve iktisadi kalkınma gibi başlıklar Berkes'in düşünce dünyasının önemli başlıklarıdır. Ancak, dönemdeki diğer figürlerden daha fazla, Niyazi Berkes bütün düşünce ve ilgisini "Osmanlı İmparatorluğu ile neyin kaybedildiği" sorusuna odaklanmış ve bu bağlamda melankolik kör noktalardan kaçınan bir yaklaşımı ortaya koymuş ve cevaplar da üretmiştir. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1964/2007) adlı eseri bu soruya çok açık ve net bir cevabı barındırmaktadır. Ona göre Osmanlı ile kaybedilen yüzyıllardır muhafaza edilen (ilerleme fikrine karşı denge fikri olarak) Osmanlı nizamı ve o nizamı ayakta tutan geleneklerdir.⁸ Ayrıca Osmanlı son dönem aydınınının özellikle Batılılaşma tartışmaları içinde bu soruya niçin gereken cevabı veremediklerini de daha önce yayımlanmış iki eserinin birleştirilmiş hali olan *Türk Düşününde Batı Sorunu* adlı eserinde ortaya koyar. Bütün eserleri yanında özellikle bu iki eseri, onun geçmişe yönelik

8 Berkes'in bu tezi, Mehmet Genç'in Osmanlı Devleti'ni iktisadi tarih açısından çözümlerken ortaya koyduğu üçlü modelden biri olan gelenekçilik (tradişyonalizm) ile aynı bağlamdadır (Bkz. Genç, 2007: 48-50). Bu açıdan Berkes'in yaşam hikâyesi ile Mehmet Genç'inki arasındaki benzerlikler de ilginç ve zihin açıdır (Bkz. Toker, 2009: 63-96).

melankolik bir tepki yerine nasıl daha teorik ve tarihsel sosyolojik bağlamları üretebildiğinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu bağlamda, Berkes'in eserinin ayrıcalıklı durumunun anlaşılabilmesi için özellikle bu iki eserinde ortaya çıkan kendinden kurtulma, yabancılaşma ve din-gelenek ilişkisi gibi bağlamlarda, ortaya koyduğu farklılıkların ayrıntılandırılması faydalı olacaktır. Bunlar anlaşıldığında Berkes'in, Türk modernleşmesi içindeki melankolik olmayan konumu daha iyi anlaşılacaktır. Bu aynı zamanda Berkes'e niçin daha az kulak verildiğini ve Türk modernleşme anlatısının içinde konumunun belirsizleştiğini anlamak açısından da önemlidir. Bu nedenle ilk önce Berkes'in unutulmuşluğundan başlamak yerinde olacaktır.

Unutuluş

Berkes, Akçura'nın düşüncesini ve onun ilk kez ortaya koyduğu "sınıf" temelli toplum yaklaşımını değerlendirdiği bir makalesinde, Akçura'da daha sonra kendisi için de geçerli olduğunu görebileceğimiz bir unutulmuşluğu yakalar. Yusuf Akçura'yı tıpkı kendisine şiar edindiği özellikler nedeniyle, yani tarihsel, toplumsal ve bilimsel analizci (tahlilci) yanı ve siyasete olan mesafeli duruşu nedeniyle takdir eder. Ona göre Akçura, "toplumsal sınıf olayına, tarihsel nedenlerle yabancı olan 'sınıf' kavramını anlayamayan Osmanlı aydınlarına kıyasla ileri Batılı bir özellik gösterir" (Berkes, 1985: 216). Berkes, onu Ziya Gökalp⁹ ile karşılaştırdığı bir yerde Akçura'nın bu özelliğini ve bunun neden olduğu unutulmuşluğu şöyle dile getirir: "Onun dogmalaşmamış, ayetleşmemiş fikirleri kör değneğini beller gibi gidenlerin hiçbir işine yaramaz, bu yüzden de anılmaz" (Berkes, 1985: 211).

Berkes'in Akçura için söyledikleri, günümüzde kendisi için de söylenebilecek niteliktedir. Çünkü Berkes de hayatının birçok döneminde benzer yanlış anlaşılmalara ve ölümü ardından da unutulmaya maruz kalmıştır. Berkes'in ne kadar unutulduğunu en iyi Berkes hakkında bir şeyler yazmaya girişenler anlayacaktır. Böyle bir çabaya girmiş ve onun unutulmuşluğunun farkına varmış yazarlardan biri olan Oğuz Adanır, kendisiyle Niyazi Berkes üzerine hazırladığı belgeseli *Görüntüler- Anılar -Yorumlar* üzerine yapılan bir söyleşide (12.08.2000) bu duruma açıklık getirir. Belgeselin İngiltere'deki çekimleri

9 Berkes'e göre, Ziya Gökalp'in düşünce dünyası "yalın kattır". Sürekli suyun üstünden yüzen bir yüzücü gibidir. Akçura ise dışardan kolay görünür bir yüzücü değildir. Berkes, Akçura'yı bazen su üstüne çıkan, ancak "çoğu zaman suyun altına dalarak yol aldıktan sonra tekrar su üstüne çıkan bir yüzücüye benzeter. Bu nedenle ona göre, tek düze fikirlere alışanların onun su altında gittiği çizgiyi göremezler. Bu nedenle çoğunlukla hangi ideolojinin temsilcisi olduğu da belirsiz kalmıştır. Berkes şöyle devam eder: "Bu yüzden onun oportünist bir düşünür olduğunu sananlar bile olmuştur (...) bunun doğru olmadığını tersine onun bir şeyi arama yolunda olduğunu belirtmeye çalışacağım. Onun dogmalaşmamış, ayetleşmemiş fikirleri kör değneğini beller gibi gidenlerin hiçbir işine yaramaz, bu yüzden de anılmaz" (Berkes, 1985: 211).

için Berkes'in İngiltere'de yaşayan eşi Anice Berkes'e ulaşılmaya çalışıldığında kendisinin önceleri konuşmadığını, ölümünden sonra kendisini sadece Milliyet Gazetesinin ve BBC Türk radyosunun aradığı için kırgın olduğunu aktarır. Adanır ayrıca "belki de bu kırgınlık nedeniyle Berkes'in paha biçilmez kitaplarının bugün Cambridge Üniversitesi bodrum katında yattığını" (Adanır, 12.08.2000) da dile getirmektedir. Adanır'a göre bu topraklarda yetişmiş ender şahsiyetlerden biri olan Berkes'in

... neyi ve nasıl başardığını anlayabilmek için ondan önce yazılmış Osmanlı tarihleriyle, Berkes'in yazdıklarını okuyup karşılaştırmak gerek. Bilime, tarihe, dünyaya ve toplumlara, özellikle de Osmanlı toplumuna bakışını anlamalısınız. Önyargısız elinden geldiğince nesnel, geçmişte en ince ayrıntılarına kadar kavramaya çalışıyor. Çünkü bunu yapmadan Osmanlı'nın toplumsal tarihini insanlara yalın aktaramazsınız. Bu toplum konusunda muazzam bir bilgi birikimine sahip olmadan ona sistematik, belli bir mantığa oturtulmuş bir görünüm kazandıramazsınız. Berkes ilk kez gerçeğe en yakın Osmanlı toplumsal tarih yorumunu sunuyor. Bu olağanüstü zor işi yaklaşık 25-30 yıllık bir birikim sonucunda gerçekleştiriyor... *Türkiye'de Çağdaşlaşma* bugün kendi alanında bütün dünya araştırmacıları için klasiktir. Berkes'in ne kadar olağanüstü bir iş başardığını anlayabilmek için onun geçtiği yoldan geçmeli ve neler yapmaya çalıştığını anlamalısınız. (Adanır, 12/08/2000)

Böylece Adanır, Berkes'in bir yandan Osmanlı tarihine özgün bir bakış açısı getirdiğini düşünürken diğer yandan da "dünya çağdaşlaşma açıklamalarına yeni boyut kazandırdığını," dolayısıyla da "toplumsal tarih felsefesinin ana hatlarını çizdiğini" öne sürmektedir. Bunlarla birlikte, Adanır (2000:126) bir öz eleştiri olarak, Berkes'in Türkiye'ye birkaç gömlek büyük geldiğini de düşünür ve "eğer tarihçi olsaydım Niyazi Berkes'in öğrencisi ya da onun ekolünden birisi olmak bana büyük bir onur ve mutluluk verirdi" der.

Öte yandan Doğan Özlem de (2000: 144), 1960'lı ve 70'li yıllarda Berkes'in çalışmalarından oldukça etkilendiğini ve bu çalışmaların katkısını hep şükranla anmış olduğunu ifade eder. Onun kendisinde en fazla iz bırakan yönünün ise "toplumsal tarihçiliği" olduğunu dile getirir. Bu açıdan, Özlem'e göre Berkes "kendi döneminde, Türkiye'de resmi tarihçiliğin dar kalıplarının dışına çıkabilmiş ve tarihimizin resmi yorumlarını reddetme cesaretini gösterebilmiş ender kişilerdendir". Özlem ayrıca Berkes üzerine bir bildiri hazırlamak üzere hakkında yazılanları taramaya giriştiğinde: "maalesef, emekliliğinde yerleşmiş olduğu İngiltere'de yaşamı ve eserleri üzerine yapılmış olduğunu bir gazete yazısından öğrendiğim bir çalışma dışında, yazılanların son derece az olduğunu" fark ettiğini dile getirir. Önemli bir düşünce insanı olan Berkes, "kendi yurdunda böyle bir ilgisizliğe hiç mi hiç layık değildi" diyecektir (Özlem, 2000: 145).

Yanlış Anlaşılma ve Kendinden Kurtuluş

Elbette her unutulmuş bir yanlış anlama eşlik eder. Unutulmuş eğer bir anlatıya dâhil edilmemek olarak kavranacak olursa, o halde anlatının istediği anlayışta olmamanın da unutulmuşta bir payı olacaktır. Bu nedenle Berkes'in unutulmuşu üzerine düşünmek beraberinde onun yeterince anlaşılmamış olması ya da yanlış anlaşılmış olması üzerine de düşünmeyi gerektirir. Berkes, meşhur DTCF olayları da başta olmak üzere bu yanlış anlamaların somut sonuçlarıyla yaşamında sürekli karşılaşmış ve bunlara çeşitli cevaplar vermiştir. Bu cevaplardan birine, *Türk Düşününde Batı Sorunu*'nun önsözünde karşılaşılır. Daha önce yayınlanmış nüshalara yönelik ortaya konan birtakım eleştirilere ve yanlış anlamalara cevap verirken Berkes, Türk modernleşmesi, aydınlarının durumu ve özellikle de yabancılaşma kavramı açısından önemli bir tartışma açar:

Batı kavramı ve Batılılaşma ülküsünün eleştirilmesini kimi aydınlar, gericiyle bir ödün veriş olarak anlamış, kimileri de bu eleştirilerle gericiğe bir katkı bile olduğunu ileri sürmüşlerdi... Sağduyularına inandığım eleştiricilerin bu tepkisi beni üzmeyle birlikte, nedenleri üzerinde beni düşünmeye zorladı. Şimdi... Kitabın sonunda "yabancılaşma" konusunda yazdıklarım (genelde yetersiz olmakla birlikte) azıcık eklemeler yaptım. Batılılaşma özelemlerinin devrimcilik karşıtı olmaya gidebileceği yollu ileri sürdüğüm gözlemin temelinde bu kavramın iyi anlaşılması şartı yatar. (Berkes, 1975: 8-9)

Berkes'in burada vurguladığı yabancılaşma toplumuna, tarihine ve kültürüne yabancılaşmadır ki, aynı zamanda her üçünden de bir kopuşu ifade etmektedir. Onun düşünce yapısı ve tarihsel toplumsal olaylara yaklaşım tekniği, katı düalist ve iyi kötü ayırımının ötesinde diyalektik bir tarzda ortaya çıkar. Berkes yabancılaşma sözcüğünün düşünce sözlüğümüzde yeni çıkmış bir sözcük olmasına karşın, ilgili olduğu sorunun yeni farkına varılmış bir sorun olmadığını vurgular. Hüseyin Rahmi (şık, şıpsavdi, alafrağa), Ömer Seyfettin (efruzlaşma), Aziz Nesin gibi edebiyat yazarları ona göre daha yerinde sözcükler bile kullanmıştır (jönlük, conluk, züppelik) (Berkes, 1975: 9). Fakat ona göre toplum ve edebiyat tarihimiz üzerine yazanların "yabancılaşma" üzerine değinmemesi tuhaftır. Berkes bunun nedeni olarak iki faktörün altını çizer. Bunlardan ilki "asıl yabancılaşmış dinci, Batıcı komprador, ırkçı çevrelerin soktuğu fikirleri eleştirme gücünü gösteremeyişleri"; ikincisi de "Türk çağdaşlaşma sürecini Batı sosyalist düşününden kopya edilen bir iki kavram içine daraltmaları" yani bu süreci üst yapı-alt yapı ya da sınıf savaşı gibi aslında önemli fakat, ancak tarih ve felsefi düşün çerçevesi içinde değerlendirilebilecek "ayetleştirilmiş" kavramlarla izah etmeleridir. Berkes (1975: 10) bu noktada teorik bir öngörüyle kendi döneminden yarım yüzyıl sonraya aydınlatan şu saptamalarda bulunur: "Bu çeşit anlayış [yabancılaşma] gerici-ler karşısında başarısızlığa uğrayacaktır" (Berkes, 1975: 10).

Türkiye'deki siyasi ve toplumsal tarihin hemen her dönemi, Berkes'in altını çizdiği bu anlayışın tam da öngördüğü gibi *gericiler*¹⁰ olarak adlandırdığı toplumsal guruplar karşısında başarısızlığa uğradığını göstermiştir. Dahası aynı toplumsal ve tarihsel şartlar, "gericileri" de dönüştürmüş ve bahsettiği gericilerin bu sefer farklı bir dünyanın yeni koşullarında geçmişin "ilericilerini" gerici olarak adlandırdığı yeni bir duruma ortaya çıkmıştır.¹¹ Berkes 1965'de yayımlanan *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* kitabına yöneltilen ikinci bir eleştiriye (eleştirenin ağzından) de şöyle aktarır:

Batı kavramını bir bütün olarak görmek istemiyor. Batı'nın sömürücü anlamını yadsırken, bütün Batı'yı yadsıyor. Batı'nın sömürücü anlamını kaldırdığımız zaman söyledikleri bütün geçerliliklerini kaybediyor. Hâlbuki Batı ile anladığımız, Batı uygarlığıdır. Türkiye'nin bu uygarlığın bir parçası olmadan kurtuluşunun gerçekleşemeyeceğine inandığımızı söyleyebiliriz." (Berkes, 1975: 12)

Berkes bu eleştiriye, eleştirinin sahibine birtakım sorular yöneltmek suretiyle cevap verir. Batının sömürücü yanını ortadan kaldırabilmek mümkün müdür? Ayrıca, Türkiye'nin söz konusu kurtuluşu kimden, neden ve nasıl bir kurtuluştur? Berkes ayrıca şu soruyu da sorar: "Batı kültürü"nü Yunan, Latin, Hıristiyanlık yollarından geçerek gelişmiş bir kültür olarak tanımladığımızı göre, geçtiği yollarla çatışmaktan öteye bir ilişkimiz olmayan bu kültürü nasıl alırsınız? Yalnız kitap okumakla mı?" Berkes, kendisini eleştiren kişiye yönelttiği bu sorulara tek bir yanıt olarak, "kurtuluşun kendimizden, kendimizi tarihsiz bir toplum haline getirmiş olan Osmanlılık, İslamlık, Avrupalılık geleneklerinin üst üste yığıldığı kurul ve kurallar yığınıyla temizlemekle olacak bir kurtuluş olduğunu" ifade ederek cevap verir (Berkes, 1975: 12-13). Bu ifade kendi başına, Berkes'in toplumsal değişim ve dönüşüm kavramlarını ne kadar radikal bir şekilde anladığını ortaya koyması açısından önemlidir. Bu açıdan "kendinden kurtulmak" bağlamı ait olduğu kuşakla ilişkilendirilebilecek ancak o kuşağın içinde bile belirli bağlamlarda ve kişilerde¹² karşılaşılabileceğimiz ayrıcalıklı bir bakış açısıdır. Batı uygarlığıyla ilgili eleştiriye de şöyle cevap

10 Berkes'in gericiler olarak adlandırdığı zümre, çoğu zaman onun sınırlarını net bir şekilde tanımlamadığı bir bağlamda belirir. Sosyolojik ve sınıfsal bir bağlamda daha açıkça tanımlanmamış olması Berkes düşüncesinin en zayıf noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu açıdan Berkes'in gericiler kavramsallaştırmasının, özellikle Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanındaki Seyit Lütfullah karakterinin bir sosyal tip olarak sunumu ile karşılaştırıldığı *Time, Temporality and Social Transformation in the Work of Ahmet Hamdi Tanpınar* adlı doktora teziye bakılabilir (Bkz. Toker, 2023).

11 Bu konuda özellikle onun *Dinler Devrimci Olabilir mi?* başlıklı makalesinin okunması aydınlatıcı olacaktır (Bkz. Berkes, 1993: 229-234).

12 Bu bağlamda dönüşümü radikal bir şekilde kavramış ve "kendinden kurtuluş" bağlamını bulabileceğimiz bir diğer figür de Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Tanpınar da eserinin bir yerinde "Çoktan beri gayenin kendimizi bulmak veya vücuda getirmek olduğuna inanıyorum... Bu adamlar, beni kendi hakikatime veya aslı yalanlarıma götürdüler. Çünkü belki de hakiki şahsiyet yoktur ve bizim benlik dediğimiz şey, ilk yahut en büyük ibda ve ihtiramızdır, bir kelime ile masalımızdır" (Tanpınar, 2020: 348).

verir: “Konuyu ve sorunları bir Batı fetişizmi inancı içinde görmekte direktmekle, onları şeriatçı, Osmanlıcı, ırkçı fetişizmi içinde çürütmek arasında büyük bir ayrıcalık var mıdır?” (Berkes: 1975: 13). Batı fetişizmi ve onun anti tezleri olarak ortaya atılan karşıt fetişizm biçimleri, *Türk Düşününde Batı Sorunu* içinde ayrıntılı olarak tartışılır. Kitabın merkezi teması masa başında üretilen fikirlerle bir imparatorluğu diriltme girişimleri ve bunların farklı ya da karşıt şekilleridir. Bunlar yeri geldiğinde, ırkçı, dinci ya da Osmanlıcı olmaktadır. Fakat hepsinden önce, Berkes bu fikirlerin toplumcu olamadığı gerçeğini vurgular ve toplumsal bir açıdan değerlendirir meseleyi:

O zamanlar aydınlar arasında, Prens Sabahattin’in moda ettiği bir “nokta-i istinad” yani dayanak noktası arama merakı vardı. Düşünürler, Arşimet gibi ellerinde bir manivela, imparatorluğu kaldıracak bir dayanak noktası aramakla meşguldüler. Bir kısmı bunu şeriatla, bir kısmı Batı yardımıyla, Anglosakson eğitiminde buluyordu. Fakat fikirden destek arama yerine toplumu, Türk toplumunu destek olarak görmeyi kimse düşünmüyordu. Çünkü Türk toplumu onlarca fikir olarak bile “var” değildi... (Berkes, 1975: 64)

Ona göre aydınlar bu düş dünyasında yüzmekte iken “asıl Türk, Anadolu’da paçavralar içinde borca boğulmuş, bu Türkçülükten hiç habersiz, yaşamaktadır” (Berkes, 1975: 67). Fakat Türkçülük ütopyasının Berkes’e göre tek bir olumlu yanı olmuştur ki o da “Osmanlı aydınlarının kafasındaki dincilik, Batıcılık ve özellikle Osmanlıcılık düşlerini sarsması ve hatta yıkması, bunun dil, tarih, kültür ve çağdaşlaşma ile ilgili taraflarında Türk düşünüşünde önemli değişiklikler açması” olmuştur. Tarih açısından ona göre Türkçülüğün tek ilerici yanı budur (Berkes, 1975: 71). Bu düşünceler Berkes’in melankolik tavır olarak adlandırabileceğimiz bağlamı belirgin bir şekilde eleştirdiği noktaları oluşturmaktadır. Türk aydınına yönelik eleştiri dozu yüksek olan bu eser, özellikle Mardin tarafından yoğun bir serzeniş havası taşıması nedeniyle eleştirilir. Mardin’e göre Berkes’in aslında önemli tezler ortaya koyan bu eserinin en önemli eksiği, kitap boyunca devam eden “sorumlu avidır”¹³ (Mardin, 2013: 242). Fakat Mardin’in eleştirdiği bu sorunu, yine de hayatının uzun bir bölümünde “gerici” olarak tanımladığı ancak sosyolojik açıdan tanımını biraz müphem bıraktığı zihniyet biçiminden fazlaca rahatsız olmuş ve bu nedenle uzun yıllar Türkiye’den uzak yaşamak zorunda kalmış bir sosyoloğun “serzenişleri olarak algılamakta fayda vardır. Üstelik genel bir bağlamda tanımladığı “ilerici” ve “gericiler”i eşit bir mesafeden eleştirişi ve ikisinin de yabancılaşmadan mustarip taraflarını tarafsız bir şekilde ortaya

13 Mardin, Berkes’e yönelttiği eleştirisinde, “serzeniş ve suçlu araması aslında Osmanlılarda bulunduğu şikâyet ettiği bir özelliğin kendi eserlerine yansımaları galiba (...) Böylece en çok cumhuriyet aydını olmaya çalıştığımız zamanlar halen ne kadar Osmanlı olduğumuz ortaya çıkıyor” demektedir (Mardin, 2013: 246).

koyuşu, iki gurubu da yaranamamış olması sonucunu beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla yalnızlaşmasının da önemli bir nedenini oluşturmuştur.

Din ve Çağdaşlaşma

Berkes'in eserleri arasında 1964 yılında Kanada'da *Development of Secularism in Turkey* başlığıyla, 1974 yılında da Bilgi Yayınevi tarafından Türkiye'de yayımlanan *Türkiye'de Çağdaşlaşma*¹⁴ adlı eserinin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Eser aynı zamanda onun bütün eserleri içinde akademik içeriği, iç sistematiği ve en önemlisi Adanır'ın (2000: 121) vurguladığı gibi "Osmanlı Tarihi'ni maddi, toplumsal, insani açıdan nesnel bir şekilde değerlendirerek laik Cumhuriyet devrimine getirme" hedefi ile onun toplumsal, ekonomik ve tarihi meselelere yaklaşımının temel düsturlarını ortaya koyar. Kayalı (2001: 124) Berkes'in bu eseri ile ilgili bir değerlendirme yaparken, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın etkileyciliğinden çok öğreticiliği üzerine durur. Kayalı'ya göre de eserin en önemli tarafı "kültürel konuları toplumsal ve ekonomik boyutlarıyla ele alması"dır. Başka bir ifade ile "toplumsal, ekonomik ve kültürel konuların [özellikle] o dönemde yüzeysel yaklaşımlarla anlatılmasına karşın" Berkes'in eseri Kayalı'ya göre, "anamlı bir bütünsellik içinde sunumunu yapmaktadır" (2001: 124-125). Bu görüşler doğrultusunda Berkes yaşadığı dönemde, özellikle Osmanlı ya da Türk modernleşmesi olarak nitelenen döneme yaklaşımlardaki "kırılma" teması yerine "kırılmayı da gözden kaçırmayan" bir bütünsellik içinde yaklaşan ilk kişidir (Adanır, 2000: 126). Aynı zamanda Berkes bu konuda düşünürler arasında da bir yanılğı da yakalamış durumdadır. Ona göre yanılğı, Türk toplumunun Doğu türü toplumlar yörüngesinden kopmamış olması yüzünden Batılı toplumlar yörüngesindeki devrim anlayışının Türkiye'deki koşullara uymadığının görülememesindedir. Berkes'in vurguladığı bu yanılğı, bir yandan *Türkiye'de Çağdaşlaşma* içinde toplumsal tarih perspektifiyle ortaya çıkacak teori ve tarih kaynaşmasının temelini oluştururken diğer yandan da onun Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki düşünürleri eleştirdiği bir perspektifi oluşturacaktır.

Eserin önsözünde Berkes tarafından gayet açık bir şekilde ifade edildiği üzere, bu eser, Cumhuriyet'in kültürel, siyasi ve ekonomik oluşumlarının nasıl 18. yüzyılın başından itibaren şekillendiğini göstermek ve daha iddialı bir ifade ile "ispatlamak" için yazılmıştır. Kendi ifadesiyle "eserin asıl amacı

14 *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1964 yılında Kanada'da yayımlanan *The Development of Secularism in Turkey* adlı eserin büyük bölümünün Türkçe'ye tercüme edilmiş halidir, ancak Aktar'ın ifade ettiği gibi Berkes bu metni "soğuk ve steril" bulur ve bazı bölümlerini de "Türk okuru için yeniden yazmaya" karar verir (Aktar, 2000: 63). Bu anlamda *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eser bir tercümenin ötesinde ilk metnin bazı yerlerinin çıkarıldığı ve yeni kısımların eklendiği yeni bir eser olarak ortaya çıkar.

tarihsel olayların nasıl zorunlu olarak Cumhuriyet rejiminin gelişi doğrultusunda aktığının gösterilmesidir”. Böylece eser, Berkes’e göre bir tarih kitabı değildir. Tarih yazımı ve öğretimi üzerine, eğitiminin erken dönemlerinden itibaren çeşitli eleştirileri olduğunu bildiğimiz Berkes (1997: 58) felsefe bölümünde öğrenci iken, felsefe tarihi dersinde, ilgisinin önce bilim tarihi, sonra kültür tarihi, daha da sonra ekonomik tarih anlayışlarına kaydığını söyler. Berkes tarih diye doğrudan savaşların, padişah ya da kralların doğum ve ölümlerinin ezberletilmesi anlamsızdır. Ona göre düşüncenin “biçim ve dokularının” bazen aniden, bazen de tedricen değişiminin nedenlerinin ve anlamlarının kavranması önemlidir (Berkes, 1997: 58).

Böylelikle bir tarih kitabı olmayan *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’da önemli bir ayrıntı, çeviride Berkes’in, çağdaşlaşma kavramını tercih etmiş olmasıdır. İngilizce secularism kavramını Türkçe’ye “çağdaşlaşma” olarak aktarmış olmasının, kitabın bir tarih kitabı olmayışı ile yakın ilişkisi vardır. Berkes’in bu tercihinin arkasında, onun laiklik, modernleşme, uygarlaşma, çağdaşlaşma gibi kavramların temelinde barındırdığı kavramsal tarih ve anlamlandırma süreçlerini sosyolojik bir bağlamda anlıyor olması yatar. Bu kavramların özellikle ortaya çıktıkları tarihsel ve toplumsal realiteler içindeki kullanımları ve belirişleri hesaba katıldığında bu tercih, onun özellikle Türk modernleşmesine sürece nasıl yaklaştığını da ortaya koymaktadır. Bu açıdan Berkes’in çağdaşlaşma ile modernleşmenin temsil ettiği kavramsal içerikten daha fazla bir şeyi hedeflemiş olduğunu düşünmemiz için fazlaca neden vardır (Özer, 2005: 253). Kendisi de özellikle *Laïcisme* kavramını niye tercih etmediğini vurgularken, bu yaklaşımın ana temasını kavramın ortaya çıktığı toplumsal ve tarihsel nedenlerle izah ettiğini görürüz.¹⁵

Berkes, bu alternatifler yerine çağdaşlaşma kavramını tercih eder. Osmanlı ile birlikte değerlendirdiği doğu toplumlarında özellikle bu bölgelerdeki Hıristiyanlık dışı dinlerin yapısından kaynaklanan nedenlerle laikliğe doğru bir tarihsel süreç yaşanmamıştır. Bu nedenle sorun ona göre “din-devlet ayrımı davası olmaktan daha geniş bir davadır” ve o bunu çağdaşlaşma olarak anlamaktadır. Ona göre çağdaşlaşma, laikliğin barındırdığından daha önemli bir sorunu, “geleneksel, katılmış kurum ve kurallar karşısında zamanın gereklerine uyan kurum ve kuralları geliştirme sorununu içermektedir” (Berkes, 2007: 19). O halde Berkes’e göre mesele bir değişim ve değişime verilen bir tepki sorunudur. Böylece çağdaşlaşmayı bir değişim süreci olarak anlar

¹⁵ Berkes’e göre *laïcisme* sözcüğü Katolik Hıristiyanlığın yayıldığı bölgelere özgüdür ve kökeni açısından “halksallaştırma” demektir. Kelimenin kaynağı olan Grekçe’deki laos (halk), laikos (halksal) sözcükleri Hıristiyanlık döneminde *clericus*, yani din adamları dışında olan kişiler için kullanılmaktadır (Berkes, 2007: 18).

ve kullanır. Ona göre: “Değer ölçüleri olmayan hiçbir toplum yoktur; ancak bazı değerler zamanın gereklerine göre değişeceğine, zamanla katılma, kırılma eğilimi gösterirler” (Berkes, 2007: 19). Bunun da bir çatışma doğuracağını düşünür. Berkes, bu noktada söz konusu çatışmanın ve zorlanmanın etkisiyle, çağdaşlaşmanın diyalektik olarak dinselleşmeyi doğurabileceği, böylece de dinselleşme ve çağdaşlaşmanın birbirleri ile çağdaş kavramlar olduğu düşüncesindedir (Kongar, 2000: 36). İkisi arasındaki diyalektik ilişkiyi de şöyle açıklar: “Bir toplumda en yüksek sayılan değerler, özellikle böyle zamanlarda, dinsel değerler kılıfına girmeye de eğilimlidirler. Din, geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Aslında toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen birçok alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği imiş gibi bir nitelik kazanırlar” (Berkes, 2007: 20).

Burada altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, Berkes'in din ile kastettiği şeyin kalıplaşmış ve sorgulanmayan otoritesi ile yüksek genel değer sistemini olarak bir toplumsal otorite ancak aynı zamanda da geleneğin sığınağı olduğu ölçüde de bir ideoloji olduğudur.¹⁶ Bu doğrultuda 1959 yılında uluslararası bir konferansta sunduğu ve daha sonra *Philosophy and Culture – East and West* adlı bir derleme içinde yayımlanan *Uygarlık, Din ve İdeoloji Olarak İslamlık* başlıklı bildirisinde ortaya koyduğu gibi, Berkes'e göre İslamiyet, üç ayrı türüyle anlaşılması gereken bir olgudur. Gerek Müslüman olsun gerek olmasın ona göre, “birisi İslamlık terimini kullandığında onun üç anlamından birini ifade etmektedir”. Bunlar “bir uygarlık olarak İslamlık, bir inanç sistemi olarak İslamlık, bir ideoloji olarak İslamlık”tır (1985: 53). Berkes'in özellikle İslamiyet konusuna yaklaşımını ilginç ve çağına göre farklı kılan, İslamiyeti algılamak, onun bu üç kipinden aynı anda bakmayı başarmasıdır. Tanımladığı şekilde bir bakış açısı sonucunda çeşitli gelenek dilimlerinin birleşmesi olarak değerlendirdiği “İslam Tarihi”nde:

[bu] gelenek dilimlerinin her birinin, içtenli, moral bir tat alındığı, başarılar elde edildiği ölçüde altın dönemleri de olmuştur. İslam şeriatı dolaylı olarak toplumsal düzenin tutuculuğuna yaramıştır; Tasavvuf, sanat ve edebiyat yapıtlarında insancıl bir dünya görüşünün kaynağı olmuştur; Felsefe, bilimin özgünlüğünü, matematikten tıba değişik bilimler, İslam uygarlığına ün kazandırmaya katkıda bulunmuştur ve belki hepsinin üstünde antik çağla modern çağ düşünüyü arasında bir ilmi kurma hizmetini görmüştür.... [ancak] ister sıradan kişinin, ister dincinin, hukukçunun, sufinin, idarecinin, ya da zanaatçının düşünüyü ve yaşam çatısı olsun, ortaçağ uygarlığının çökmesi ile bunların hepsinin durgunlaşma ve bozulma, aşırılığa ya da sönme dönemleri gelmiştir. (Berkes, 1985: 55)

¹⁶ Söz konusu dinin İslamiyet, Hıristiyanlık ya da Musevilik oluşuna göre o, tarihsel ve toplumsal bakış açısının değiştirilmesi taraftardır. Ayrıca Berkes, İslamiyet derken de tek ve bütüncül bir şeyi kastetmemektedir ve bir dinin tarihsel ve toplumsal koşullar çevresinde çeşitli biçimler alabileceğini hesaba katmaktadır.

Böylece, “ideolojik İslamlık” olarak tanımladığı tür “tarihsel İslam’ın” geçmişteki çeşitli yaşam geleneklerini yansıtan değerler toplamının kurumasyndan geriye kalan tek posası olmuştur. Ona göre “uygarlık olarak İslam’ın” yıkılışı bu geleneklerin hepsinde gerçekleşmiştir. Bugün bu geleneklerden birini alıp “İslam budur” diyerek canlandırılmaya çalışılması yönündeki inanışların gerçekliği kalmamıştır. Berkes’e göre dünya tarihinin yeni bir aşamasına geçme gibi bir sorunla karşılaşıldığında yapılacak şey, eski geleneklere dönme, onlara sımsıkı sarılma değil, yeniyi yaratma yollarına dönme zorunluluğunu görmektir. Yalnız bu yönde bir gidişata karşı direnç ona göre İslamiyet’in kendisini bile tümüyle yanlış görme şeklinde bir yanılğı içine düşmüş ve düşecektir. Bu yanılğı ise bir uygarlık olarak ortada olmayan İslam’ı yeniden ama yanlış bir mantıkla diriltilmeye çalışmaktır. Ona göre, bu yanılğı içindeki çabalama söz konusu diriltmeyi başaramadığı ölçüde de, ortaya hayaletimsi bir şekilde çıkacak olan “ideolojik İslam”dır (Berkes, 1985: 56).

Berkes’in genel olarak din ile ilgili düşünceleri yine de onun geleneğe atfettiği anlam içinde ikincil kalmaktadır. Osmanlı rejiminin en önemli yanının, dinsellikten çok geleneksellik olduğu düşüncesini altını çizerek savunmuştur. Gelenek böylece, Berkes tarafından, daha kapsamlı bir kavram olarak tercih edilir: Bu daha kapsamlı kavram “hem din (yani İslamlık) hem de hilafet padişahlığı, Doğu despotizmi açılarını içine alan bir kavramdır” (Berkes, 2007: 30). İlk açıdan yani İslamlık ve Padişahlık halifeliliği açısından, geleneksellik bir düzen (yani Nizam, âlem, ya da nizam-ı alem) ile ifade edilmektedir ve Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur. İkinci açıdan ise bu devleti, kanun-i kadim kuramı meşrulaştırmaktadır. Bu başka bir ifade ile devleti Tanrı’nın koyduğu düzenin kurmuştur. Bu iki durumun yol açtığı üçüncüsü ise Berkes’e göre Max Weber’in patrimonializm dediği şeydir. Yani “tanrı âlemin düzenini kurmakla kalmamış, bu düzeni korumak ve yürütmek için padişahı seçerek onu yeryüzünde kendisinin bir gölgesi, vekili, halifesi yapmıştır” (Berkes, 2007: 30). Ona göre, Osmanlı Padişahları bu şekilde peygamberin değil Tanrı’nın halifesidirler. Böylece bu ilkeleri kabul eden kişiler için normal ve ideal toplum düzeni, sürekli olarak denge halinde duran toplumdur. Tanrı toplumun bölümlerini ayrı ayrı yere koymuş, her birine verdiği görevlerle onları yerlerine yerleştirmiştir. Bu toplumun adı “reaya” yani sürüdür. Berkes’e göre bu nedenle:

Padişahın Tanrı’ca verilmiş ödevi âlemin nizamını, toplulukların düzenini tutmaktır. Bu iş için ona bir dizi yardımcı hizmet görevlisi gereklidir. Bunlar devletin hizmet sınıflarıdır ve topu birlikte militer ve sivil bürokrasiyi oluşturur. Osmanlı deyiminde “askeri”, mutlaka “militar” demek değildir; devlet hizmetindekilerin hepsini kapsar. (Berkes, 2007: 32)

Berkes bu pasajda, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın son derece önemli olan bir tarafını ortaya koyar. Anlattığı devlet modeli, bir çeşit doğu tipi despotik devlet modeline göre açıklanır ve böylece de Batı geleneğinden ayrılır. Ona göre Osmanlının, Batı geleneği ile zıtlaşmasına ve çağdaşlaşma sürecinin en çarpışık meselelerine sebebiyet veren özelliği budur. Bu özellik devlet ve toplum arasındaki ilişkinin Batı geleneğindeki biçime tam karşıt bir şekilde oluşmuş olmasıdır. Yani başka bir ifadeyle “padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır. Bu görüşün ilkelerine göre Devlet ve toplum ayrıdır ve devlet toplumdan gelmez. Devlet toplumun ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur” (Berkes, 2007: 32).

Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın devamında kendi özgül tarihsel ve toplumsal şartları açısından incelediği Osmanlının bu özelliklerinin çağdaşlaşma süreci içinde nasıl bir değişim içine girdiğini ortaya koymaya çalışır. Onun açısından şurası kesindir ki, “çağdaşlaşma süreci, Osmanlı rejimini ilk önce [bu kendine özgü yönetim ve meşruiyet açısından] vurmıştır ve bu da normaldir. Çünkü Osmanlı düzeninin *ebed-müddet* olarak kavranmasından doğan kendine has yönetimi, toplumsal değişmelere en fazla tahammülsüz tarafı olmasını beraberinde getirmiştir (Özer, 2012: 255). Yine Osmanlının nizam ve nizam-ı âlem düsturlarının Batının ilerlemeci zaman algısı ile karşılaşması sonucu bu nizamın temsil edildiği kurumlar ve geleneklerin çağdaşlaşma sürecinin baskısı altına girmesi de kaçınılmaz olmuştur. Berkes böylece *Türkiye'de Çağdaşlaşma* boyunca iki yüzyılı aşkın bir süre içinde Batı ile karşılaşmanın çeşitli sonuçlarını çağdaşlaşma olgusu açısından inceler. Ortaya çıkan sonuç şudur: “iki yüzyıl boyunca Osmanlı sisteminin ilkelerinin birer birer aşınışı” (Berkes, 2007: 33). Bu aşınışı Berkes'e göre kaçınılmazdır ve en nihayetinde beraberinde, Tanrı düzeni anlayışı yerine tabiat düzenini, topluma dayanmayan devlet anlayışı yerine sınıflara ve onların arasındaki çatışmalara ve uzlaşmalara dayanan yasal devleti anlayışını, gelenek kavramı yerine de ilerleme kavramı ve denge kavramı yerine de devrimi getirmiştir. Böylece Berkes'in Osmanlı devleti ile neyin kaybedildiği sorusuna bir cevap verme girişiminin somut bir temsili olan *Türkiye'de Çağdaşlaşma* barındırdığı söz konusu tezleri ile türünün ilk örneği olarak akademik ve entelektüel tarihimizde eşsiz bir yeri hak etmektedir. Fakat burada göze çarpan en önemli nokta ise eserin bu öneminin ne kadar anlaşıldığı ve muhatapları açısından ne kadar değer gördüğüdür. Berkes üzerine kalem oynatmaya girişecek herkesin göreceği gibi *Türkiye'de Çağdaşlaşma* da en az yazarı kadar unutulmuş bir eserdir.

Sonuç

Niyazi Berkes, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in ikisinin de yüzüncü doğum yıldönümü olan 1976 yılında kaleme aldığı *Unutulan Adam: Yusuf Akçura* başlıklı makalesinde, o yıl Gökalp'in hatırlandığını fakat Akçura'nın unutulduğunu yazar. Yazının devamında Akçura'nın neden unutulduğunu sorgularken, Akçura'nın sorgulamacı ve tahlilci (çözümlemeci) kişiliği ve bununla beraber *İttihat ve Terakki*'ye mesafeli duruşunun onu Gökalp'ten ayırdığını vurgular. Ayrıca Turancılığa karşı duruşu da aynı şekilde Gökalp'ten ayrılan başka bir yanındır. Akçura, Berkes'e göre düşün denizi içindeki bir yüzücü olarak bazen derinlere dalan bazen su üstüne çıkan ve bu özelliği ile de tekdüze fikirlere alışanlar tarafından anlaşılmayan bir düşünür olarak kalmıştır (Berkes, 1985: 211). Berkes, Akçura'yı Gökalp'ten ayıran bu özelliklerin aynı zamanda onun unutuluşunu anlamanın da anahtarları olduğunu düşünür. Çünkü Akçura'nın özellikle tahlilci tarafı, yaşadığı toplumu ve dönüşümünü izah etmede aslında herkesten öteye sıçramasına neden olmuştur. Yine Berkes'e göre, bunun sonucunda Osmanlı aydınları içinde, toplumsal sınıf meselesine ilk değinen ve Türk uluslaşmasının gelişmeyişi, burjuva sınıfının gelişmemiş olması ile ilk izah eden aydın da Akçura olmuştur. Fakat onu aydın kimliği açısından diğerlerinden ayıran bu özelliklerine rağmen unutulmuştur. Berkes makalesinin sonunda Yusuf Akçura için, "yüzüncü yıldönümü kutlanan Gökalp'in yanında bugün onun hatırlanmayışına karşı onu bu yazıyla hatırlatmayı bir ödev saydım" diyecektir (Berkes, 1985: 216).

Bu çalışmada, Berkes'in unutulmuşluğunu ya da Türk sosyoloji tarihi içerisinde yeteri kadar değer görmemiş oluşunu temelde onun kişiliği, siyasal ve akademik tercihleri, ancak bunlar kadar önemli olan sosyolojinin Türkiye'deki kurumsallaşma tarihi içindeki konumu açısından değerlendirmeyi bir ödev saymıştır. Berkes'in özellikle 1960 ve 1980 yılları arasında yayımlanmış eserleri özellikle belirgin bir kuşak üzerinde tarihimize karşı yeni bir sorgulamanın başlatılmasında çok önemli rol oynamıştır. Berkes 1952 yılından ölümüne kadar geçen süre zarfında yurt dışında yaşamasına karşın özellikle, *Yön* dergisi sayesinde Türkiye'de yaşıyormuşçasına yazılarını yayınlatıp Türkiye üzerine düşüncelerini kendine has üslubuyla ortaya koymuştur (Kayalı, 2001: 135; Tanyol, 1993: 38). Berkes bu açıdan Türkiye'den kopmamıştır. Peki, öyleyse neden unutulmuştur?

Bazı Berkes yorumcuları, bu soruya onun "yalnız bir kişi olduğu için" cevabını vermişlerdir (Kayalı, 2001: 133; Ak, 2013). Berkes'in yaşamı ve mücadelesi göz önüne alındığında yalnızlık bağlamı önemli bir anlam ihtiva etmektedir. Berkes'in tıpkı Akçura için dile getirdiği gibi, kendisinin unutuluşunda

da onun bir ideolojinin, bir düşüncenin, bir kliğin ya da bir partinin üyesi olmayışının ve kenarda köşede müstakil bir düşünce insanı olarak, Türkiye'nin toplumsal sorunlarına ilişkin nitelikli sorular sormayı tercih edişinin payı yüksektir. Öte yandan dogmatik zihinlerin aklında kalacak slogan niteliğinde çözümlenemeler geliştirmede olduğu de ortadadır. Bunların yanında onun unutulmuşunu, dahası tarihsel bir bağlamda neden unutulması gerektiğini¹⁷ biraz daha incelikli ortaya koymak için birazcık söze daha ihtiyaç vardır. Bunun için giriş bölümünde yas ve melankoli tartışmasına geri dönmek gerekiyor. Osmanlı'nın çöküşünün melankolisi ve bu melankolinin hem sebebi hem de sonucu olarak ortaya çıkan onu yeniden diriltme çalışmaları aslında bir ölüyü diriltme çabası şeklinde ortaya çıkmıştır. Freud'un bahsettiği gibi kaybın yasının tutulması melankoliden farklı olarak, aslında ilk önce kaybın kaybedildiğinin anlaşılmasından geçmektedir. Butler'ın yas ile ilgili vurgulamış olduğu gibi "kimi insanları kaybettiğimizde veya bir diyardan ya da bir topluluktan yoksun kaldığımızda basitçe katlandığımız şeyin geçici olduğunu, yasın biteceğini ve önceki düzenin bir şekilde yeniden kurulacağını" düşünebiliriz. Ancak tam da katlandığımız şeye katlanmaya devam ettiğimizde "kim olduğumuza dair bir şey çıkar" (Butler, 2006: 22). Kayba katlanan, bize kim olduğumuzu hatırlatacak ve yas görevini tam anlamıyla yerine getirecektir.

Böylece, Niyazi Berkes, bütün bir eseriyle aslında "kim olduğumuz" sorusuna, içinde bir defni de barındıran bir yas göreviyle birlikte cevap vermiştir. Her ölü evinde yasın ve melankolinin arasında bir kişi vardır ki, herkesin ne yapacağını şaşıracağı bir anda ortaya çıkar ve ölünün teçhiz, tekfin ve defni¹⁸ ile ilgilenir. Bu kişi aslında kaybın en çok farkında olan kişidir çünkü onun yokluğu ile yüzleşmiştir ve kendisini kaybedileni tarihteki yerine yerleştirmek ile görevli kılmıştır. Niyazi Berkes de, benzer bir şekilde Osmanlı son dönem aydınının zihninde toplumsal ve tarihsel bilincin yokluğunu görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu adlı "ölü evinin" Cumhuriyet dönemine sarkan melankolisi içinde, Osmanlı'nın yasını tutmaya girişmiş ve onun kaybı ile birçoklarından daha önce yüzleşmiştir. Bu yas tutma görevini o, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ile Osmanlı'nın tarihsel, toplumsal ve siyasal dönüşümünün hikâyesini anlatarak, *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu* ile de toplumundan ve tarihten yabancılaşmış mefkûreci Osmanlı aydınının eleştirisini ortaya koyarak yerine

17 Cahit Tanyol da, Berkes'in ardından bu gerekliliği ironik bir bağlamda yazıya döker: "Türkiye'nin, Türkiye'yi düşünenlerle uzak yakın bir bağlantısı kalmamış. Zaten Niyazi Berkes gibilerine gerek de duyulmuyor. Sinema artisti bir gazino şarkıcısının bir üniversite öğretim üyesinin almış olduğu aylığın iki misli ücretle Kültür Müşavirliği'ne atandığı bir ülkede, ömrünü kültür ve uygarlık sorunlarını çözümlenmeye, çağdaş uygarlığa ulaşmanın yollarını araştırmaya adanmış bir bilim adamının esamesi mi okunur?" (Tanyol, 1993: 38)

18 Teçhiz, tekfin ve defin İslam'da ölüm ritüellerine göre ölen kişinin toprağa verilmeye hazırlanışını ifade eder.

getirmiştir. Bu nedenle bugün, Berkes'i okumak ve onu hatırlamak söz konusu melankoliden kurtulamamışlar için hâlâ kabul edilmeyen bir kayıpla karşılaşmak anlamına gelmektedir. Tarihte, unutulmaması gereken şeyleri dile getirmiş her figür gibi, onun unutulmasının önemli bir nedeni de budur.

Kaynakça

- Ahmed, S. (2000). *Strange Encounters: Embodied Others in Post-Coloniality* NY: Routledge.
- Adanır, O. (12. 08. 2000). *Sıradışı Bir Belgesel*, (Oğuz Adanır ile yapılan söyleşi). Erişim adresi (04.02.2024) <https://www.hurriyet.com.tr/ege/siradisi-bir-belgesel-39174298>
- Adanır, O. (2000). Türkiye'de 'Özgün Bir Tarih Felsefesi' Anlayışı Öncülerinden Niyazi Berkes, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler Sempozyumu I: Niyazi Berkes* içinde, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa, 115- 126.
- Agamben, G. (2007). Kayıp Nesne, (çev. Şeyda Öztürk) *Cogito Melankoli* Sayısı içinde, (51), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 258-261.
- AK, G. (2013). Türk Düşününde Yersiz Yurtsuz Bir Yalnızlık: Niyazi Berkes. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 6(11), 196-217.
- Aktar, Ayhan (2000). 'Niyazi Berkes'in "Türkiye'de Çağdaşlaşma" Kitabını Yeniden Okumak', *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler Sempozyumu I: Niyazi Berkes* içinde, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa: 59-70.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Berkes, N. (1985). *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Berkes, N. (1993). *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Berkes, N. (1997). *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (1999). *Asya Mektupları*, İstanbul: YKY.
- Berkes, N. (2007). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY.
- Judith, B. (2006). *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, London-New York, Verso.
- Diñçşahin, Ş. (2015). *The State and Intellectuals in Turkey, The life and Times of Niyazi Berkes 1908-1988*, London: Lenxinton Books.
- Freud, S. (2000). *Metapsikoloji*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: idea yayınevi,
- Genç, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2001). *Türk Sosyoloji Tarihine Giriş I: Ön Koşullar*, İstanbul: Birey Yayınları.
- Kayalı, K. (2001). *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Kayalı, K. (2002). *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Kongar, E. (2000). Niyazi Berkes'de Çağdaşlaşma Kavramı, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler Sempozyumu I: Niyazi Berkes* içinde, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa, ss: 31- 38.
- L'heuillet, H. (2022). *Gecikmeye Övgü: Zaman Nereye Gitti?* (çev. Şehsuvar Aktaş), İstanbul: YKY.
- Mardin, Ş. (2013). *Türk Modernleşmesi*, (der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Özer, İ. (2012). *Niyazi Berkes, Türk Toplum Bilimcileri I* (der. Emre Kongar) içinde, Remzi Kitabevi, İstanbul, s: 237-278.
- Sayar, A. G. (1998). *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Tanpınar, A. H. (2020). *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanyol, C. (1993). Boran'ın Ahlaki Kişiliği ve Niyazi Berkes. *Toplumbilim*, (ed. Ali Akay) İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Toker: (2009). Mehmet Genç ile Tarihsel Sosyoloji Üzerine, *Tarihsel Sosyoloji* (der. Elisabeth Özdalga) içinde. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Toker: (2023). *Time, Temporality and Social Transformation in the Work of Ahmet Hamdi Tanpınar*, (yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Yıldız, P. (2021). *Kayıp Hafızanın İzinde: Sinemada Geçmişle Yüzleşme Yas ve İnkâr*, İstanbul: Metis Yayınlar.
- Yorgancıoğlu, Oğuz, M. (2000) Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler Sempozyumu I: Niyazi Berkes* içinde, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa: 85- 95.

liberal düşünce Dergisi Yayın ve Yazım İlkeleri

Liberal Düşünce Dergisi, yılda dört defa yayınlanan TR DİZİN'de (ULAKBİM) taranan akademik ve bilimsel hakemli bir dergidir.

Liberal Düşünce Dergisi'nin amacı ve kapsamı, etik kuralları yayın ilkeleri ve yazım kuralları aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmiştir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayınlanır.

I. Derginin Amacı ve Kapsamı

Liberal Düşünce Dergisi, sosyal ve beşeri bilimlerin teorik konularını ve güncel olaylarını liberal ilke ve değerler çerçevesinde ele alan akademik ve yarı akademik çalışmalar yayımlar.

Dergi, kapsam olarak liberalizm ve piyasa ekonomisi ile ilgili tarihi ve güncel meseleleri farklı yöntemlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalara öncelik verir.

Liberal Düşünce Dergisi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır; yayım dili Türkçe veya İngilizcedir. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun dipnotta belirtilmesi şartıyla değerlendirmeye alınır.

Yayımlandığı tarihten itibaren 25 yıl geçmiş; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, Yayın Kurulu'nun uygun bulması halinde tekrar yayımlanabilir. Ayrıca dergide kitap tanıtımı ve değerlendirmesi de yayımlanır.

II. Etik Kurallar

Yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda bilimsel atıf kurallarına özen gösterilmesi gerekmektedir; makalenin yazar/lar tarafından yazılmış özgün bir çalışma olması gerekmektedir. Tüm yazarların makaleyi okumuş, onaylamış ve dergiye yayımlanması için gönderildiğinden haberdar olması gerekir.

Gönderilen makalenin bir kısmı ya da tamamı başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere başka bir yere yollanmamış olması gerekir.

Dergiye gönderilen çeviri makale çalışmalarında orijinal makalenin yazarından ve yayıncı kuruluştan izin alındığını gösteren belgenin sunulması gerekmektedir.

Yazar/lar makalenin telif hakkını, makalenin *Liberal Düşünce* Dergisi'nde yayınlanmasına karar verdiğinden itibaren dergiye devretmiş sayılır. Yazar/lar derginin yazı işlerinden izin almadan makaleyi başka bir platformda (dergi, editoryal kitap, internet sitesi, blog vb.) yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olması, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi gerekir.

III. Yazıların Değerlendirilmesi

Yazıların <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal> adresine yüklenmesi gerekmektedir. Dergiye ulaşan makaleler editörler kurulu tarafından ilk olarak şekil ve içerik incelemesine tabi tutulur. Bu incelemenin uygun olması halinde makale iki ayrı hakeme gönderilir; uygun olmaması halinde ise yazara gerekçesiyle birlikte iade edilir.

Hakem inceleme sürecine geçen makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilir. İki hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; iki hakemin görüşünün olumsuz olması halinde makale yayım sürecinden çıkartılır. Hakem görüşlerinden sadece birisinin olumsuz olması halinde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Üçüncü hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; olumsuz olması halinde ise makale yayım sürecinden çıkartılır.

Hakem değerlendirme süreci sonrasında yazara konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır ve hakem raporları doğrultusunda düzeltme yapılması gerekiyorsa editörler kurulu tarafından belirlenen süre içerisinde düzeltmelerin gerçekleştirilerek makalenin dergiye gönderilmesi istenir.

IV. Yazım Kuralları

Yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin yazımında, noktalamasında ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumu internet sitesindeki Güncel Sözlük ve Yazım Kuralları esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlık, öz ve abstract, anahtar kelimeler ve keywords; metin içinde bölüm başlıkları ve kaynakçanın yer alması gerekmektedir. Makale yukarıda sayılan tüm unsurları ile birlikte 4.000 ile 10.000 kelime arasında olmalıdır.

Makalelerde yer alan Türkçe ve İngilizce öz ve abstract'ın her birinin 100-150 kelime, anahtar kelime ve keywords'ün 3-7 kelime aralığında olması gerekmektedir.

Yazar adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; yazarın unvanı, ORCID numarası, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde veya sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar bir buçuk aralıklı, açıklamalara ilişkin dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Kitap incelemelerinde aşağıdaki hususlara ayrıca dikkat edilmelidir;

Kitap inceleme metinleri 1.000 ile 3.000 kelime arasında olmalıdır. Değerlendirilen kitabın niteliğine göre yayın kurulu 3.000'den fazla kelime içeren bazı inceleme metinlerinin yayımlanmasına izin verebilir. Başlık bilgilerinde tanıtım veya incelemesi yapılan eserin adı, yazarı, yayımlandığı şehir, yayınevi, yayım yılı ve ISBN numarası yazılmalıdır.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi yapan yazarın adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

Kitap tanıtımı bir eserin sırf özeti değil, eleştirel olarak değerlendirmesi olmalıdır. Kitap tanıtımı yapan yazar kitapla aynı fikirde olabilir, kitabın fikirlerine karşı çıkabilir veya kitabın sunduğu bilgilerde, yargılarda veya yapıda örnek teşkil eden veya eksik kalan yönleri belirtebilir. Ayrıca tanıtımı yapan yazarın, kitapla ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmesi gerekir.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi, bir kitapta ortaya konulan en önemli noktalara ışık tutularak bunların eleştirel olarak tartışılmasıdır. Bu süreç giriş, kitabın önemi, özeti, eleştirel tartışma ve sonuç gibi genel bir yapıyı takip etmelidir.

V. Sayfa Düzeni

Paragraf arası, ilk satır 1.25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı bir buçuk olmalıdır. Makalelerde giriş ve sonuç kısımlarıyla birlikte tek düzeyli alt başlık kullanılmalıdır. Giriş, Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça başlıkları koyu puntoyla yazılmalıdır. Sayfa numaraları alt sağda verilmelidir.

VI. Atıf ve Kaynakça Yazımı

Atıf

Atıf ve kaynakça APA (American Psychological Association) 6.0 sistemine göre düzenlenmelidir. APA 6.0 kuralları hakkında detaylı bilgiye http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf adresinden ulaşılabilir. Atıflar makalede kullanılan punto ile yazılır. Bu yöntemde, metin içinde alıntı sonrasında (Yazarın Soyadı, Basım Yılı: Sayfa Numarası) parantez içinde verilir. Tablo ve şekiller de APA 6.0'a göre düzenlenmelidir. Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir eserden veya mülakattan doğrudan alıntı yapılması durumunda alıntı 3 satırdan az ise cümle içerisinde kullanılır; 3 satır ve daha fazla ise ayrı bir paragrafta belirtilir. Bu paragraf tek aralıklı, 11 punto ve her iki taraftan 1.25 cm içeriden hizalı yazılır.

Atıf Örnekleri

Tek Yazar	(Yayla, 2017: 109).
İki Yazarlı	(Balaam ve Dillman, 2015: 545).
İkiden Fazla Yazar	(Dursun, Tekiner ve Tekin, 2016: 89) veya (Dursun ve diğerleri, 2016: 89).
Yazar Olarak Bir Kurum	(Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK], 2013) İkinci ve sonraki göndermeler; (TÜBİTAK, 2013)
Editörlü Kitaptan Bölüm (Bölüm Yazarı dikkate alınır)	(Beriş, 2017: 113).
Yazarsız Çalışma	(Bilimsel Makaleler Hazırlama, 2000: 45).
Standartlar	(TS-40561, 1985: 6).
Yazarı Olmayan İnternet Dokümanı	(www.hurfikirler.com., 2017).
Aynı Yazarın Farklı Yıl Birden Çok Çalışması	(Yayla, 2015: 220; 2017: 130).
Aynı Soyadlı İki Yazar	(A. Aslan, 2000: 6; B. Aslan, 2010: 71).
Birden Fazla Kaynaktan Yararlanma	(Aytekin, 2004: 71; Küçük, 2008: 87).
Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait Birden fazla Eseri	(Yayla, 2017a: 165) ve (Yayla, 2017b: 140).
Orijinal kaynağa ulaşılamaması durumunda	(Metin içinde bahsedilirse) İnalçık'a göre (aktaran Hanioglu, 2012: 40).(Metin içinde bahsedilmezse) (İnalçık'tan aktaran Hanioglu, 2006: 40).

Kaynakça

Kaynak künyesinde yazar(lar)ın önce soyadı sonra adının baş harfi yer alır. İki yazarlı bir kaynakta yazarlar arasına "ve" bağlacı konur. İkiden fazla yazarlı eserlerde ise yazarların arasına virgül (,) konulur son yazardan önce "ve" bağlacı konur.

Kaynakça yazarların soy ismine göre alfabetik olarak sıralanır. Yazarların soyadlarının baş harfi ve adlarının ilk harfi büyük yazılır. İnternet kaynakları kaynakça içerisinde alfabetik sıraya göre yer almalıdır. Kullanılan kaynağın künye bilgileri açık olmalıdır. Çok basımlı kitaplarda baskı sayısı yazılır. Yabancı kaynaklarda, künye bilgilerinin tamamı kaynağın yazım dili ile yazılır, Türkçeleştirme yapılmaz.

Kaynakça Örnekleri

Tek Yazarlı Kitap	Yayla, A. (2017). <i>Liberalizm</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İki Yazarlı Kitap	Williamson, J. ve Mahar, M. (2012). <i>Finansal liberalizasyon üzerine bir inceleme</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İkiden Fazla Yazarlı Kitap	Stroup, R., Gwartney, J. D. ve Ferrarini, T. (2016). <i>Temel ekonomi</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Yazar Adı Olarak Kurum	Liberal Düşünce Topluluğu (2014) <i>Türkiye'nin eğitim sorunu ve özgür toplum için reform önerisi: imkânlar, zorluklar ve ara çözümler</i> . Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Yayın No. 47.
Yazar Adı Yok	International Tourism Report (1997), <i>Travel and tourism intelligence</i> . No. 2.
Çeviri	Martin, G. (2017). <i>Terörizm: kavramlar ve kuramlar</i> . (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin). Ankara: Adres Yayınları.
Hazırlayan	Yılmaz, Ö. (Yay.Haz.) (2018). <i>Hür fikirler</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Editörlü Kitap	Büyükakıncı, E. (Ed.). (2015). <i>Savaş kuramları: temel düşüncüler ve yaklaşımlar</i> . Ankara: Adres Yayınları. Kalkan, B. ve Başdemir, H. (Ed.). (2017). <i>Siyasi ideolojiler</i> . Ankara: Adres Yayınları. Özkal, A. O., Delici, M. ve Özhan, S. (Ed.). (2009). <i>ABD dış politikası</i> . İstanbul: Küre Yayınları.

Editörlü Kitapta Bölüm	Şahin, Y. (2017). Çevre sorunları ve liberalizm. Orçun İmga ve Hakan Olgun (Ed.). <i>Yeşil ve siyaset</i> içinde (s. 219-235). Ankara: Liberte Yayınları.
Tek Yazarlı Makale	Haklı, S. Z. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal liberal bir akademisyen: Prof. Dr. Ethem Menemencioglu. <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , 82, Bahar, 55-77.
Çok Yazarlı Makale	Yılmaz, A. ve Yazıcı, S. (2017). Sosyal bilimler felsefesinde temel sorunlar ve yaklaşımlar. <i>Liberal Düşünce</i> , 88, Güz, 57-68.
Yazarsız Süreli	<i>The Economist</i> . (2011). Trade and Wages, s. 341, Londra, 74-75.
Sempozyum ve Kongrede Sunulan Yayınlar	Yayla, A. (2018, Aralık). Beşerî ilerlemenin kaldırıcı: ihtiyaçlar ve fikirler. <i>Fikir tarihimizde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti sempozyum tebliğleri</i> (s. 17-30) içinde. Ankara: Liberte Yayınları.
Raporlar	Çetin, Ü. (2017). Türkiye'nin 2002 sonrası büyük moderasyonu. <i>Liberal Düşünce Topluluğu</i> . Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790376 .
Yazarsız Raporlar	Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi. (2016). <i>Türkiye'de güvenlik sektörünün dönüşümü: polisliğin yeniden yapılandırılması</i> . Ankara.
Seminerler	Yayla, A. (2017). Ekim devriminin 100. Yılında sosyalizm, <i>Liberal Düşünce Topluluğu semineri</i> , 25 Ekim 2017, Ankara.
Standartlar	TS-40561. (1985). <i>Çelik yapıların plastik teoriye göre hesap kuralları</i> . Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
Broşür	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). <i>Enflasyon hedeflemesi</i> [Broşür].
Gazete (Yazarlı)	Göka, E. (2017, 24 Ağustos). Bilgi, <i>Yeni Şafak</i> , s. 6.
Gazete (Yazarsız)	<i>Milliyet</i> . (2021, 24 Mart). Dünya Bankası'ndan yoksullukla mücadele açıklaması.
Gazete (Yazarsız ve Başlıksız)	Sabah (2019, 1 Ocak). s. 3.
Sözlük	Siyaset. (t.y). <i>Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük</i> içinde. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/
Ansiklopedi	Birinci, A. (1998). Hürriyet ve ihtilaf fırkası. <i>İslam ansiklopedisi</i> , c. 18. Ankara: TDV Yayınları.
Devlet Dokümanları	Genelkurmay Ateşe Başkanlığı. (2000). <i>57. Piyade alayının tarihçesi</i> (Yayın No. 19175). Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü.
Kutsal Kitaplar	<i>Kur'an</i> . Bakara Süresi. Ayet 25. (Mealde Basımevi ve meal yazarı belirtilir).
Yayınlanmamış Tezler	Yılmaz, M. (1991). <i>Ahmet Ağaoğlu'nda liberalizm ve milliyetçilik</i> (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Mahkeme Kararları	Yargıtay H.G.K. 19 Mayıs 1963. E. 4-39, K.59 (<i>Adalet Dergisi</i> , Mart-Nisan 1964), 3-4.
İnternette Yayınlanan Gazete Makalesi	Küçük, A. (2018, 29 Ocak). Siyasi ittifaklar zemininde Türkiye için yeni seçim sistemi önerisi. <i>Hür Fikirler</i> . Erişim adresi: http://www.hurfikirler.com/siyasi-ittifaklar-zemininde-turkiye-icin-yeni-secim-sistemi-onerisi/
Elektronik Posta	Anderson, B. (kişisel iletişim, 6 Kasım 2019).
Film ya da Video	Valdes, D. (Yapımcı) ve Darabont, F. (Yönetmen). (1999). <i>Green mile</i> [Sinema Filmi], ABD: Warner Bros Pictures.
Televizyon Programı	Özdemir, C. (Yapımcı). (2012, 27 Haziran). <i>5NİK</i> [Televizyon Programı]. İstanbul: CNN TÜRK.
Ses Kaydı	Selçuk, M. (1999). <i>Aziz İstanbul</i> [CD]. İstanbul: YKY Müzik.
Video Kayıtları	Son darbe: 28 Şubat (2012). 2. Bölüm, 65 dak. Türkiye: CNN TÜRK.

Özgürlüğün Kitaplığı İnternette...

www.liberte.com.tr

